

BHATTI-KAVYAM

Canto X

*With Jayamangala, Mallinath, Translations,
Anglo-Sanskrit Critical Notes etc. and
with some notes of:—*

SARADARANJAN RAY, M. A.,

Vidyavinode, Siddhanta-Vachaspati.

Late Principal, Vidyasagar College.

EDITED BY

KUMUDRANJAN RAY, M.A., Ph.D(h),

Bhishagacharyya,

Author of Siddhanta-Kaumudi, Evolution of

Gita, Meghadutam, Kirata, &c. &c.

Published by K. RAY

7, Bhawani Datta Lane, Calcutta.

Rs. 1/8/-

Printed by R. N. Mitra at the Nalanda Press.
204, Vivekananda Road, Calcutta

PREFACE

This edition is publisseed with the Tika of Jaymangala and Mallinath.

Spacial attention is given on discussions of grammatical and rhetorical notes as also on different readings to suit the requirements of the B. A. honours students.

The undersigned will thankfully receive any suggestions and improvements on this.

Calcutta
March, 1941

}
KUMUDRANJAN RAY

INTRODUCTION

I. The Author and his Age.

The Bhatti-kavyam is a poem describing the exploits of Rama beginning with his birth and ending in Ravana's destruction and Rama's return to Ayodhya.

It was written (in 22 Cantos) by Bhatrighari who lived at Bhalabhi during the reigns of Sridharasena and probably wrote at the instance of the king himself. This much we gather from the poet's own evidence in the concluding lines of his work (see our Intro. in canto I). Thus his age is at the end of the sixth or early beginning of seventh century A. D.,

Bharata Mallika says that भट्टहरि is the author of Bhatti-kavya, some call him हरि only (हरिवद्धेन सारणे ग्रन्थसेतुना in kaiyata etc.). Dhātuvritti and Nyasakar call him as भट्टिकार । भट्टहरि is the author of Bhagavritti and Vakyapadiya. Now from Siddhanta-kaumudi under Panini I. 3. 24—'कथं तर्हि आज्ञा विषमविलोचनस्य वच्च इति भारविः । आहताम् मा रघूत्तमम् इति भट्टिश्च ? प्रसाद एवायमिति मागध्वनिः', Mr. Bhaumik argues that it is evident that भट्टि and भट्टहरि were two different personages. But if we consider the maxim—'आचार्याणाम् इव शैली यत् खोपदेशं परोपदेशमिव निक्षिपन्ति'—and that Jaimini uses his own name in his sutras, so Vadarayana also, then it is very probable that in Bhagavritti, the author criticised his own usage for enlightening his readers. Under the circumstances we like to take

भट्टि and भर्तृहरि as one and the same parson. And indeed prof. Trivedi of Bombay suggests that Bhatti is only the prakrit form of भर्तृ ।

II. The object of this Poem.

भर्तृहरि was a profound grammarian of the school of Panini. The story runs that one day when he was lecturing on grammar, an elephant passed between the teacher and the pupils. This was taken as an evil omen forbidding lecture on the subject for a whole year. The grammarian however found it difficult to forego the pleasure of discussing upon his favourite subject for such a long period of time and he hit upon the happy idea of teaching grammar through *kavya* ; for one year he continued dictating and explaining daily to his pupils what he had written overnight, thus giving to the world the famous poem which bears his name.

The book however, is admirably suited to teach grammar and *kavya* at the same time. The illustrations are introduced with inimitable grace and exquisite taste and judgment. The task the poet set upon himself was tremendous, his success phenomenal. Every school of grammar in India has its authoritative explanation of Bhatti. No student of grammar deems his training on the subject complete before he has gone through Bhatti.

[N. B.—A similar but more artificial is Bhaumaka's *kavya* named रावणजुनीय (7th century) illustrating the rules

of grammar through kavya. Halayudha's कविरहस्य and Jaina Hemachandra's द्वायय महाकाव्य are also similar attempts. But all those failed to attain celebrity].

III. The Book.

The book is written in 22 cantos and is divided into four sections — (i) प्रकीर्णकाण्ड (here several rules of grammar are illustrated here and there without any order) comprising first five cantos ; (ii) अधिकारकाण्ड (illustrating the main rules connecting certain grammatical subjects e. g. क्त्य affixes, चिनुष् affixes etc, extending up to the 9th canto); (iii) प्रसन्नकाण्ड (illustrating शब्द and अर्थालंकार, gunas or diction etc, extending up to the 13th canto ; lastly (iv) तिङन्तकाण्ड extending up to the end illustrating all the lakaras save and except the vedic लोट् ।

It is a सर्गवद्ध महाकाव्य being divided into cantos (सर्गवद्ध) and beginning with वस्तुनिर्देश (by अभ्युत्पत्ति etc) and having रामचन्द्र as a वीरोदात्त नायक । Its topic is also based on रामायण and the name of this काव्य is also after the kavi (poet) [cp — 'सर्गवन्धो महाकाव्यसाशीर्नमस्किंया वस्तुनिर्देशोवापितन्मुखम्' in Dandin etc].

N. B. — Kavya is broadly divided into — (i) दृश्य e.g. dramas, prahasanas etc, (ii) श्रव्य e.g. Raghu, Kumara, Kirata Sisupala, Bhatti etc , श्रव्यकाव्य may again be divided into महाकाव्य (as named above), and खण्डकाव्य ("खण्डकाव्यं महाकाव्यस्यैकदेशानुसारि यत्" e.g. Meghadutam etc) ; काव्य is again divided into — (i) ध्वनिकाव्य (where suggestive meaning is more than the apparent sense

or what meets the ear) and गुणीभूतव्यंग where significance occupies a subordinate position (vide साहित्यदर्पण chapter IV).

दर्पणकार defines काव्य as “वाक्यं रसात्मकं काव्यम्” (chap. I). And as Bhatti is also such and being a सत्काव्य it is to be read and not given up ; on such a kavya Mammata in his kavyaprakasa writes – “काव्यं यशसे अर्थं कृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यः परनिर्हितये कान्तासम्मिततया उपदेशयुजे” । Hence the saying “काव्यालापाश्च वर्जयेत्” is (as also Mallinatha has said) with reference to असत् काव्य । Indeed the benefit of a सत् महाकाव्य is – “धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च । करोति कौत्सि च साधुकाव्यनिषवणम्” दर्पणकारः ।

As a piece of poetry Bhatti ranks very high. The description however in शरद्वर्णन &c in canto II have not been surpassed if we except the writing of Kalidasa. As a piece of character delineation we may refer among others to the excellent portrait of Ravana before Sita, disguised as a mendicant. A more life-like portrait of an ill-bred rake it is difficult to conceive. The diction in the 11th and the 12th cantos is simply splendid and worthy to rank with the best of Magha or Bharavi or Sriharsa.

IV. Source of Bhatti-kavyam.

Save and except some minor differences Bhatti faithfully follows the Ramayana. So Ramayana is its source.

V. (a) Story of cantos I-II

In canto I viswamitra approaches Dasaratha and prays for Rama's going to forest to destroy the Rakhasas that were

hindering their तपसा । In canto II we see Rama and Lakshmana going to Viswamitra's hermitage. In course of time Rama killed Tadaka, defeated Maricha, went to Mithila. Rama there married Sita by stringing the bow at Janaka's place. The marriage party returned to Ayodhya and on their way home Rama defeated जामदग्न्य ।

(b) Short details of cantos III-IX

The old King Dasaratha on his return to Ayodhya announced his wish to abdicate in favour of Rama. His second wife Kaikeyi, however, obtained from him the kingdom for her own son Bharata, and got Rama with his wife Sita and his brother Lakshmana, exiled for a period of fourteen years.

In the latter days of his exile Rama was insulted at Panchavati by Ravana's sister Surpanakha ; Lakshmana cut off her nose for insolence. Khara, Ravana's deputy in Janasthana, came to avenge her with a following of fourteen thousand Rakshasa. Rama killed them all. This was reported to Ravana who in retaliation carried off Rama's wife Sita by stratagem,

While searching for her, Rama met Sugriva the brother of the monkey-king Balin who was Ravana's intimate friend and his most powerful ally. The two became friends. Rama killed Balin and made Sugriva king in his place. The latter employed Hanuman to trace Sita. He discovered her at Lanka

destroyed Ravana's orchards; he was then captured by Indrajit and was presented before Ravana. Ravana then ordered burning of this Hanuman (canto IX comp "परिजनममिती विलोक्य दाहं दशवदनः प्रदिदिश वानरस्य") ।

VI. Substance of canto X

As Hanuman's tail covered with clothes, kusa grasses etc was burning on, he spread the fire throughout the beautiful City of Lanka alarming the Rakshasas there (sl. 1—13) ; he goes to Asokavana to see Sita pining for Rama and assures her of this report to Rama for rescue. (14—16) ; now he jumps up in the sky from Lanka and reaches Mahendra mountain on the other side of the sea (17—22), Hanuman then narrates his success to all and goes where Rama was. He then bowed Rama and offered Sita's शिरोमणि as a token of his successful raid. He then said of Sita and of Ravana's pride of prosperity and advised Rama to deliver her quick (23—40). Rama enlivened by this news collects through Sugriva's help an immense army of monkeys and reaches Mahendra Parvata and thence the sea-shore commanding a clear view of the sea. The sea appeared tranquil and glowing at the sight of its lord Rama and calmed down (41—42). Now evening set in Rama encamped on the beach facing Lanka across the channel. (sls 63—69) , Lakshmana then exhorts Rama to overcome grief and to kill the enemies outright. Rama appreciated this,

but now it being nightfall he retired to bed with the monkeys as his guards. (sl. 70 - 74).

N. B. - Canto XI will open with a picture of नायक and नायिकाs at the dim dawn at Lanka. Then with the rise of day Ravana get the news of Rama's and others coming on the beach facing Lanka across the channel. The news alarmed Ravana and he hastily summoned his courtiers to the council room to discuss the matter. Early in the morning they all got there with Ravana and awaited the arrival of vibhishana. Then opens canto XII with vibhishana's arrival and their debate there.

VII The title of the Book.

भट्टस्य कृतिः इति भट्ट + इज् = भट्टिः (अबनिपातनात् इडाभावः), कविः कर्म इति कवि + यज् (ब्राह्मणादित्वात्) = काव्यम्। भट्टियं तत् काव्यं च. कर्मधा।
or भट्टिन् in the name. भट्टिनः काव्यम्, इ तत्। etc.

भट्टिकान्वयम्

दशमः सर्गः

*Hanuman with his cloth-covered tail burning, was
looked at with awe by the Rakshasas at Lanka.*

अनुप्रासवत्—

अथ स वल्कदुकूलकुथादिभिः

परिगतो ज्वलदुद्धतवालिभिः ।

उदपतद्भिवमाकुललोचनै-

र्दृष्टिभिः सभयैरभिवीक्षितः ॥ १ ॥

Prose-order.—अथ वल्कदुकूलकुथादिभिः परिगतो ज्वलदुद्धतवालिभिः स
(हनुमान् वा हनुमान्) सभयैः आकुललोचनैर्दृष्टिभिः अभिवीक्षितः (सन्) दिवम्
उदपतत् ।

B'eng—अनन्तर बकल हुकूल एवं कूथ प्रभृतिर द्वारा परिवेष्टित
हनुमान् (लफ्फ दिया) आकाशे उठिगेलन । ताँहार लाङ्गुले तखन अग्नि
जलितेछिल एवं ताँहा उर्कमुथे छिल । नर-शत्रु राक्षसगण तीत हईया
आकुल नेत्रे ताँहाके देखिते लागिल ।

Eng.—Then he (Hanumat) with his body covered with
bark-clothing, silk garments and (fragments of) cushions, and
with his burning tail held upwards, jumped up into the air
(sky) being gazed at with eager eyes by the enemies of men
(i, e, Rakshasas who already) got frightened.

Sara,—हनुमतः देहं राक्षसाः वस्त्रादिभिः परिवेष्टितः, तस्य पुच्छं च अग्निं योजयामासुः, तदनन्तरं स हनुमान् अकस्मात् लम्पं प्रदाय आकाशम् उद्गतः, रामवैरिणश्च भीताः सन्तः व्याकुलनेत्रैस्तदा तमपश्यन् ।

Jaymangala.—प्रसन्नकाण्डमुच्यते काव्यस्याव प्रसन्नत्वात् । प्रसन्नता नाम् अविवदङ्गनावलप्रतीतार्थं प्रसन्नवदिति । शब्दलक्षणं पुनः प्रकीर्णमेव द्रष्टव्यम् । तवास्मिन् काण्डे चत्वारः परिच्छेदाः । अलङ्कार-साधुर्गप्रदर्शन-दोषाः भाषासमावेशश्च । तवालङ्कारो द्विविधः । शब्दालङ्कारोऽर्थालङ्कारश्च । तवपूर्वो (? प्राधान्येन) द्विविधः । अनुप्रासो यमकं चेति । उभयं दर्शयन्नाह— । अथ दाहादेशान्तरम् 'स' वानरः "विद्यदाकाशमुदपतत्" उत्पतितवान् । वल्कम् अंशुकम् ["शुल्क-वल्कोल्का" इति निपातनम्] आदिशब्दात् अन्यैरपि सुज्ञादिभिः परिगतः परिवेष्टितः । ज्वलन् उद्धत उर्ध्वोन्नतो वालधिः पुच्छं यस्य सः । "वृरिपुभिः" राक्षसैः । "समभैराकुल-लोचनैरभिवोक्षितः" किमयमनुष्ठास्यति इति । "अनुप्रासवत्" इति—अनुप्रासो यस्मिन् विद्यते इति । तस्य च लक्षणं— "सरूपवर्ण-विन्यासमनुप्रासम् प्रचक्षते" इति ॥

Mallinatha.—शब्दलक्षणप्रधानेऽपि अस्मिन् काव्ये काव्यलक्षणत्वात् अधिकारकाण्डानन्तरं काण्डान्तरं अलङ्कारसाधुर्गभाविकभाषासमाख्यपरिच्छेद-चतुष्टयात्मकम् आरभमानोऽस्मिन् सर्गे तावदलंकारपरिच्छेदं वदन्नादौ शब्दालंकारान् लेखतो दर्शयति (See Remark II below)—अथ इत्यादि । अथ रावणाज्ञानन्तरं दुक्कलैः सुवल्कैः शोभनवल्कलैः कुशादिभिः आदिशब्दात् सुज्ञादिभिश्च परिगतो वेष्टितः, अतएव "ज्वलन् उद्धत उद्यतो वालधिः" पुच्छं यस्य स मारुतिः 'समभैः' अतएव 'आकुललोचनैः' चञ्चलाक्षैः 'वृरिपुभिः' राक्षसैः 'अभिवोक्षितः' सन् 'दिवम्' आकाशम् प्रति 'उदपतत्' उत्पपात । अनियतसंख्याकवर्णवर्णितलक्षणो ब्रह्मनुप्रासोऽलंकारः ॥१॥

CHARCHA

1. अथ—अनन्तरार्थे अव्ययम्—that is after Ravana ordered the tail of Hanuman to be burnt.

2, वल्क इत्यादि—वल्कम् अंशुकम् इति जयः । वल्कलमिति मञ्जिः । It

is an irregular form (निपातने सिद्धम्); वल्कं च दुकूलम् च कुथं च इति वल्कदुकूलकुथानि । इह समासः । तानि आदौनि येषां तैः इति बहुव्रीहिः । यद्वा “जातिरप्राणिनाम्” इति सूत्रेण समाहारइहसमासः ; तेन वल्कदुकूलकुथम् ; तत् आदि येषां तैरिति बहुव्रीहिः । यद्वा—तत् (तानि वा) आदौ येषां तैरिति व्यधिकरण बहुव्रीहिः । But such बहु— is not admitted by all. अनुक्ते कर्त्तरि or करणे तृतीया । अनुक्तकर्त्ता of परिगतः । Mallinath reads दुकूल-सुवल्क-कुशादिभिः here ; Expound the samasas as before ; सुवल्कं शोभनं वल्कलम् = very nice bark-clothing. The word आदि suggests that there were other things save वल्क (bark-clothing), दुकूल (silk-garment) and कुथ (fragments of cushion); and according to both the commentators, सुज (ईषौका = a kind of grass - a very combustible substance) was amongst others. Thus they say “आदिशब्दात् अन्येरपि सुजादिभिः” । But we prefer Jay’s reading here ; otherwise nominative will be wanting in the very opening sloka,

3. ज्वलदु etc—ज्वल् + शृ + ज्वलत् burning. उद् + हन + क्तः = उद्धतः, turned upwards. ज्वलन् चासौ उद्धतश्चेति ज्वलदुद्धतः, विशेषणेन सह विशेषणस्य कर्मधारयः । तादृशः बालधिर्यस्य स इति बहुव्रीहिः । बालानि धीयन्ते अस्मिन् इति बाल + धा + कि = बालधिः, पुच्छम् i, e, tail. The reading उद्धूत [उद् + धू + क्त] = shaking, is also seen here. But prefer the reading उद्धत here, for in IX, we have “लाङ्गूलमुद्धतं धुन्वन्” and Jay. there has—उद्धतम् उद्धीकृतम् ।

4. सभयैः—प्रयेन सह वर्तमानाः ये तैरिति बहुः ; adj to नृरिपुभिः ; सहभयैः is also correct by the rule “बोपसर्जनस्य” । This is the reason why they were आकुललीचन ।

5. आकुल etc—आकुलानि चञ्चलानि [eager] लोचनानि येषां तैरिति व१ ;
ad j to नृरिपुभिः ।

6, नृ etc—नृः [नरस्य] रिपव इति नृरिपवः । षष्ठीतत् । तैः । अनुक्तं
कर्त्तरि वतीया । अनुक्तकर्त्ता of अभिवीक्षितः [अभि + वि + ईक्ष् + क्त कर्मणि] ।

7. उदपतत् = उद् + पत् + लङ् । उदपतति उड्डीयते, ऊर्द्धं गच्छति
इत्यर्थः । उदपपात । लम्पप्रदानेन उर्द्धं दिशं प्रस्थितः । Jumped up-
wards. Nom. सः ।

Remark.

1. Before the sloka we have in the Mss “अनुप्रासवत्” and
Jay. explains it saying अनुप्रासः अस्ति यस्मिन् तत् अनुप्रासवत् । अनुप्रास +
वत्पु । It means that the sloka contains the rhetoric figure
known as अनुप्रास [alliteration]. It is defined both by Jay. and
Malli. It is a शब्दालङ्कार । Viswanath (author of sahitayadarpan)
defines it saying “अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत्” । It is of
five types : (i) कृकानुप्रासः (ii) ह्रस्वनुप्रासः (iii) श्रृत्यनुप्रासः (iv) अन्त्यानुप्रासः
and (v) लाटानुप्रासः । Here is ह्रस्वनुप्रासः । Viswanath defines it as
follows :—“अनेकस्यैकधा साम्यमसकृदाप्यनेकधा । एकस्य सकृदप्येव ह्रस्वनुप्रास
उच्यते ।” Explanation :—यदा “अनेकस्य” व्यञ्जनवर्णस्य “एकधा” एक-
प्रकारेण स्वरूपतः (in original order) साम्यम् भवति ; यदा अनेकस्य
व्यञ्जनवर्णस्य “असकृत्” पुनः पुनः “अनेकधा” स्वरूपतः (in original order)
तथा क्रमतश्च (in reverse order also) साम्यं भवति ; एवं यदा “एकस्य”
व्यञ्जनवर्णस्य “सकृदपि” एकवारं तथा बहुवारमपि साम्यं भवति तदा ह्रस्वनुप्रासो
जायते । तथाहि “रसविषयव्यापारवती वर्णरचना इति, तदनुगतत्वेन प्रकर्षेण
न्यसनात् ह्रस्वनुप्रासः” । Malli writes “अनियतसंख्याकवर्णह्रस्वलिङ्गयो ह्रस्वनु-
प्रासः” । It means that the consonants are often and irregu-
larly repeated and so it is called ह्रस्वनुप्रासः ।

II. Before proceeding to explain the sloka, Mallinath (also Jay.) gives some introduction-beginning with शब्दलक्षण-प्रधानेऽपि । It may be explained as follows :—यद्यपि इदं भट्टिकावां शब्दलक्षणप्रधानं व्याकरणघटितविषयप्रदर्शकं अतएव काव्याङ्गस्य अलङ्कारस्य अधिकारी नास्ति अत्र गम्यं, तथापि काव्यालक्षणत्वात् अस्य गम्यस्य काव्यमध्ये गणनावशात् अधिकारकाण्डानन्तरं व्याकरणघटितशब्दराजिप्रदर्शनान्तरं काण्डान्तरं अन्यत् काण्डम् आरभते । अस्मिन् काण्डे किं विद्यते ? उच्यते—अत्र अलङ्कारः साधुर्थ्यं भाविकं तथा भाषासमः इति चत्वारो विषयाः काण्डान्तर्गते परिच्छेदचतुष्टये विद्यन्ते । तत्र अस्मिन् दशमे सर्गे चतुर्णां प्रागुक्तानां विषयानां मध्ये प्रथमं अलङ्कारम् खलु वक्ष्यति कविः—अतएव अयं सर्गः अलङ्कारपरिच्छेदः । अलङ्कारस्य लक्षणं यथा काव्यादर्शे “काव्यशोभाकरान् धर्मान् अलङ्कारान् प्रचक्षते” । स च द्विविधः शब्दालङ्कारस्तथा अर्थालङ्कारश्च । एतयोर्मध्ये प्रथमं हि शब्दालङ्कारं प्रदर्शयति । शब्दालङ्कारेषु कश्चित् अनुप्रासः तस्य दृष्टान्तभूतोऽयं प्रथमः श्लोकः ।

III. Malli refers to साधुर्थ्यं (a गुण which enlivens रसः, cp काव्यशोभाया कर्तारो धर्मा गुणाः etc—in canto XI), भाविकं (cp “तद्भाविकमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम्” Kavyadarsha—See canto XII) and भाषासमं to be discussed in the 13th canto. Viswanath on भाषासमं has “शब्दैरेकविधैरेव भाषासु विविधास्तपि वाक्यं यव भवेत् सोऽयं भाषासम इष्यते” ।

IV. Dandin in his Kavyadarsa defines अनुप्रास as follows ;—

वर्णाङ्गितिरनुप्रासः पादेषु च पदेषु च ।

पूर्वानुभव-संस्कार-बोधिनी यद्य दूरता ।

Kavyaprakasa of Mammata says :—“वर्णसाम्यमनुप्रासः” ।

[But note that यमक is similarity of whole words or of वर्णं-सङ्घति having diff. meanings and not mere वर्णं साम्यं as in अनुप्रास] ।

N. B.—ज्वलदुद्धतवादि is the cause of समर्थरभिवाचितः so we have also अर्थालङ्कार here named कावलिङ्गः । Its definition is “हृत्तीर्वाक्य-पदार्थत्वे कावलिङ्गमुदाहृतम्” ।

Jay. In the next sloka defines the Rhetoric known as “Yamaka” which is also a शब्दालङ्कार । It is of many types and the poet proceeds to illustrate them one by one :—

2. *Then Hanuman quarrelled with the Rakshasas and set fire to their houses.*

युक्पादयमकम्—

रणपण्डितोऽग्रविबुधारिपुरे

कलहं स राम-महितः कृतवान् ।

ज्वलदग्निं रावण-गृहं च बलात्

कलहं स-राममहितः कृतवान् ॥ २ ॥

Prose.—रणपण्डितः राममहितः अहितः स (हनुमान्) अग्रविबुधारिपुरे कलहं कृतवान् । (अथ) कलहं सरामं रावणगृहं च बलात् ज्वलदग्निं कृतवान् ।

Beng.—रणनिपुण, श्रीरामपूजित (राक्षस-) शत्रु सेहै हनुमान् ईक्ष्णुशत्रु रावणের পুরে বিবাদ বাধাইয়াছিলেন । তারপর রাবণের রাজহংসশোভিত জ্বলন্ত গৃহজ্বলিতে বলপূর্বক অগ্নি প্রদান করিয়া ছিলেন ।

Eng.—He who was expert in war, held in high estimation by Ramchandra and (himself) an enemy (of the Rakshasas), picked up a quarrel in the city of Indra's opponent, and then set fire perforce to Ravana's houses which abounded with swans.

Sara.—युद्धपटुः श्रीरामसेवकः कपिः लङ्कानगयां राक्षसैः सार्द्धं कलहं विधाय तेषां राक्षः रावणस्य गृहे अग्निं प्रददौ ।

Jay.—यमकस्यापि लक्षणम् “तुल्यश्रुतीनां भिन्नानामभिधेयैः परस्परम् वर्षा-
नाम् यः पुनर्वादी यमकं तन्निरूप्यते” । इति तदनेकविधं दर्शयन्नाह—रणेत्यादि
‘स कपिः’ विद्यत्उत्पतितो ‘राममहितो’ रामपूजितः । ‘रणपण्डितो’ युद्धकुशलः ।
‘अग्राविबुधारिपुरे’ अग्रे यो विबुधः इन्द्रः तस्ययोऽरिर्दशाननस्तस्य पुरे लङ्कायां
‘कलहं कृतवान्’ । कलहं सान् रमयतीति ‘कलहं सराम’ [रमेयं क्तात् कर्मण्यण्]
तादृशम् ‘रावणगृहं’ बलाद्वार्यमाणोऽपि ज्वलदग्निं दीप्यमानपावकम् ‘कृतवान्’
कृतं विभजे यस्येति कृतापेक्षौ इत्यर्थः । ‘अहितः’ शत्रुः । युक्पादयमकमिति युजो
र्वितीयचतुर्थयोः पादयोर्नितत्वात् ॥

Malli.—अथ एकविंशतिश्लोका यमकान्याह—रणेति । ‘रणपण्डितो’ युद्धविशारदः
‘राममहितो’ रामपूजितः ‘अहितः’ रक्षसां विरोधी स हनुमान् ‘अग्राविबुधारेः’
इन्दुरारिः ‘पुरे’ लङ्कायां ‘कलहं युद्धं कृतवान्’ । अथ ‘कलहं सैः’ राजहंसैः ‘राम’
सुन्दर [‘सुन्दरं रुचिरं रामम्’ इति विश्वः] । रावणगृहं च बलात्कारात्
ज्वलन्नग्निरधस्मिन् तत् कृतवान् ददाह इत्यर्थः । युक्पाद यमकम् ॥॥

Charcha

1. रणपण्डितः = रणे पण्डितः इति ७मोतत्, शीघ्रादेराकृतिगणत्वात् ।

Qual. सः ।

2. राममहितः = “मतिबुद्धिपूजायैभ्यश्च” इति मह (to respect) + क्तः
वर्त्तमाने । रामस्य महितः इति शेषषष्ठीतत् । We avoid कर्तृषष्ठीतत् to
be gotby “क्तस्य च वर्त्तमाने” । For then समास here will be barred
by the rule “क्तेन च पूजायाम्” ।

Bhattoji however is of opinion that this prohibition
applies to कर्तृषष्ठी (कारकषष्ठी) only (as got by the rule “क्तस्य च
वर्त्तमाने”) and not to शेषषष्ठी, cp “अन्ये तु कारकषष्ठ्या न समास इत्याहुः ।

शेषषट्ठा तु ससासः। एतेन 'कलह' स राममहितः कृतवान् इति भट्टिप्रयोगो
वाख्यातः" — Manorama. Thus in his opinion we may compound
रामस्य सहितः as शेषषष्टीतत् (क्त here being वर्त्तमाने)। But Nagesha
says that the prohibition by 'क्तेन च -' is of all kinds of षष्ठी,
cp "कारकषष्ठीश्च षषष्ठ्योः उभयोप्ययं निषेधः"—Sabdandusekhara. Hence
we prefer a इतत् with अतीते क्त in सहित। Also remember that
वर्त्तमान क्त in case of मत्वर्थ roots etc, does not bar अतीत क्त, cp
"नहि तन्नाकोन्दिन्यायेन क्तस्य वर्त्तमानकालता भूतकालतां बाधते" — Manorama.

3. अहितः—हितः by लक्षणा is हितकारी। Also see our notes
हितात् न यः संश्रयते in Kirat I. 5. हितात् अन्यः इति अहितः। नञ् तत् ।
शत्रुः इत्यर्थः। राजसामानम् अहितः इति बोध्यम्।

4. अयाविवुध etc—अये साधु इति अयाः with यत्। or —अये भवः
इति अयाः। अय + यत् (इति छान्दसोचयत् by the rule "भवे छन्दसि, अयात्-
यत्")। अयाः (यो) विवुधः देवः इति अयाविवुधः। कर्मधारयः। देवराजः इन्द्रः
इत्यर्थः। तस्य अरिः इति इ तत्। तस्य पुरम् इति इ तत्। तस्मिन्। अधि ७मी।
पुर is neuter, but पुर् या पुरी is feminine.

5. कलहं सरामम्—कलहं साः, राजहं साः swans, रामं अभिरामं सुन्दरम्
इत्यर्थः। कलहं सैः (on account of the appearance or existence of
swans) रामं (charming) इति इ तत्। This is after Malli. Jay
says :—कलहं सान् रमयति इति कलहं सरामम्। कलहं स + रम् + णिच् +
अण्—by the rule कर्मण्यण्। Qual. रावणगृहम्।

6. बलात्—बलम् आश्रित्य इति ल्यप् लोपे कर्मणि पञ्चमी। बलात्कारात्।

7. ज्वलद्भि—adj to रावणगृहम्। ज्वलन् अग्निर्यस्मिन् तत् इति बहु—।

N. B.—Malli explains the sloka in a simpler way. But
jay. takes a different course. According to him—the construc-

tion is रणपण्डितः राममह्निः अह्निः सः अग्नविबुधारिपुरे कलहं सरामं रावण-
गृहं वलात् ज्वलदग्निं कृतवान् कलहं कृतवान् । The first कृतवान् = कृतं विद्यते
यस्य स इति कृत + वतुप् । कृतापेक्षी इत्यर्थः । The meaning is रावणगृहं
वलात् ज्वलदग्निं कृतवान् (कृतापेक्षी—that is गृहं ज्वलदग्निं इति करणापेक्षया
एव intending on setting fire to the house) कलहं कृतवान् ।

Remark.

This sloka contains the Rhetoric fig. named yamaka, defined
by Dandin as such :—अव्यपेतव्यपेतात्मा व्यावृत्तिर्वर्णसंहतिः । यमकं तच्च
पादानामादिमध्यान्तगोचरम् । Inshort Yamaka is the repetition of
words in different senses. Here all the words of the second
line are repeated in the fourth line. Two and four are called
even numbers in English and युञ् in Sanskrit. So the Yamaka
occurring in the second and fourth line—(युञ्जि पादे वा युक्पादे)
is called a युक्पादयमकम् । Thus Jay. following the Manuscript
writes :—युञ्जीः द्वितीयचतुर्थयो पादयोः यमितत्वात् यमकस्य सत्त्वावशात् अत्र युक्
पादयमकम् ।

3. *The city was in flames ; the ladies fled away
in despair.*

पादाऽन्त्यमकम् ।

निखिलाऽभवन्सहसा सहसा

ज्वलनेन पूः प्रभवता भवता ।

वनिताजनेन वियता वियता,

त्रिपुराऽपदं नगमिता गमिता ॥ ३ ॥

Prose.—सहसा भवता प्रभवता ज्वलनेन निखिला पूः नसहसा अभवत् ।

वियता वियता वनिताजनेन नगमिता पूः त्रिपुरापदं गमिता—(This is after

Jaymangala). According to Malli.—सहसा भवता प्रभवता ज्वलनेन नसहसा विद्यता विद्यता वनिताजनने नगमिता निखिला पूः त्रिपुरापदं गमिता अभवत् ।

Sara.—प्रज्वलितवह्निना पुरीं दग्धाऽभवत् । नार्थ्यं च आकाशमार्गेण पलायिताः ।

Beng.—बहिः हठात् प्रज्वलित एवं वृद्धिप्राप्तं हठेनैव समग्रं लङ्कापुरीं हाथुरहिता (अर्थात् निरानन्द) हईया उठिल । रमणीगण आकाशपथे पलायन करिल ; आर (देखिते देखिते) त्रिकूट पर्वते अस्थितिता ऐ नगरी त्रिपुरनगरीर दशा प्राप्त हईल ।

Eng.—Fire, suddenly rising and increasing, the whole city became glee-less (i. e, without smile); the ladies fled through the sky, and then the city which was located on the mountain (Trikuta) met the same calamity as was experienced by the (noted) three cities (त्रिपुर).

Allusion.—A demon-chief, who had three revolving walled invulnerable cities in his possession, often raided the Aryan territory or God's territory, upon which Lord Mahadeva attacked the three cities when in one line ; By Brahman's boon the 3 cities could not be destroyed unless they came in one line and Shiva alone burnt them down to ashes.

Jay. — निखिलित्यादि । ‘ज्वलनेन अग्निना प्रभवता वृद्धि’ गच्छता भवता ससुत-पथमानेन सहसा तत्क्षणे पूः पुरीं निखिला सञ्जां नसहसा अभवत् सानन्दा न जाता’ । हास्यस्य आनन्दकार्यत्वात् एवम् उक्तम् । [‘खनहसो वा’ (पा १।३।६९) इत्यपि रूपम्] । वनिताजनने विद्यता नभसा विद्यता इतस्ततो गच्छता त्रिपुरापदं गमिता प्रापिता पूः त्रिपुरेक्षपि दह्यमानेषु भयात् इतस्ततो जनो गतः । नगम् त्रिकूटपर्वतम् इता सती । पादान्तयमकम् इति पादान्तेषु यमितत्वात् ॥

Malli. — निखिलेति । सहसा हठात् भवता उत्पद्यमानेन प्रभवता प्रवर्द्ध-
मानेन ज्वलनेन हेतुना ; सहसा सहसा न भवतीति नसहसा हर्षक्षयात् हास-
रहिता । नञर्थस्य न शब्दस्य सुप्सुपेति समासः । [“स्नहसोर्वा” इत्यप् प्रत्ययः] ।
वियता वियन्मार्गेण वियता दाहादिभयात् विविधं गच्छता । [विपूर्वार्त्ता इणः शट्
प्रत्ययः] । वनिताजननेन वनिताभिरुपलक्षिता विज्ञूटाद्रिम् इता आश्रिता निखिला
समस्ता पूः लङ्का त्रिपुरस्य हरदग्धस्य या आपत् ताम् तादृशापदमिति निदर्शनालङ्कारः ।
गमिता प्रापिता अभवत् अभूत् । पादान्तयमकम् ॥

CHAROHA

1. सहसा — हठात् ; an indeclinable. विभक्तिप्रतिरूपकनवायम् ।
2. भवता — भू + शट् । तृतीयायाः एकवचनम् ; adj to ज्वलनेन । समुत्-
पद्यमानेन ; rising,
3. प्रभवता — प्र + भू + शट् । adj to ज्वलनेन ; प्रकृष्टं वृद्धिं गच्छता
gradually increasing in volume.
4. ज्वलनेन — द्विती तृतीया ।
5. नसहसा — हम् + अप् = हसः by the rule ‘स्नहसोर्वा’ (३।३।६२) ;
also हासः । हसेन हासेन सह वर्त्तमाना या सा सहसा । तुल्ययोगे बहुव्रीहिः । तुल्य
योगस्तु अत्र वियमानतामात्रम् । न इति नञर्थकः शब्दविशेषः । न सहसा इति न-
सहसा सहसुपेति समासः । हासरहिता आनन्दहीनत्वात् । adj to पूः ।
6. वियता — वियत् is sky. तृतीया एकवचनम् । आकाशमार्गेण । प्रकृत्या-
दित्वात् वा करणे तृतीया ; cf. कतमेन दिग्भागेन गतः स जात्यः ? पदं
विमानेन विगाहमानः etc
7. वियता — वि + इ (इण् = एति, इतः, यन्ति) + शट् । तृतीया एकवचनम् ।
adj to वनिताजननेन ।
8. वनिताजननेन — वनिताः नार्थः । तासां जनः समूहः इति ६ तत् ।
उपलक्षणे तृतीया । वनिता जनने उपलक्षिता पूः इति भावः ।

9. नगम्—पर्वतम् त्रिकूटपर्वतम् (upon which the city was located) ; obj to इता ।

10. इता—इ (इण्) + क्त कर्त्तरि गत्यर्थत्वात् । स्त्रियामाप । प्राप्ता ; नगस्य उपरि स्थिता इत्यर्थः । adj to पूः । It is a participle adjectival ; नगम् being its object.

11. पूः—पुरी । Feminine. प्रयोज्यकर्त्ता of the causative participle गमिता । Subj. to अभवत् ।

12. त्रिपुरापदम्—obj to गमिता । त्रयाणाम् पुराणाम् समाहारः इति त्रिपुरम् । पादादित्वात् कौबलम् । यद्वा — त्रिसंख्यकम् पुरम् इति त्रिपुरम् शाकपाथि-
वादित्वात् समासः । त्रिपुरस्य आपत् इति ६ तत् । ताम् । महादेवेन दग्धस्य त्रिपुरस्य यादृशी आपत् तादृशोऽप्यपदम् ।

13. गमिता—गम् + णिच् + क्त स्त्रियाम् आप् । , adj to पूः ।

14. अभवत्—भू + लङ् । Finite verb to पूः ।

N. B.—पूः is the प्रयोज्यकर्त्ता of the causative participle गमिता ; then what is the प्रयोज्यकर्त्ता ? ज्वलनेन cannot be so ; because it is an instance of हेतौ तृतीया so says Malli. Therefore we are to say that देवेन (understood) is the प्रयोज्यकर्त्ता here.

Remark.

I. Here the शब्दालङ्कार is यमक । It occurs at the end of each line and so it is called पादान्तयमकम् । cf. नसहसा सहसा, नगमिता गमिता etc.

II. Malli. says that here is also the अर्थालङ्कार known as निदर्शना वा निदर्शनम् । The city of Lamka can not meet the one and the self-same fate of the three cities ; really it shared an equal fate ; and when anything assuming equal property

is rhetorically said to be possessed of the same property, it gives rise to the Alankar Nidarsana. Its definition by Dandin is—अर्थान्तरप्रवृत्तेन किञ्चित् तत्सदृशम् फलम् । सदसदा निदर्शयति यदि तत् स्यात् निदर्शनम् ।

4. *The birds fled away warbling hither and thither*

पादादियमकम् ।

सरसां सरसां परिसुच्यतनुम्,

पततां पततां ककुभो वह्नुशः ।

सकलैः सकलैः परितः करुणै-

रुदितै रुदितैरिव खं निचितम् ॥ ४ ॥

Prose.—सरसां सरसां (सार्द्रां) तनुं परिसुच्य वह्नुशः ककुभः पततां पततां सकलैः सकलैः करुणैः रुदितैः परितः रुदितैः इव खं निचितम् ; or—खं निचितमिव &c (See also "N. B." below).

Beng.—शरोवर गम्भीर आर्द्र कलवर परित्याग करिषा बिहगगण चतुर्दिक् उडडीयमान हईल । ताहादेर अफूटे करुण श्रव चतुर्दिक् उठिल—मने हईल येन क्रान्तन श्वनिते आकाश आछादित हईषा गिरीछे ।

Eng.—The sky (the air) became filled up all over with the indistinct piteous warbling, as if with wailing (so many wailings) of the birds, who left the watery bed of the lakes and flew away in various directions.

Sara.—जने अवस्थिताः विहगाः जलाशयं परित्यज्य इतस्ततः उडडयितुम् आरंभिर । निषाम् आर्तनादैः सकलम् आकाशम् परिव्याप्तम् अभूत्

Jay.—सरसामिथादि—‘सरसां’ तीयाशयानां ‘तनुं’ शरोरम् । सरसां सार्द्रां ‘परिसुच्य’ भासात् त्यक्त्वा ‘पततां’ पक्षिणाम् ‘वह्नुशः’ वहन् वारान् ‘ककुभो’ दिशः

‘पततां’ गच्छताम् उदितैः शब्दितैः [वदेर्धादिवात् सम्प्रसारणम्] सकलैः साधु-
वदभिः [कलशशब्दस्य गुणभाववृत्तित्वात् न लङ्गति वर्त्तते । ततश्च सहशब्देन समासी
भवति] ‘करुणैः’ काशगणजनकैः ‘रुदितैरिव’ क्रन्दितैरिव ‘परितः’ समन्तात् ‘खम्’
आकाशम् ‘निचितं’ व्याघ्रम् । पादादियमकम् इति पादानाम् आदेशं यमितत्वात् ॥

Malli.—सरसामिति । ‘सरसां’ कासारणाम् ‘सरसां’ साद्रो ‘तम्’
स्वरूपं ‘परिसुख्य’ विहाय ‘ककुभी दिशः पततां’ धावताम् ‘पततां’ पक्षिणाम् स्वगानां
‘सकलैः’ समस्तैः ‘सकलैः’ सार्धः परिच्छेदेः इत्यर्थः । [“कला स्यात् सूत्रहञ्जी च
शिल्पादौ अश्मालकौ” इति विश्वः] ‘करुणैः’ दीनैः ‘उदितैः’ उत्पन्नैः [उत् प्रख्यात
इणः कर्त्तरि क्तः] यद्वा उदितैः उक्तैः [वदेः कर्मणि क्तः । यजादिवात् सम्प्रसारणम्]
‘रुदितैः’ रोदनैः क्रन्दनैः ‘खं’ आकाशं ‘विततं’ व्याप्तमिव । तैरेव व्याप्तमित्यर्थः ।
पादादियमकम् ॥४॥

Oharchu

1. सरसां—सरन् शब्दात् इष्टो बहुवचनम् । शेषे इष्टी related to
तनुम् ।

2. सरसां—रसेन सह वर्त्तमाना या सा सरसा । बहु । ताम् । Adj. to
तनुम् । सहसरसम् is also correct, see ante.

3. तनुम्—शरीरम् । Obj to परिसुख्य । The तनु of the tank is
nothing but the tank itself (or rather the bed of the tank)
and hence Malli writes तनुं स्वरूपं that is the tank itself.

4. परिसुख्य—परि + सुच् + ल्यप् । Having forsaken.

5. बहुशः—बहु प्रकारेण in various directions. बहु + शस् । But
Jay. writes that it means बहुवारान्—many a time.

6. ककुभः—ककुभ् is direction (दिशः); ताः । obj to पतताम् ।

7. पतताम्—पत् + शट् ; वष्टी बहुवचनम् । गमनार्थत्वात् सकर्मकत्वम् ।
cp. “द्वितीया श्रितातीत पतित गतात्यस्त प्राप्तापन्नैः” । For this sense of पतत्,
of “पतत्सु शब्दे बु” in Kirat XIV.

8. पतताम्—विहगानाम् । पतन्ति दिशः गच्छन्ति ये ते इति पत + शतृ = पतत्
bird. तेषाम् । Comp. “पततां ब्रत इवाराय वितेने”—Kirat XIII,
शेषे दृष्टौ related to लुदितैः ।

9. सकलैः—समग्रैः । with all ; adj to उदितैः ।

10. सकलैः—कलनेन सह वर्त्तमानं यत् तत् सकलम् । तैः । कलम् अवाक्त
मधुरत्वम् ; adj to उदितैः । The word कल connotes the property
of अवाक्त मधुरत्व and not the thing endowed with the said pro-
perty ; and hence Jay writes कलशब्दस्य (कल इति शब्दः) गुणभाववृत्ति-
त्वात् (अवाक्तमधुरगुणस्य एव वाचकः—तस्मात्) तद्वति (अवाक्तमधुरत्वयुक्तं वस्तु)
न वर्त्तते (न प्रकाशयति द्योतयति). Malli differs here from Jay. Accord-
ing to him the word is कला and not कल ; It means अंशभावम्
वा अंशः । कलाभिः अंशसमूहैः सह वर्त्तमानं यत् तत् सकलं । तैः । सांख्यैः
अंश संहितः अतएव सविच्छेदः विरामयुक्तः ; with intervals,

11. करुणैः—adj to उदितैः ।

12. परितः—समन्तात् all over ; an अवयव । Construe—परितः
उदितैः वा परितः निश्चितम् ।

13. उदितैः—वद् + क्त भावे ; शब्दितः शब्दः इत्यर्थः । This is after
jay, According to Malli it is वद् + क्तः कर्मणि वाच्ये ; उक्तः ; वा
उद् + इ + क्तः कर्त्तरि वाच्ये = उदितः । According to Jay उदितैः is a
nom, i. e. अनुक्त कर्त्तरि तृतीया, the verb being निश्चितम् । According
to Malli it is an adj. qualifying रुदितैः ।

14. रुदितैः = रुद् + क्तः भावे ; रोदनैः = with wailings.

15. खम्—उक्ते कर्मणि प्रथमा ; the verb being निश्चितम् ।

16. निश्चितम्—नि + चि + क्त कर्मणि । over-cast ; filled up. Malli
reads here विततम् and both mean the same. वि + तन् + क्त कर्मणि ।

N. B.—(a) Jaymangal construes it in the following way—
 —उदितैः शब्दैः खं आकाशं निचितं परिव्यप्तम् । कीदृशैः उदितैः ? रुदितैः
 इव । Here उदित is compared with रुदितैः—because the former
 was कर्ण्य । Thus it is an instance of simile (उपमा), उदितैः
 उपमेय, रुदितैः=उपमान । कर्ण्यः=समाश्रयधर्म and इव=उपमाबोधक-
 शब्दः । The meaning is :—The air became filled up with pite-
 ous warbling which appeared like wailing. But Malli's con-
 struction differs. His construction is—(परितः) उदितैः रुदितैः खं
 विततम् इव । (सर्वतः) उल्लितं (विहगानां) रोदनम् तेन आकाशं विसृतम् अभूत्
 इव इति उत्प्रेक्षा । The air was, as it were, filled up with the
 wailing of the birds—rising from every quarter. इव is here
 an indicator of उत्प्रेक्षा ।

Remark.

(b) The शब्दालङ्कार is यमकम्—and as it occurs at the begin-
 ning of every foot, it is called पादादियमकम् ।

5. *Hanuman set fire to every golden-house which
 at once melted down.*

पादमध्ययमकम् ।

न च काञ्चन काञ्चनसम्यचितिं

न कपिः शिखिना शिखिना समयोत् ।

न च न द्रवता वता परितो

हिमहानकृता न कृता क्वचन ॥ ५ ॥

Prose.—कपिः काञ्चन काञ्चनसम्यचितिं शिखिना न न समयोत् । परितः
 न न द्रवता हिमहानकृता द्रवता क्व च न न कृता ।

Sara.—हनुमान् सर्वेष्वैव गृहेषु अग्निं प्रददी । ज्वलता अग्निना सर्वे गृहाः
द्रवत् नृताः ।

Beng.—कपि (हनुमान्) कोन् श्रवणं गृहावलीते शिखावन् अग्नि
प्रदानं करेन नाई (अर्थात् समस्त श्रवणं गृहेहै तिनि शिखावन् अग्नि
संयोगं करिग्राहिलेन) । सर्व्वहाने परिव्याप्त (संक्रमित) ऐ
शैत्यविनाशी अग्नि कोथार ना द्रवत् आनिग्राहिल ? अर्थात् सर्व्वगृहे
ऐ अग्निदाहे गलिग्रा गिग्राहिल ।

Eng. — To which row of golden house did not the monkey
set flaming fire ? And which was not melted down by the
fire spreading all over and destroying coldness ?

Jay.—न चेत्यादि.—‘काञ्चनसङ्गचिति’ सौवर्ण-गृहस-‘हति’ ‘काञ्चन’ काञ्चिदपि
‘शिखिना’ अग्निना ‘शिखिना’ ज्वालावता ‘न कपि न च समयौत्’ न च न मिश्रितवान्,
अपित् स-‘सङ्घे’ नृतवान् । [यौने लङ्ङि “उतोवृद्धिर्लुकिहलि” ७।३।८६ ॥ इति वृद्धिः]
‘क च’ कचिन्नम हिमहानकृता हिमहानस्य हिमापचयस्य कर्त्ता शिखिना [जहातेः
भावे लुगट्] ‘न च न द्रवता’ न च न विसर्पता अपितु इतस्ततो गच्छता द्रवता द्रवभावः
परितः ‘न न कृता’ । किन्तु कृतैव, काञ्चनसङ्गचितिरित्यर्थात् । पादमध्यमकमिति
पादानां मध्या यमितत्वात् ।

Malli.—न चेति । कपिः ‘काञ्चन’ काञ्चिदपि ‘काञ्चनसङ्गचिति’ सौवर्ण-
गृह-रचना ‘शिखिना’ ज्वालावता ‘शिखिना’ अग्निना ‘न न समयौत्’ किं तु समयौत्
मिश्रितवान् [यु मिश्रणे लङ्, “उतो वृद्धिर्लुकिहलि” इति वृद्धिः] परितः सर्व्वतो
‘न न द्रवता’ गहता संक्रामता ‘हिमहानकृता’ द्रवत्वप्रतिपन्नशैत्यनाशकारिणा
‘शिखिना’ द्रवस्य भावो द्रवता द्रवौभावश्च ‘क च न’ कचिदपि ‘न न कृता’ कृतैव ।
‘अदग्धम् अद्रुतं च काञ्चनसङ्ग नासीत् इत्यर्थः । पादमध्यमकम् ॥५॥

CHARCHA

1. काञ्चनसङ्गचितिम्—सङ्ग गृहम् (neuter). काञ्चनस्य सङ्ग इति ६ तत्

यद्वा काञ्चनमयं सद्य काञ्चननिर्मितं सद्य वा इति शाकपाथिवादित्वात् समानः ।
तेषां चितिः समूहः इति ६ तत् । ताम् । चि + क्तिन् = चितिः ; obj to समर्थयौत् ।

2. शिखिना—शिखा ज्वाला अस्य अस्ति इति शिखा + इनि (भव्यं वीर्यादि-
त्वात्) = शिखिन् । तेन । ज्वालावता । adj to शिखिना । Flaming.

3. शिखिना—this शिखिन् = अग्निः । तेन । सदृशब्दस्य अप्रयोगेऽपि सहाये
तृतीया, यथा “इहो यना तज्जचणश्च देव विशेषः” इति पाणिनिस्त्वं । यद्वा समर्थयौत्
इति क्रियायाः कारणम् इदम् ।

4. न न समर्थयौत्—“द्वौ नचौ प्रकृत्यर्थे गमयतः—” two negatives make
one strong affirmative ; therefore it means “certainly he set
fire” समर्थयौत् = सम् + यु (यौति अदादि) + लङ् । “उतो हृदितुं किं हृति”
इति सूत्रेण “यु” इत्यस्य उकारस्य वृद्धिः ।

5. द्रवता—द्रु + शठ = द्रवत् । तृतीयैकवचने । द्रवता—गच्छता, संक्रामता,
विसर्पता इत्यर्थः । Spreading. Adj to हिमह्वानकृता ।

6. हिम etc—हिमस्य शैत्यस्य हानम् अपचयः इति ६ तत् । loss of cold-
ness. हान = हा गतौ + क्त-प्रत्ययः भावे । or better हा ख्ये + लृट् भावेः
हानम् = हानिः इत्यर्थः । तत् करोति इति हिमहान + क्त + क्तिप् = हिमहानकृत्
शैत्यनाशको अग्निः इत्यर्थः । तेन । Adj. used substantively. अग्नौ
कर्त्तरि तृतीया ।

7. द्रवता—द्रवः तरलम् । तस्य भाव इति तल् प्रत्ययः—तेन द्रवता = तरलता ।
द्रवोभावः इत्यर्थः । उक्ते कर्मणि प्रथमा ।

N. B.—It is हिम—which is responsible for solidity. Fire
destroys the हिम and consequently makes things द्रव ; thus
Mallī writes :—“द्रवत्वप्रतिपन्नशैत्यनाशकारिणा शिखिना” । द्रवत्वेन (यतः
द्रवत्वं जातम् अतएव) प्रतिपन्नः उत्पत्तादितः यः खलु शैत्यस्य (हिमस्य) नाशः—तस्य
नाशविधायकीन अग्निना ।

Remark.

Here is यमक and as it occurs in the centre (or middle part) of every foot, so it is called पादमध्ययमकम् । Dandin calls it अव्यपेतमध्ययमक for nothing intervenes the words in the middle of the padas, that are repeated ; compare his instance स्थिरायते यतेन्द्रियो न ह्योयते यतेर्मवान् &c.

6. *All pastimes abruptly ceased ; but no attempt was made to save the city.*

चक्रवालयमकम् ।

अवसितं हसितं प्रसितं मुदा

विलसितं क्लसितं स्मरभासितम् ।

न स-मदाः प्रमदाः हतसम्प्रदाः

पुरहितं विहितं न समीहितम् ॥ ६ ॥

Prose.—‘हसितं, प्रसितं मुदा विलसितं, स्मरभासितम् क्लसितम् अवसितम् । प्रमदा न सम्प्रदाः, (अपितु) हतसम्प्रदाः । समीहितं पुरहितं न विहितम्— (This is after Malli) ; (after Jay) प्रसितं हसितं अवसितम् । मुदा विलसितं स्मरभासितम् क्लसितम् ; the rest is as before.

Sara.—प्रज्वलितवह्निदर्शनं लङ्कायां हास्यकोलाहलः निस्तम्बः । काम-प्रविष्टा च मन्दोभूता अभवत् । नार्थः आनन्दहीनाः जाताः । परं पुर-रक्षणाथं न कापि चेष्टा विहिता ।

Beng.—তখন যে হাঙ্গ কোলাহল চলিতেছিল তাহা থামিয়া গেল । সানন্দে যে সমস্ত অরবিলাস ও প্রেমকলাপ চলিতেছিল—তাহাও মন্দীভূত হইল । নারীগণের প্রেম-দর্প রহিল না—তাহারা হর্ষহীন হইল । আর নগরীর (তৎকালোচিত অগ্নিনির্কোপণ প্রভৃতি) হিতকার্য্য অকুষ্ঠিত হইল না ।

Eng.—Smiles which just began came to an end ; amorous movements and talks due to rapture and amorous manifestations became lessened ; ladies lost their spirits and grew dejected ; and no service (befitting the occasion) was done to the city.

Jay.—‘हसितं’ यत् प्रसितं’ सन्ततप्रवृत्तम् नित्यप्रसुदितत्वात् जनस्य तत् आग्र-
सङ्गमात् ‘अवसितम्’ अपगतं [जोऽन्तकर्मणि इत्यस्य “यति स्यति—(७।४।४०) इति
इत्वम्] ‘मुदा’ हर्षेण यद्विलसितं शृङ्गारविवेष्टितं ‘लसितं’ श्लिष्टम् अनुवृद्धमिति
यावत्, ‘स्मरभासितं’ मन्मथदीपितं ‘कृतसितम्’ अलोकितम् । ‘प्रमदाश्च स्त्रियः न
समदाः’ सदर्पा न जाताः हृतसंमदाः ध्वस्तहर्षाः, [“प्रमद संसदी हर्षे” (३।३।६८)
इति निपातनम्] यच्च ‘पुरः हितं’ पुरानुशूलं ‘समीहितं’ कर्तुरोपसृतं तन्नविहितं
इत्यर्थः । चक्रवालयमकम् इति मण्डलाकारेण यमितत्वात् । तथाहि द्वयोर्द्वयो
पदयोरन्ववर्णानां नेमिवदवस्थितत्वात् मध्यास्य वर्णस्य विसद्व्यस्य नाभिवदिति । तथा
चास्य लक्षणम् “पदानामवसाने तु वाक्ये मालुल्यवर्णता । प्रतिपादं भवेद् यत्
चक्रवालं तदुच्यते”—इति ॥

Malli.—अवसितमिति,—‘हसितं’ हासः ‘प्रसितं’ प्रसक्तं ‘मुदानिमित्तं’ न विलसितं
विकृतम् तथा ‘स्मरभासितं’ मदनजनितं ‘लसितं’ विकारश्चेति ‘सर्वमवसितम्’
अवसन्नम् । [स्रतिः कर्त्तरि क्तः । “यति स्रति मास्थामिति किति” इति इत्वम्] ।
तथा ‘प्रमदाः’ स्त्रियः ‘समदा न’ किं तु नष्टमदा जाता इत्यर्थः । ‘हृतसंमदाः’ नष्ट-
हर्षाश्च । ‘समीहितं’ तत्कालापेक्षितं ‘पुरहितम्’ अग्निनिर्वापणादि हितकृत्यं च
‘न विहितम्’ । चक्रवाल यमकम्—पदानामवसाने तु सर्वेषां तुल्यवर्णता । प्रतिपादं
भवेद् यत् चक्रवालं तदुच्यते—इति लक्षणात् ॥६॥

Oharcha

1. हसितम्—हस + क्त भावे । smiles ; subj. to अवसितम् ।
2. प्रसितम्—प्र + सि (सिनोति &c) + क्त कर्त्तरि । adj to हसितम् (jay) ;
adj to विलसितम् (Malli) ; प्रसितं = प्रसक्तम् = आरब्धम्—(malli) ; सन्तत

प्रवृत्तम् ; सदैव चलत् इति जयः । कथं सदैव चलत् ? “नित्यप्रमुदितत्वात् तवत्य जनस्य”—(जयः) । लङ्कावासिनां सदैव प्रमोदशीलत्वात् ।

3. अवसितम्—अव + सो (सति दिवादि) + क्त कर्त्तरि । अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः । अवसानं गतम् ।

4. सुदा—हेतौ तृतीया । सुद् + क्तिप् = सुत् (fem.) ; आनन्देन—due to joy.

5. विलसितम्—वि + लस् + क्त भावे । विलासः । किं तत् ? शृङ्गार-विचेष्टितं इति जयः । विलासस्य लक्ष्यं यथा साहित्यदर्पणे—“यान् स्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् । विशेषस्तु विलासः स्वादिष्टसंदर्शनादिना” । Acc. to Malli this is also subj. to अवसितम् ।

6. अरभासितम्—भास् + क्त कर्मणि = भासितम् said, created अरः = कामः । अरभासितम् इति तत् । Qual. लसितम् (acc. to Malli). Malli. reads लसितम् for ऋसितम् । Acc. to Jay अरस्य भासितम् (भासनं) [with भावे क्त] meaning दीपित (flashing) is nom. to ऋसितम् । We prefer the reading अर भासितम् here ; for विलसित may include अरभासित । But for uniformity भासितम् is adopted here.

7. ऋसितम्—ऋस (to lessen) + क्त कर्त्तरि । मन्दीभूतम् । Malli reads लसितम् here.

8. प्रमदाः—प्रकृतः मदः (spirit) यासां ताः प्रमदाः इति बहु । मदाधिक्यशालिन्यः नार्यः—(women in high amorous spirits).

9. समदाः—मदेन सह वर्त्तमानाः सा ताः इति बहु । मद्युक्ताः । Full of spirits, optionally सहमदाः also correct.

10. हृतसम्पदाः—सम् + मद् + अप् = सम्पदः हर्षः । हन् + क्तः = हतः । हतः ध्वस्तः विनष्टः इति यावत् सम्पदः हर्षः यासां ताः इति बहु— ; by the rule “मदोऽनुपसर्गे” (३।३।६७), we are to get घञ् here when उपसर्गं precedes, but प्र + मद् + अप् = प्रमदः, सम् + मद् + अप् = सम्पदः । These

two are irregular forms got by the rule "प्रसदमस्यदो ऋषे" (३।३।६८) ।

11. समोहितम्—सम् + ईह् (ईहने) + क्तः कर्षणि । कर्त्तृरीप्मितम् इति जयः । What was to be done, तत्कालापेक्षितं (कर्तव्यम्) इति मन्त्रिः—duty befitting the occasion.

12. पुरहितम्—पुरस्य हितम् । इ तत्—; we propose to avoid पुराय हितम् here, for in ४र्थीतत्. हित should be गुणवाचक whereas it is द्रव्यवाचक here. For further details on this point see our notes on सुवनहितच्छलेन in Bh. I. 1. (परिशिष्ट) ।

13. विहितम्—वि + धा + क्त कर्षणि—performed.

Remark.

The Rhetoric is यमक—and it is called chakravala-yamaka because the last words in each line are repeated several times. The definition of Malli may be explained thus:—"यम" "प्रतिपाद" (in every foot or line) "सर्वेषां" "पदानाम्" "अवसाने" अन्यभागे "तुल्यवर्णता" सङ्ग-वर्णत्वं "भवेत्" "तत्" "चक्रवाल" इति नाम्ना "उच्यते" कथ्यते । Prof. Trivedi says that this stanza is quoted in the सरस्वतीकण्ठाभरण as आहत्याधिक्ये पि यमकम् i. e. in which words are repeated more than once.' The अर्थोलङ्कार (secondarily no doubt) is स्वभावोक्तिः, यथावद्वर्णनात् ।

7. The city with all the bright houses was burnt.

समुदगयमकम्

समिद्धशरणा दीप्ता देहे लङ्का मतीश्वरा

समिद्धशरणादीप्ता देहेऽलङ्कामतीश्वरा ॥ ७ ॥

Prose.—(After Malli)—समिद्धशरणा दीप्ता मतिश्वरा समिद्धशरणा दीप्ता
देहि अलङ्कामतिश्वरा लङ्का देहि । (After Jay)—देहि समिद्धशरणा दीप्ता
मतिश्वरा etc.

Beng.—(After Malli) लङ्काय उज्ज्वल हर्म्यराजि थाकाय उहा
दीप्तिशाली देखाईत । उहा स्वप्रभुके (अर्थात् रावणके) खूब भक्ति
करित । सेथाने अग्निहोत्रगणेरओ बास छिल एवं ऐ नगवे सर्क
प्रकार दैहिक मनोरथ पूर्ण हईत । এইरूप नগরী হনুমান্ দধ্ব করিয়া
ফেলিলেন ।

(After Jay) लङ्काय अत्यन्तरे उज्ज्वल हर्म्यराजि थाकाय उहा
प्रकाशशाली छिल । सेथाने शुधु महादेवैरई अर्चना हईत । ऐ नगरी
मुनिहिंसक राक्षसगणेर उन्साहदाता रावण कर्तुक रक्षित हईत एवं
उहाते सर्कप्रकार मनोरथओ चरितार्थ हईत । ईदृश लङ्का पुरी हनूमान्
दध्व करिया दिलेन ।

Eng.—The city of Lanka, which contained so many
bright mansions and (consequently) appeared illuminating
(glazing), was (firmly) attached to her own master (Ravana),
looked blazing (dazzled to a degree) with the fire-houses of
Agni-hotras (Fire-worshippers or Fire-keepers) and was capa-
ble of affording every pleasure to the body (capable of suffi-
ciently supplying all sorts of physical pleasures), was burnt
(by Hanuman).—This is after Malli. (After Jay-mangal)
thus :—The city, which contained so many inner mansions
(mansions inside) and (consequently) looked charming
where Shiva and Shiva alone was worshipped, which was
protected by Ravana the patron of the demons (who were)

killers of sage and which was sufficient enough to supply pleasures (which was capable of sufficiently fulfilling desires), was burnt.

Sara.—लङ्कायां बहवः उज्ज्वलगृहा आसन् । तत्र शिवार्चना एव प्रचलिता आसीत् । तत्र भोगसाधनानि च पर्याप्तानि अभवन् । परं ईदृशैव लङ्का कपिना दग्धा ।

Jay.—समिद्धेत्यादि । ‘देहे’ अभ्यन्तरभागे ‘समिद्धशरणा’ उज्ज्वलगृहा तत्र एव ‘दीक्षा’ शोभावती ‘लङ्का’ पुरी ‘मनेश्वरा’ ज्ञात-महादेवा । अत्र अन्यदेवस्य नामापि न गृह्यते । समिद्धो दधति हतवन्तो वेति समिद्धा ऋषयः । पूर्वस्मात् “आतोऽनुपसर्गे कः” ३।२।३ ॥ इति कः । द्वितीयस्मात् “अन्येष्वपि दृश्यते” इति डः । अपि शब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् धात्वन्तरादपि भवति । “भयोहोऽन्यतरस्याम्” (८।४।६२) इति पूर्वं सवर्णः । तान् शृण्वन्ति हिंसन्ति इति “कृत्यलुप्तो बहुलम्” इति कर्त्तरि लुप्त । समिद्धशरणा राक्षसाः—तान् मानदानाभ्याम् आदीपयति प्रोत्साहयति इति क्तिप् । समिद्धशरणादीप्—रावणः । तेन ताव्यते इति तावत्येः कर्मणि कर्त्तृके विवक्षिते संपदादिदर्शनात् क्तिप् । वे-रपुत्रस्य (६।१।६७) इति लोपात् पूर्वम् “लोपो व्यावर्लि” (६।१।६६) इति लोपः । समिद्धशरणादीप्ता रावणस्य पालनीया । ‘समिद्धशरणादीप्ता लङ्का देहे’ दग्धा । अलं कामोऽस्य इति अलं कामः । तदभावः अलं कामता । तस्यां अलङ्कामतायां पर्याप्तच्छायां ईश्वरा लङ्का सर्वेच्छा सम्पादनात् । समुद्र-यमकमिति समुद्राकारिण्यमितत्वात् पाद-व्ययोरङ्गद्वयोश्च संपुट-वत्-सादृश्यम् ॥

Malli.—समिद्धेति—‘समिद्धशरणा’ दीप्तगृहा अतएव ‘दीप्ता’ प्रकाशा ‘मनेश्वरा’ अभिमतस्वामिका समिध्यन्ते इति समिद्धा अग्रयस्तेषां शरणं यिहीतव्यं रादीप्ता उज्ज्वला देहे देहविषये अलं कामतायाम् पर्याप्तमनोरधत्वे ईश्वरा संपादनसमर्था संकल्पोपनीताखिलशरीरसुखसाधनेत्यर्थः । (?) ईदृशी लङ्का देहे दग्धा । दह्यन्तीकरणे इत्यस्मात् कर्मणि लिट् । “अथ एकहल्”—इत्यादिना एताभ्यासलोपी । समुद्रयमकम् । ७॥

CHARCHA

1. समिद्धशरणा—adj to लङ्का । सम् + इन्ध + क्त कर्त्तरि इति समिद्धम् उज्ज्वलम् । शृ + लुगट् = शरणं गृहम् । शृ—हिंसायाम् = शरणाति । समिद्धानि शरणानि यस्यां सा समिद्धशरणा उज्ज्वल गृहा । बह्व्रीहिः । Jay reads the word देहे before it and says देहे (लङ्कानगरीयाः अभ्यन्तरभागे) समिद्धशरणा । Having bright mansions inside.

2. दीप्ता—दीप् + क्त कर्त्तरि । स्त्रियामाप् ; adj to लङ्का । यतः समिद्धशरणा अनन्व दीप्ता प्रकाश-शालिनी इति मल्लिः । अतश्चात्र काव्यलिङ्ग-मलङ्कारः । शोभावती इति जयः ।

3. मतेश्वरा—मन् + क्त कर्मणि इति मतः । मतः अभिमतः (approved or supported) ईश्वरः प्रभुः (रावणः) यस्यां यथा वा सा इति बहु — । अभिमत-स्वामिका इति मल्लिः । मतः पूजितः ईश्वरः शिवः यस्यां सा इति बहु । पूजित-नहेश्वरा, ज्ञातमहादेवा इति जयः । Here shiva alone was worshipped and not even the name of any other god was uttered—so says Jay.

4. समिद्धशरणादीप्ता—समिध्यन्ते इति समिद्धाः । सम् + इन्ध + क्त कर्मणि । अग्नयः । तेषां शरणानि गृहानीति ६ तत् । अग्निगृहाः । अग्निहोत्र गृहाः इत्यर्थः । आ + दीप् + क्त कर्मणि इति = अदीप्ता उज्ज्वला । समिद्धशरणैः अग्नि-होत्रगृहैः आदीप्ता उज्ज्वला इति ३ तत् । adj to लङ्का । This is after Malli. According to Jay :—समिधः इन्धनानि दधति धारयन्ति इति समित् + धा + क्त कर्त्तरि by the rule “आतोऽनुपसर्गेकः” । (३।२।३) तेन समिद्धः ऋषिः । ते ऋषयः । यद्वा समिधः इन्धनानि हतवन्तः अग्नियोगेन नाशितवन्तः इति समित् + हन् + ड = समिद्धः ; The ड comes by the rule “अन्धेष्वपि दृश्यते” । (३।२।११) , But an objection may be raised against this. One may urge—that the said rule states that the suffix ड comes after the root जन् (and not after any other root),

even when preceded by any upasarga other than अनु—(sanctioned by the previous rule “अनौ कर्मणि” (३।३।१००) ; so the said suffix can not be attached to the root हन् as you affirm. Upon that Jay remarks :—अपिशब्दस्य इत्यादि । “अपिशब्दस्य ‘अन्धे’ष्वपि दृश्यते” इति सूत्रे योऽपिशब्दो दृश्यते तस्य, “सर्वोपाधिव्यभिचारत्वात्” सर्वान् उपसर्गान् (सर्वानि विशेषणानि वा) अतिक्रम्य व्यवस्थितत्वात् “धात्वन्तरिष्वपि” जन् धातोरन्धेभ्य अपि धातुभ्यः ड प्रत्ययो भवेत् । अपिशब्दस्य अस्ति खलु ज्ञापयति यत् न केवलम् अनु इति उपसर्गात् अन्धेभ्यः उपसर्गोभ्यः परं वर्त्तमानस्य जन् धातोर् ड विधीयन्ते, अपितु अन्धेभ्यः अपि धातुभ्यश्च डः विधीयते इति सरलार्थः । Thus समिद्धाः ऋषयः । तान् शृण्वन्ति (शृ - हिसायाम् शृणाति) ऋषिस्मिन् इति समिद्ध + शृ + लुट् कर्त्तरि । लुट्. here comes in कर्त्तरि in accordance with the rule “कृत्वलुटो बहुलम्” (३।३।११३) बहुलग्रहणात् कर्त्तरि अपि लुट् स्यात् यथा लोचनलोभनीया शस्य पङ्क्तिः इति अन्धत्वविसरः । Thus समिद्ध-शरणाः ऋषिर्हिसकाः राजसाः । तान् आदौपयन्ति सम्मानप्रदर्शनेन वा प्रीतु-साहयति इति समिद्धशरण + आ + दीप् + णिच् + क्तिप् = समिद्धशरणादोप्, ऋषि-हिसकानां रक्षामां उत्साहदाता रावणः । तेन समिद्धशरणादीपा रावणेन तायने पात्यते इति समिद्धशरणादीप् + ताय् (तायति इति कर्त्तरि ऋपम्) + क्तिप् = समिद्धशरणादोप्ता । यथा सम्पद इति शब्दः सम्पद्यते सम् + पद + क्तिप् इति क्तिप् प्रत्ययेन सिध्यति तद्वत् अत्रापि । तेन समिद्ध-शरणादीपा सा. (लंका) तायने इति कर्म्मणि क्तिप् । समिद्धशरणादीप् + ताय् + क्तिप् इत्यत्र साधनप्रणाली यथा “वे-रपृक्तस्र” (६।१।६७) इति सूत्रात् पूर्व “लोपोव्योर्वलि (६।१।६६) इति सूत्रम् । तत्र “इहापृक्तलोपात् वलिर्लोप इष्टः” (भाषावृत्तिः) इति विधानात् यकारस्य लोपः । अत्रैव समिद्धशरणादोप्ता इति सिध्यति । रावणपालनीया इत्येव अस्य अर्थः ।

5. देहे—विषयाधिकरणे ७मी । देहविषये । What Jays says about देहे—is stated before.

6. अलं कामनेश्वरा—अलम् पर्याप्तम् कामः मनोरथः यस्या स अलं कामः ।

यस्या सा इति अलं कामा । अलं कामस्य अलं कामायाः वा भावः इति तल् = अलं-
कामता । पर्याप्त मनोरथत्वम् पर्याप्तेच्छा । तव ईश्वरा समर्था इति अलं काम-
तेश्वरा ऽमीतत्—सहसुपेति वा समासः । मनोरथस्य पर्याप्तिविधाने समर्था इत्यर्थः ।

7. देह—दह् + लिट् + ए कर्मणि वाच्ये । अस्य उक्तकर्म तु लंका ।
“अत्र एकहल मध्येऽनादेशादेर्लिटि” (६।४।१२०) इति एकारः अभ्यासलोपश्च ।

Remark.

Here the शब्दालंकार इत्यमरः—which is of the particular type
of समुदगयमक । It is because the first and third lines are
identical and so are, the second and the fourth lines.
Dandin divides this यमक in 3 kinds—व्यपेत, अव्यपेत, व्यापताव्यपेत ।
And this verse comes within his व्यापेतसमुदग यमक । See
Karyadarsha,

8. *The Rakshasa wailed pitiously everywhere ; Many
a one fled cowardly hither and thither.*

काञ्चीयमकम्—

पिशिताशिनामनुदिशं स्फुटतां,

स्फुटतां जगाम परि-विह्वलता ।

ह्वलता जनेन बहुधा चरितम्

चरितं महत्वरहितम् महता ॥ ८ ॥

Prose.—अनुदिशं स्फुटताम् पिशिताशिनाम् परि-विह्वलता स्फुटतां जगाम ।
(तथा) महता ह्वलता जनेन बहुधा महत्वरहितम् चरितम् आचरितम् ।

Prose-order of the second line after Jay is :—ह्वलता महता
(ऽपि) जनेन etc as before.

(After Malli is)—महता...बहुधा आचरितम् चरितम् महत्वरहितं भवेत् ।

Sara—সর্বত্র রক্তস্রাবং চাশ্রুত্বা স্ফুটমাশীত । বহুবলীশাম্ কাপুরুষবৎ সযাশ্রম
প্রধাবিতাঃ ।

Beng.—দিকে দিকে পলায়মান রাক্ষসবর্গের বৈকল্য স্পষ্ট হইয়া উঠিল । বহুলোক পলায়ন করিয়া বহুপ্রকারে মহত্বহীন কার্যের অনুষ্ঠান করিল অর্থাৎ তাহারা ইতস্ততঃ পলায়ন করিয়া নিজেদের হীনতারই পরিচয় প্রদান করিল ।

(After Jay)—শৌর্য্যাদিশুণসম্পন্ন লোকেরাও পলায়ন করিয়া বহু প্রকারে মহত্ব হীন কার্যের অনুষ্ঠান করিল ।

(After Malli)—পলায়নশীল বহুলোকেই কার্য্য মহত্বহীন হইয়া থাকে বা পলায়নকালে বহুলোকেই মহত্বহীন কার্য্য করিয়া থাকে ।

Eng.—The depression of the flesh-eaters, flying hither and thither (running towards various directions) became distinct. Many a man, while flying, committed various inglorious deeds.

(After Jay)—Many a heroic one committed inglorious deed by flying.

(After Malli)—Many a man commits inglorious deed by flying or many a one behaves ingloriously by flying.

Jay.—পিশিতাশিনাভিত্যাদি । ‘পিশিতাশিনা’ সাংসাশিনা রাক্ষসানাম্ অন-
দিশম্ দিশি দিশি [“অব্যয়ীভাবে শরত্‌প্রসূতিভ্যঃ” (৫।৪।১০৩) ইতি টঙ্ক] ।
স্ফুটতাম্ পলায়মানানাম্ পরবিহ্বলতা স্ফুটতাং জগাম । অনেন চ ইতরৈশ্চ ‘হ্রলতা’
চলতা ‘মহতা’ শৌর্য্যাদিশুণ্যযুক্তানাং সত্য যত্ ‘চরিতম্’ চেष्टিতম্ ‘বল্লভা’ বহু
প্রকারম্ তত্ ‘মহত্ব-রহিতম্’ সহসা বিকলম্ আচরিতম্ অনুষ্ঠিতম্ ভয়াত্ ॥ কাশী
যমকমিতি রসনাকারিণ যমিতত্বাৎ । তথ্যাদ্যপাদস্থান্ পবন্য আদৌ চ সত্‌স্বঃ
বিন্যাসঃ ।

Malli.—पिशितेति—‘अनुदिशम्’ प्रतिदिशम् दिशि दिशि इत्यर्थः । [“अवययी-भावे शरत्प्रभृतिभ्यः” इति अवययीभावसमान्तराच्च प्रत्ययः] “स्फुटतां” प्रभृश्रधावताम् ‘पिशिताशिनाम्’ राक्षसानाम् ‘परिविह्वलता’ वैह्वलताम् ‘स्फुटतां’ स्फुटत्वं ‘जगाम’ । पलायनेन भीरुत्वं व्यक्तम् जातम् इत्यर्थः । तथा ‘महता ह्वलता’ चलता ‘जनेन बहुधा आचरितम् चरितं महत्त्वं रहितम् भवेत्’ । महतीऽपि चापले महदपि चरितं हीनं स्यादित्यर्थः । काञ्ची यमकम् ॥ ८ ॥

CHARCHA

1. अनुदिशम्—अवययम्, for it is an अवययीभावः । दिशि दिशि इति बोधार्थं अवययीभावसमासः । “अवययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः” इति सूत्रेण टच् प्रत्ययः । Adv. qual स्फुटताम् ।

2. स्फुटताम्—स्फुट् + शठ षष्ठीबहुवचने । adj to पिशिताशिनाम् । स्फुटति, इति तुदादिगण्यैः धातुः (कुटादिः) ।

3. पिशिताशिनाम्—पिशितं मांसम् साधु अन्नातीति इति, यद्वा पिशितं अशितम् शीघ्रं येषां नेषाम् वा इति पिशित + अश् + णिन् कर्त्तरि साधुकारिणि ताच्छील्ये वा । सम्बन्धे षष्ठी ।

4. परि-विह्वलता—परिविह्वलः विह्वलः । तस्य भावः इति तल् प्रत्ययः । Nom. to जगाम ।

5. स्फुटतां स्फुटं स्पष्टम् । तस्य भावः इति तल् । obj to जगाम ।

6. जगाम—गम् + लिट् णल् ।

7. महता—adj to जनेन । महता = बहुना विशालेन । महता शीघ्र्यादि-गुणयुक्तेन इति जयः । Though the people were heroic, yet they betrayed cowardice by flying.

8. ह्वलता—ह्वल् + शठ + ढतीत्यैकवचने । adj to जनेन । It means चलता—flying. ह्वलति = चलति, विह्वलो भवति । कम्पते इति अस्य धातोरर्थाः । ‘The real meaning here is perhaps सकम्पं चलता—going trembling.

9. जनने—अनुक्त कर्त्तरि द्वितीया—the verb being आचरितम् ।

10. बहुधा = बहु + धाच् प्रकारि । बहुप्रकारेण variously. अव्ययम् ।
Adverb.

11. महत्त्व-रहितम्—(महत्तः) भावः इति त्वप्रत्ययः --महत्त्वम् । रक्त-
त्यागे इति रक्त धातोः क्तः = रहितः । महत्त्वेन रक्षितम् इति ३ तम् । Qual.
चरितम् ।

12. चरितम्—चर् + क्त भावे । कार्यम् । आचरणम् । deed, उक्तं
कर्मणि प्रथमा ।

13. आचरितम्—आ + चर् + क्त कर्मणि । agreeing with the उक्तं
कर्म—चरितम् ।

Remark.

The Rhetoric here is काव्योपमकम् because the last word of the previous line and the first word of the next line are same. So Jay says :—तथा आद्यपादस्य अन्तः, परस्य (परपादस्य) आदौ च सदृशः (तुल्यशब्दः) विन्यासः (दृश्यते) इति । Dandin calls it सन्दृश्यमक, cp “सन्दृश्यमकस्यानमत्तादौ पादशोर्ध्वयोः” (See Kavyadarsha). According to Malli—the last two lines support the action of the first two. Each great person betrays cowardice in time of difficulty and so did the Rakshasas. Therefore it is an instance of the Rhetoric (अर्थान्तरन्यासः) called अर्थान्तरन्यासः । अत्र सामान्येन विशेष समर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः । The general statement (contained in the last two line) support the particular statement (contained in the first two lines). The definition however of अर्थान्तरन्यासः after Dandin is :—“अथः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन । तत्साधन समर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः” ।

9. *Everything, including the fine horses were affected ;
many a one met premature death.*

यमकाऽवली

न गजा नगजा दयिता दयिता,

विगतं विगतं ललितं ललितम् ।

प्रमदाप्रमदाऽमहता महता-

मरणं मरणं समयात् समयात् ॥ ८ ॥

Prose.—नगजा दयिता गजा न दयिताः । विगतं विगतम् । ललितं ललितम् ।
(according to Malli the reading is वलितं वलितम्) । प्रमदा अप्रमदा,
आमहता । महताम् अरणं मरणं समयात् समयात् । (After Malli)—
प्रमदा अप्रमदा । महता (अग्निना) महतां etc as before.

Sara.—अग्निदाहात् प्रियाः पार्वत्यगजाः न रक्षिताः । विहगाः निक्षब्धाः आसन्
पलायिताः वा । जनानां गमनागमनमपि विरतम् । नार्थं च हर्षं शून्याः जातास्तथा
वह्नयः शूराः कालवशात् रणं विनाऽपि मृताः ।

Beng.—प्रिय पार्वत्या हस्तिगमूह (अग्निप्रकोप इहेते) रक्षित
हईल ना । पक्षिगणेर चलाचल बद्ध हईल । मानवेर गमनागमन
सुक्क हईल (अथवा समस्त प्रिय बद्धई पीड़ित हईल) । नारीगण हर्ष-
शून्य हईल एवं विशाल अग्नि प्रज्ज्वलन हेतु अनेक बीरेरई कालवशे
बिना युक्ते मृत्वा हईल । (अथवा—नारीगण हर्षशून्य हईया रोग-क्रिष्टेर
जाय हईल एवं अनेक बीरेरई,—...इतादि पूर्ववत्) ।

Eng.—The most esteemed hilly elephants were not protec-
ted ; movements of birds together with those of men, ceased
(or movements of birds ceased and every thing dear was
affected). The ladies lost their spirits and turned, as it were

afflicted, whereas many a hero died without fighting through sheer chance (influence of time); or the ladies lost their spirits and due to the heavy conflagration, many a hero etc (as before).

Jay.—नेत्यादि । ‘गजाः’ हस्तिनः ‘नगजाः’ पर्वतजाताः । अतएव ‘दयिताः’ इष्टा ‘न दयिताः’ न रक्षिताः [दयतिरत्र रक्षणार्थः] । ‘विगत’ वीणां पक्षिणां गतं गमनं अपि ‘विगत’ नष्टम् ‘ललित’ यत् ईप्सितं वस्तु तत् ‘ललित’ पीडितम् । ‘प्रमदाः’ घोषित् प्रमदा प्रगतो मदी यस्या इति ‘प्रमदा’ हर्षशून्या इत्यर्थः । ‘आमहता’ रोगपीडितेव । आसीन पीडिता पलायनहताः वा । अम गत्यादिषु । ‘महतां’ शूराणाम् ‘अरणम्’ अवियमानं युद्धम् यत्र तादृशं ‘मरण’ विनाशः ‘समयात्’ संप्राप्तम् । [यानि लुङि रूपम्] ‘समयात्’ कालिन ॥ यमकावली इति यमकमात्रा ॥

Malli.—नेति । ‘नगजाः’ गिरिसंभवा ‘दयिता’ प्रिया ‘गजा न दयिता’ रक्षिताः [दयतिरत्र रक्षणार्थः] । ‘विगत’ पक्षिगतिरपि ‘विगत’ विरतम् । ‘वलित’ प्राणिवैष्टितं च ‘वलित’ विगतम् । ‘प्रमदा’ स्त्री । [जातौ एकवचनम्] ‘अप्रमदा’ऽवियमानहर्षा जाता । ‘महता’ प्रहरेण अग्निना ‘महतां’ शूराणाम् ‘अरणं मरणं’ दुर्मरणम् ‘समयात्’ कालवशात् ‘समयात्’ संयातम् संप्राप्तम् । [स पृवात् यानि लङ्] । यमकावलिः ॥ ९ ॥

CHARCHA,

1. नगजाः—न गच्छति इति न + गम् + ङ = नगः, पर्वतः । तत्र जायन्ते जाताः चेति नग + जन + ङ = नगजः । ते ; adj to गजाः ।

2. दयिताः—adj to गजाः । दय् + क्त कर्मणि । प्रियाः । दयने इति दय धातुः दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । That is the root means to give, to take pity, to protect, to injure and to take. Here the meaning is to take pity and so the word means प्रियः । cf. “मायाश्रमं दयितयेप्सितम् त्वधावत्” ; “आरे सुधामय लिपि दयितेर लेखा”—(Hemchandra); and “दयितात्यन्तहृदप्रवणा” ।

3. दधिताः—Here the root means to protect and hence the meaning is रक्षिताः । Verb to the उक्तकर्म “गजाः” ।

4. विगतम्—वि+पक्षी । वीनां पक्षिणां गतम् गमनम् इति इतत् । गतम् = गम् + क्त भावे । Movements of birds. Subj. to विगतम् ।

5. विगतम्—वि+गम्+क्त कर्त्तरि ।

6. ललितम्—लल्+क्त भावे । It means ईप्सितं वस्तु ; any covetable or beloved thing. लल—चुरादि आत्मनेपदी—to desire, to fondle. लालयते । Subject to ललितम् । See also our notes on उपलालयन्—Sak VII.

7. ललितम्—लल्+क्त कर्त्तरि । This लल् (from लङ्) = भ्रादि परस्मै-पदी विलासि = to play, to move about. ललति । Here the meaning is चलितम् = गतं = नष्टम् (passed away). Note that in यसक, ल-लयोरभेदः ।

N. B.—Malli reads here वलितं वलितम् । It may be explained thus :—

(i) वलितम् = वल्+क्त भावे । वल् सञ्चरणे इति भ्रादि आत्मनेपदी ; वलते to move about. Therefore वलितम् = प्राणिवेष्टितम् । Movements of men. Subj to वलितम् ।

(ii) वलितम् = वल्+क्त कर्त्तरि । वलितम् = चलितं = विगतम् । Stopped. verb to वलितम् ; we prefer ललितम् also cited by सरस्वतीकण्ठाभरण under स्थूलव्यपेतसंस्थानयमकम् ।

8. प्रमदा—subj to जाता (understood).

9. अप्रमदा—प्रकृष्टः मदः हर्षः इति प्रादितत् । अवियमानः प्रमदः यस्या सा इति बहु— । with their spirits lost ; adj to प्रमदा ।

10. आमहता—आमः रोगः । अम्+घञ् । अम रोगे इति भ्रादि वा चुरादिः आमयति etc, to afflict with pain. आमेन रोगेन हता पीडिता इति

३ तत् । Jay says as they lost their spirits so they appeared to be afflicted with disease. यतस्ताः अप्रमदाः अतस्ताः आमहता इव अदृश्यन्त । यद्वा अम् गतिशब्दसंभक्तिषु इति भ्रादि परस्मैपदौ अम् धातुः । असति गच्छति । अम् + घञ = आसः गतिः । आसिन गमनेन पलायनेन हताः विनष्टाः इति ३ तत् । Perished while flying away. पलायमानाः नार्यः अग्निना विनष्टा अभवन् इत्यर्थः । Malli omits this word, and reads महता in its stead. महता प्रवृद्धेन अग्निना । द्वेता तृतीया ; due to heavy conflagration.

11. महतां—महत् शब्दस्य षष्ठी बहुवचने । कटकर्मणोः कृतौति कृतप्रत्ययान्त मरणशब्दयोगे कर्तरि षष्ठी ।

12. मरणम्—अविद्यमानं रणं यस्मिन् तत् इति बहु । रणशब्दम् । रणं विनाऽपि । Without a struggle. ; adj to मरणम् ।

13. समयात्—हेतौ पञ्चमी । कालवशात् । सम् + इ + अच् = समयः ।

14. समयात्—सम् + या + लङ् । संजातः । occurred, Verb to मरणम् । लुङ् अयासीत् (समयासीत्).

Remark.

The rhetoric here is यमकावली वा यमकमाला as every word is twice repeated and this system occurs in each line. Some call it simply माला as well, cp Rudrata “उभयानि च जायते माला” । i. e. वक्त्र and शिखा यमक constitutes माला ।

10. *The invulnerable city was thus burnt
by Hanuman.*

अयुग्मपादयमकम्

न वानरैः पराक्रान्तां महद्भिर्भिमविक्रमैः ।

न वानरैः पराक्रान्तां ददाहनगरीं कपिः ॥ १० ॥

Prose.—महद्भिः भीमविक्रमैः वानरैः न पराक्रान्तां, (महद्भिः भीमविक्रमैः) नरैः न वापराक्रान्तां नगरीं कपिः ददाह ।

Beng.—महान् एव प्रभूत विक्रमशाली नर वा वानर ये नगरी (कथनञ्च) आक्रमण करिते পারে नाहे, ताम्र नगरी हनुमान् (वा हनुमान्) एकाई दाह करिया फेनिनेन ।

Eng.—Hanuman, (alone) burnt the city which was never assailed either by men or monkeys—their great and of tremendous vigour.

Sara.—(वालिप्रभृतयः) महान्तः शक्तिशालिनश्च वानरास्तथा (काच वीर्याजुन प्रभृतयः) महान्तः क्षमतासनायाश्च नराः यां नगरीं दग्धुम् न शक्नुः तादृशीम् लङ्घानगरीं हनुमान् एक एव ददाह ।

Jay.—‘वानरैरन्यैर्महद्भिः’ मंहाप्रायेः ‘भीमविक्रमैः’ असह्यशौर्यैः शक्रादिभिः ‘न पराक्रान्तां’ नावष्टब्धां ‘नगरीं’ लङ्घां ‘नरैः’ मनुष्यैर्न च पराक्रान्तां’ विगृहीतां ‘कपि हनुमान् ददाह’ दग्धवान् । अयुक्पादयमकमिति प्रथमतोययो-र्यमितत्वात् ।

Malli.—नेति । महद्भिः भीमविक्रमैः वानरैः न परिक्रान्तां तादृशैः नरैः मानुषैः वा न परिक्रान्ताम् अनाक्रान्तां ‘नगरीं’ लङ्घां कपिः ददाह । नरवानराक्रमणात् अर्वाक् स्वयमेक एव ददाहेत्यर्थः ॥ अयुक्पादयमकम् ॥ १० ॥

CHARCHA.

1. महद्भिः—adj to वानरैः—and also to नरैः ।

2. भीमविक्रमैः—भी + मक् = भीमः । विभेति अस्मात् इति भीमः—भयङ्करः । वि + क्रम् + घञ् = विक्रमः, शक्तिः । भीमः विक्रमः येषां तैः इति बहु । adj to वानरैः and to नरैः also. But Jay differs—He says महद्भिः वानरैः, तथा भीमविक्रमैः इन्द्रप्रभृतिभि एव नरैश्च etc ; thus according to him

महदभिः qualifies वानरैः only and भीमविक्रमैः is an adjective, used as a nom. to signify Indra and the like. अनुक्त कर्त्तरि तृतीया ।

3. वानरैः—अनुक्त कर्त्तरि तृतीया the क्रिया being पराक्रान्ताम् ।

4. पराक्रान्ताम्—परा + आ + क्रम् + क्त कर्मणि । स्त्रियामाप् । adj to नगरीम् । द्वितीया एकवचनम् । assailed ; Malli reads परिक्रान्ताम् । परि + क्रम् + क्तः कर्मणि । Prefer Jays's reading, for usually पराक्रान्त is used in this sense, cp. "पराक्रान्तं तूर्णं सुनुर्नभस्ततः"—Bh. VIII.

5. नरैः वान पराक्रान्ताम्—Parse as before.

6. नगरीम्—obj to ददाह, whose subject is कपिः ।

7. ददाह = दह् + लिट् + णल् ।

N. B.—Malli writes :—नरवानरा etc. It means before the city was assailed by नर (Ramchandra) and वानर (Sugriva), it was burnt by Hanuman alone. अनेन वस्तुना नरेभ्यः सखा अन्येभ्यः वानरेभ्यः हनूमतः उत्कर्षः व्यज्यते अतएव अत्र व्यतिरेकालङ्कारः व्यञ्जितः । तस्य लक्षणं यथा काव्यादर्शे—शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्बोधोः, तत्र यत् भेदकथनं व्यतिरेकः स उच्यते । यतः हनूमता नगर-दाहणम् इति वस्तुना व्यतिरेकालङ्कारः व्यज्यते अतएव अत्र वस्तुना (by statement of facts) अलङ्कार-ञ्जनिः (a rhetoric. fig. insinuated).

Remark.

The शब्दालंकार is यमक् of the अयुक्पाद यमक् type because it occurs in odd (I and III) lines.

11. *Soon the fine houses melted down upon the ground ;
the big gate also disappeared.*

पादाद्यन्तयमकम्

द्वृतं द्वृतं वह्निःसमागतं गतं, महोमह्वीनद्यतिरोचितं चितम्
समं समन्तादपगोपुरं पुरं, परैः परैरप्यनिराकृतं क्षतम् ॥११॥

Prose.—चितम् अङ्गीनयुतिरोचितं परैः परैः अपि अनिराकृतं पुरं वज्रि-
समागतं (सत्) द्रुतं द्रुतम् ; (तथा) महीं गतम् । (ततः) समन्तात् समम् अप-
गोपुरं (च) कृतम् ।

Sara.—सुवर्ण-खलिता नगरी कदापि शत्रुभिः प्रधृष्या नासीत् । सा इदानीं
वज्रि-संयुक्ता सती विगलिता भूत्वा भूमिं पपात । गोपुरमपि ध्वस्तमभूत् । एवम्
निमिषेण सर्वं समभूमि जातं ।

Beng.—सुवर्ण ईश्टक रचित एवं उज्ज्वलश्रुतियुक्ता लङ्का नगरी, बाहा
कदापि प्रबलशत्रु कर्तृक दलित হয় নাই, তাহা এক্ষণে অগ্নিদাহে
বিগলিত হইয়া ভূমিগত হইল । চতুর্দিক সমভূমি হইল এবং পূর্বদ্বারও
ধ্বংস প্রাপ্ত হইল ।

Eng.—The city with golden houses and shining with
excellent grandeur, the very city that was never assailed by
even a mighty foe, was set in fire and soon melted down on
the ground ; it was rated to the ground all over together
with the palace gate.

Jay.—द्रुतमित्यादि । यत् पुरं 'चितं' सौवर्णशृङ्ग-सङ्ख्या च व्रातम्, तत्
'वज्रिसमागतं' अग्रिमं युक्तं 'द्रुतं' विलीनम् । द्रुतं प्रकारेण प्रवृत्तम् 'द्रुतं' शीघ्रम्
'अङ्गीनया' उत्कृष्टया 'द्युत्या' तेजसा 'रोचितं' भासितं 'महीं गतं' प्राप्तम् ।
'अपगोपुरम्' अपगतपुरद्वारम् अतएव 'समन्तात्' सर्वतः 'समं' तुल्यं 'कृतं', 'परैः'
'शत्रुभिः' 'परैरपि' उत्कृष्टैरपि शत्रूनादिभिः अनिराकृतम् अनभिभूतं सत् । पादाद्यन्त
यमकम्—पादस्य आदौ अन्ते च यमितत्वात् ॥

Malli.—द्रुतमिति, । 'चित' हिरण्येष्टकचितं अतएव 'वज्रिसमागतम्' अग्रि-
मं युक्तं सत् 'द्रुतं' शीघ्रम् 'द्रुतं' विलीनम् अतएव 'महीं गतं' मल्लाम् स्तुतम् ।
'अङ्गीनया' अग्रन्यतया 'द्युत्या' रोचितम् दीपितम् 'परैरुत्कृष्टैः' 'परैः' शत्रूनादि
शत्रुभिरप्यनिराकृतम् 'पुरं' समन्तात् 'समं' समतलम् 'अपगोपुरम्' गोपुरशून्यं 'कृतम्' ।
पादाद्यन्त यमकम् ॥ ११ ॥

CHARCHA.

1. चितम्—adj to पुरम् । चि + क्त कर्मणि । परिव्याप्तम् । Covered ; Jay. says covered with golden houses ; Malli. says covered with golden bricks (that constitute the house).

2. अहीन द्युतिरोचितम्—adj to पुरम् । ह्यात्वागे + क्त = हीनः । हीनात् अन्यत् इति अहीनम् । नञ् समासः । द्युतिः = शोभा । अहीना अनपेक्षया द्युतिः इति कर्मधारयः । रुच् + णिच् + क्तः कर्मणि = रोचितं = शोभितम् । अहीनद्वया रोचितम् इति ३ तत् ।

3. परैः—adj to परैः (= शत्रुभिः) । It means अष्टैः ।

4. परैः—This means शत्रुभिः । अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया - the verb being अनिराकृतम् ।

5. अनिराकृतम् - unassailed. निर् + आ + क्त + क्त कर्मणि = निरा-कृतम् । न निराकृतमिति नञ् समासः । Qual. पुरम् ।

6. वज्रिसमागतम्—वज्रिणा समागतमिति ३ तत् । adj to पुरम् ।

7. द्रुतम्—शीघ्रम् ; adverb.

8. द्रुतम् = द्रु + क्त कर्त्तरि । Conj = द्रवति । विलीनम् । adj to पुरम् ।

9. महीं गतम्—भूमिसात् अभूत् । पुरम् is subj to गतम् and महीं its object,

10. समन्तात्—सर्वतः all over. अवयवम् ।

11. समम्—तुल्य, समतलम् ; समभूमि इत्यर्थः । razed to the ground ; adj to पुरम् ।

12. अपगोपुरम्—गोपुरम् पुरद्वारम् । अपगतम् गोपुरं यस्य तत् इति बहु ; alternative form = अपगतगोपुरम् by the rule “प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वाचोत्तरपदलोपश्चेति” ।

13. कृतम्—क + क्त कर्मणि । उक्तकर्म of कृतम् is पुरम् and अनुक्त कर्त्ता is हनुमता (understood).

Remark.

The यमक occurring here is called पादाद्यन्त यमकम् because the first words of each line are identical and so are the last two words. Prof Trivedi says that this verse is cited in सरस्वती-कण्ठाभरण as an instance of आदान्तयमक ।

12. A group of ladies fled away then and there.

मिथुनयमकम्

नश्यन्ति ददर्श वृन्दानि कपीन्द्रः ।

हारीण्यवलानां हारीण्यवलानाम् ॥ १२ ॥

Prose.—कपीन्द्रः हारीणि हारीणि, अवलानाम् अवलानाम् वृन्दानि नश्यन्ति ददर्श ।

Sara.—काचित् अभिरामाः मुक्ताहारसनायाः रविह्वीनाः नार्थः पलायमाना आसन् इति हनुमान् अवलोकितवान् ।

Beng.—हनुमान् देखिते पाईलेन बे कतकण्ठलि रक्कबिहीन मुक्तामालाधारिणी सुन्दरी रमणी पलाइया याईतेछे ।

Eng.—The monkey chief noted a group of beautiful ladies with (pearl) necklace (round them), flying away unguarded.

Jay.—नश्यन्तीत्यादि । 'अवलानां' स्त्रीणाम् 'अवलानाम्' अवियमानरत्नकानां 'वृन्दानि' समूहान् । 'हारीणि' हारवन्ति, 'हारीणि' अवश्यं हरन्ति । आवश्यके णिनिः । चेतस् इत्यर्थात् । नश्यन्ति पलायमानानि सन्ति कपीन्द्रो ददर्श । मिथुन यमकमिति पादद्वयस्य चक्रवाक मिथुनवदवस्थितत्वात् ।

Malli.—नश्यन्तीति । 'कपीन्द्रो हारीणि' मुक्ताहारोणि 'हारीणि' मनोहारीणि 'अवलानाम्' अनाथानाम् अवलानाम् स्त्रीणाम् 'नश्यन्ति' मिथो विक्षिप्यन्ति 'वृन्दानि'

‘ददर्श’ । मिथुनयमकम् । यत्र षड्छरपादं तनुमध्याहतम् तत्र मिथुनमिति लक्षणात् ॥ १२ ॥

CHARCHA.

1. कपीन्द्रः — इदि + र = इन्द्रः । कपिषु कपीनाम् वा इन्द्रः इति सुप्सुपा वा—इ तत् वा । यद्वा कपिः इन्द्र इव इति उपमित समासः । Subject to ददर्श ।

2. हारीणि — हारः माला । हारः सुक्ताहारः अस्ति अस्य इति हारी । तानि हारीणि—neuter plural, ; adj to वृन्दानि ।

3. हारीणि — अवश्यम् हरति चेतः इति ह + णिनि (आवश्यकार्थे) = हारिन् as in Panini rule “अंश्चहारी” । तानि हारीणि मनोहराणि attractivo ; adj to वृन्दानि । वा—साधु हरतीति ह + णिनि कर्त्तरि साधकारिणि बाहुलकात् । वा—ह + णिनि कर्त्तरि यस्मादित्वात्—यस्मादि being taken as आकृतिगण ; compare हारिणा गीतरागण in Sak ; मन्थीनि in Bh. VI. 7 also सर्ङ्गिनी in Kirat XIV. and, our notes there &c.

4. अवलानां — अवलमानम् वलं (रचकः, नायः) यासां तासां इति बहु । रचकविहीनानाम्, अनाथानाम् । Unguarded. adj to अवलानाम् ।

5. अवलानान्—अवलाः नाय्यः । तासां । सम्बन्धे इष्टौ ।

6. वृन्दानि—समूहान् (groups). दलानि । obj to ददर्श ।

7. नश्यन्ति—नश्य नाशे इति धातुः । नश्यति । नाशोऽदर्शनम् । नश्य + शट् = नश्यत् । स्त्रीवलिङ्गे बहुवचने । adj to वृन्दानि । नश्यन्ति = अदर्शनं गच्छन्ति and hence पलायमानानि सन्ति (Jay). Malli says मियो विन्निष्यन्ति मियो परस्परं विन्निष्यन्ति विच्छेदं गच्छन्ति । There were वृन्दानि and the ladies, forming the groups (वृन्दानि) were now separating themselves out of fear.

8. ददर्श—इश् + लिट्, णल् ; verb to कपीन्द्रः ।

Remark.

Here the यमक is called निधुन यमक; because last two lines are identical, every foot (line) of the sloka contains six letters and the metre thus formed is called तनुमष्ठा । Thus the निधुन (identical wording of the third and fourth lines) occurs just as a pair of chakravakas.

13. *The ladies could not find allaying resorts
anywhere in tanks etc.*

वृन्तयमकम्

नारीणामपनुनुदुः न देहखेदा-

नाऽरीणाऽमलसलिला हिरण्यवापयः ।

नाऽरीणामनलपरीतपत्रपुष्पान्

नारीणामभवदुपेत्य शर्मं वृक्षान् ॥ १३ ॥

Prose.—आरीणामलसलिला हिरण्यवापयः अरीणाम् नारीणाम् देहखेदान् न अपनुनुदुः । नारीणाम् अनलपरीतपत्रपुष्पान् वृक्षान् उपेत्य शर्मं नाभवत् ।

Sara.—परिष्कृतसलिलाऽपि हिरण्यदीर्घिकाः शत्रु-रमणीनाम् अग्निदाहात् जनितम् देहतापम् शमयितुम् अलं नाभवत् । काञ्चित् नाथ्यः वृक्षान् उपसङ्गुः परम् अग्निपरिगतपत्रपुष्पाः वृक्षाः ताभ्यः सुखम् न ददुः ।

Beng.—परिष्कृतसलिलं शूर्पण दीर्घिकासमूहं शत्रु रमणीगणैर्देह-
खेद अपनोदनं करिते पात्रे नाई । वृक्षराजिरं पत्रपुष्पादि अग्नि
परिगतं हृदयैः, ताहादेर तले गिर्यां नारीदेर शांति हय नाई ।

Eng.—The golden tanks, with their clear waters flowing,
could not mitigate the bodily heat of the ladies of the enemy.

They enjoyed no peace even resorting to the trees whose leaves and flowers were all covered with fire.

Jay.—नारीणामित्यादि—‘अरीणाम्’ सम्बन्धित्यः ‘हिरण्यवाप्यः’ सुवर्णघटिता वाप्यः । ‘नारीणाम् स्त्रीणाम् अग्नितापात् ‘देहिखेदान् न अपनुगुदः’ नापनीतचक्षुः । कुतः ? आरीणामलसलिलाः । [रीड् अवये । इत्यस्मात् आङ्पूर्वात् “स्वादय ओदितः” इति निष्ठा नत्वम्] । ‘आरीणं’ गतम् ‘अमलं सलिलं’ यासु’ हिरण्यवापी-
विति । वृक्षांशोपेत्य गत्वा ‘तासां शर्मं सुखं’ नाभवत् न जातम् । अनलपरीत-
पत्रपुष्पात् वृक्षाणाम् । आरीणाम् नारीणाम् इति योज्यम् । शत्रुसम्बन्धिनीना-
मित्यर्थः । [अरीणामिमा इति तस्येदम् (३।३।१२०) इत्यण् । तदन्तात् “टिङ्-
दाणञ्” (४।१।१५) इत्यादिना ङीप् ।] अत्र वृक्षान् उपेत्य स्थितानाम् इति अध्या-
हार्यम् । अन्यथा समान-कर्तृकत्वात् पूर्वकाले क्लाम्रत्ययो न स्यात् ॥ वृन्तयमक-
मिति प्रतिपदं पुष्पफलस्येव मूलैऽवस्थितत्वात् ।

Malli.—नारीणामिति । ‘आरीणानि’ आस्रुतानि । [रिणातेः ल्वादित्वात्
निष्ठा नत्वम्] तानि ‘अमलानि च सलिलानि’ यासां ता ‘हिरण्यवाप्यः’ हिरण्य-
दीर्घिका ‘नारीणां’ स्त्रीणां ‘देहिषु खेदान्’ संतापान् ‘न अपनुगुदः’—तासामपि क्लाम्र-
त्वादितिभावः । किं च आरीणाम् अरिसम्बन्धिनीनाम् [अरिशब्दात् “तस्येदम्”
“यस्येति च” इति लोपे “टिङ्दाण” इत्यादिना ङीप्] ‘नारीणां’ स्त्रीणाम् अमल-
परीतानि अग्निदग्धानि पत्रपुष्पाणि येषां तान् वृक्षान् उपेत्य स्थितानां इति शेषः ।
अन्यथा भिन्नकर्तृकत्वे क्लान्तानुत्थानात् ‘शर्मं सुखं’ नाभवत्, पत्रदाहे क्लाम्राभावादिति
भावः । वृन्तयमकम् ॥ १३ ॥

CHARCHA

1. आरीणा etc—आरीण = आ + री + क्त कर्त्तरि । “ल्वादिव्यः” इति
सूत्रेण निष्ठातकारस्य नकारः । Jay. has—आ + री दिवादि + क्त कर्त्तरि । रीयते
इति रीड् खवये to flow, to ooze out. “स्वादय ओदितः” इति वचनात् त-
ङ्गाने नकारः । आरीणानि आस्रुतानि, तान्येव अमलानि च इति आरीणामलानि

विशेषणं विशेषणेन कर्मधारयः । आरीणामलानि सलिलानि यासां ता इति बहु-
व्रीहिः, adj to हिरण्यवायः, with waters-clear and flowing.

2. हिरण्यवायः—हिरण्यमयी वापी रति शक्यार्थवादित्वात् समासः, ताः,
subj. to अपनुनुदः ।

3. आरीणाम्—सम्बन्धस्तु नारीणाम् इत्यनेन । सम्बन्धे षष्ठी ।

4. नारीणाम्—सम्बन्धे षष्ठी । सम्बन्धस्तु देहखेदान् इत्यनेन सह ।

5. देहखेदान्—देहानां खेदस्तान् इति ष तत् ; obj to अपनुनुदः ।

6. अपनुनुदः—अप् + नुद (नुदति) + लिट् उस्, verb to हिरण्य वायः ।
अपनीतवत्यः, removed ; assuaged. The tanks failed to assuage
their heat because they themselves were, heated on account
of the heavy conflagration—so says Malli.

7. नारीणाम्—सम्बन्धे षष्ठी, सम्बन्धस्तु शर्म्भ इत्यनेन सह ।

8. शर्म्भ—neuter ; सुखम्, subj to अभवत् ।

9 अनलपरीतपत्रपुष्पाङ्ग—adj to वृक्षान् (परि + इ + क्त कर्मणि =
परीतः परिगतः) । अनलेन अग्निना परीतः परिव्याप्त इति ३ तत् ; यद्वा अनलं परीतः
इति सुप्सुप्ता । पत्राणि च पुष्पाणि च इति पत्रपुष्पम् । जातिरप्राणिनाम् इति
समाहार इन्द्र समासः । 'अनलपरीत' पत्रपुष्पं येषां तान् इति बहुव्रीहिः ।

10. वृक्षान्—obj to उपेत्य ।

11. उपेत्य—उप + इ + ल्यप् । Now a question arises. It is
said—समान कर्तृकेषु क्ताच् प्रत्ययो भवति ; but here the subject of अभवत्
is not the subject of उपेत्य । How to defend it ? Both the
commentators say—वृक्षान् उपेत्य स्थितानां नारीणाम् इति अन्वयः कर्त्तव्यः ।
Bhattoji also adopts this procedure in such cases in his
"Manorama,

N. B.—The leaves were all burnt and so they had no
peace even there under trees.

Note.—Instead of reading अरीणाम् नारीणाम् both Jay and Malli. read आरीणाम्, आरीणाम् = शत्रु, सम्बन्धिनीनाम् । अविः शत्रुः, “तस्य इदम्” इति सूत्रेण अण्—तेन आरः इति पदम् । “यस्येति च” इति सूत्रेण इकार-लोपः, ततः “टिड्ढाण्—“इत्यादि सूत्रेण ङीप् = आरी ; आरीणाम् इष्टी वक्ष्यन्ते, adj to नारीणाम् ।

Remark.

The यमक occurring here is of the वृन्तयमक type ; because the first word of each line is identical. Jay says प्रतिपदम् इति । “प्रतिपदम्” यमकाङ्गीभूतं प्रतिपदं पुष्पफलस्य इव सूत्रे अवस्थितत्वात् । यथा पुष्प-फलस्यम् सूत्रं वृन्तमिति कथ्यते तत्र पुष्पफलं तिष्ठति तथा अत्र यमकाङ्गीभूतम् प्रति-पदम् सूत्रे प्रतिचरणम् आदौ तिष्ठति अतः वृन्तयमकम् ।

खेदनिवारणकारणे सत्यपि देहखेदी न गतः इति विरोधाभासः इति अत्रार्था-लङ्कारोपि ।

14. *Hanuman now approaches Sita at अशोकवनम् ।*

पुष्पयमकम्

अथ लुलितपतत्रिमालं

रुग्नासनवाणकेशरतमालम् ।

स वनं विविक्तमालं

सीतां द्रष्टुं जगामालम् ॥ १४ ॥

Prose.—अथ स अलं सीतां द्रष्टुम् लुलितपतत्रिमालं रुग्नासनवाणकेशर-तमालम् विविक्तमालं वनं जगाम ।

Sara.—अनन्तरं हनुमान् सीतासन्दर्शनार्थं अशोकवनं जगाम । तत्र पीत-शाल प्रभृतयो वृक्षाः अग्निदाहान् विभग्नाः तथा माख्यानि च इतस्ततः विविधानि आसन् । विहगाश्च ततः पलायनासुः ।

Beng.—अनन्तर हनुमान् सीताके ভাল करिया देखिबार जञ्ज अशोकबने गमन करिलेन । तथा हईते पक्षिगण पलायन करिया-
ছিল । পীতসাল, বাণ, নাগকেশর ও তমাল বৃক্ষরাজি তথায় ভগ্ন
হইয়া পড়িয়া রহিয়াছিল এবং মালাসমূহ তথায় ইতস্ততঃ বিক্ষিপ্ত
ছিল ।

Eng.—Then he went to visit (see) Sita in the forest,
named Asokavana—wherefrom birds flew away and where
Asana, Sal, Keshara and Tamalatrees were broken and
garlands lay scattered.

Jay.—अथ इत्यादि । दाहात् अनन्तरम् 'लुलितानां' चलितानां 'पतविषां'
पक्षिणाम् 'माला' संहतिर्द्विन् 'तदनम्' अशोकवनिकाख्यम् 'स कपिर्जगाम' ।
रुग्नाः भग्नाः असनादयः यस्मिन् वने । तत्रासनः पीतसालः, बाणः शन्यिका,
केशरो नागकेशरो देववल्लभो वा । विविक्ता' शुचयः 'मालाः' खजो यस्मिन् तद्विविक्त-
मालम् । सीतां द्रष्टुम् अलं पर्याप्तः सीतां द्रष्टुमीति जगाम । पुष्पयमकमिति प्रति-
पादं वृत्तादुपरि पुष्पमिव अवस्थितत्वात् ॥

Malli.—अथेति ॥ 'अथ' नगरदाहानन्तरं 'स हनुमान् अलं सीतां द्रष्टुम्
लुलितपतविमालम्' विस्मिष्टपक्षि, रुग्नाः भग्नाः असनादयो वृक्षविशेषाः यस्मिन्
तत् 'विविक्तमालम्' असङ्कीर्णं पङ्क्तिं 'वनम्' अशोकवनं 'जगाम' ॥ पुष्प-
यमकम् ॥ १४ ॥

CHARCHA

1 अलम्—अव्यय, playing the part of an adverb, modifyi-
ng the verb द्रष्टुम् । अलं पर्याप्तम्, यथेच्छम् ; to see Sita well ; cores-
ponding to the Bengali expression—"सीताके ভাল क'रे देख'बार
जन्य" ।

2. लुलित पतविमालम्—पत + शट् = पतत् falling, पतत् + क् + क =

पतवम् । पवनात् वायते यत् तत् पतवम् (wings), तदस्यास्ति इति मत्वर्थेयि
इन् = पवतिन् = विहगः । पवतिणाम् माला समूहः इति ३ तत् । लुलित =
चलित = विस्त्रिष्टः । लुलिता पवतिमाला यस्मात् तत् इति बहुव्रीहिः । adj to
वनम् ।

3. रुग्नासन-वाण-केशर तमालम्—रुज् + क्त कर्त्तृणि = रुग्न्ः । रुज्—to
break ; रुजति । असनाय वाणाय केशराय तमालाय इति असनवानकेशर-
तमालम् । वृक्षवृक्षात् वैभाषिकः समाहारवृक्षः । रुग्न् असनवाणकेशरतमालम्
यस्मिन् तदिति बहु, ; adj to वनम् ।

4. विविक्तमालम्—विविक्त = वि + विच् + क्त कर्त्तृणि । विच् to separate
विवक्ति । विविक्ता—विस्त्रिष्टा, (अतएव असङ्ख्यैर्णां) माला पङ्क्तिः यस्मिन् तदिति
बहु ; adj to वनम्, the forest where the rows stood aloof from
one another. But Jay says विविक्ता, शुचयः (शोभनाः, पविताः वा)
माला स्रजः यस्मिन् तदिति, where there were fine garland (scattered
hither and thither).

Remark.

The यमक occurring here is called पुष्पयमक as the last words
of each line are identical. The अर्थालंकार is स्वभावोक्ति, यथावद्वस्तु-
वर्णनात् ॥

15. Hanuman now meets Sita at the foot of the
Asoka tree.

पादादिमध्यमकम्

घनगिरीन्द्रविलङ्घनशालिना,

वनगता वनजदुरतिलोचना ।

जनमता ददृशे जनकात्मजा,

तरुमृगेण तरुस्थलशायिनी ॥ १५ ॥

Prose.—घनगिरीन्द्रविलङ्घनशालिना तरुसूत्रेण वनगता वनजद्युतिलोचना जनमता तरुस्थलशायिनी जनकात्मजा ददृशे ।

Sara.—ततः पर्वतोत्तङ्गवर्णं दत्तः हनुमान् अशोकवने तरतलवासिनीं पद्म-पलाशलोचनां लोकपूजितां सौतां दृष्टवान् ।

Beng.—विशाल पर्वत लङ्घने शूपाटु शाखाग्रग (हनुमान्) अशोक वने अवस्थिता वृक्षतलशायिनी पद्मनेत्रा लोकपूजिता जनकनन्दिनीके देखिते पाईलेन ।

Eng.—Then the monkey, who was expert in crossing high mountains found in the (Asoka) grove, the lotus-eyed daughter of Janaka, who was highly esteemed by the people and was laying herself down at the foot of the tree, (or the daughter of Janaka whose eyes possessed the beauty of the lotus).

Jay.—घनेत्यादि । ‘तरुसूत्रेण’ कपिना ‘जनकात्मजाददृशे’दृष्टा । घनाः निरन्तराः ये गिरीन्द्राः निवसदृशाः वा तेषां यत् लङ्घनम् अतिक्रमणं तेन शालिना युक्तेन कपिना, ‘वनगता’ काननस्था ‘वनजद्युतिलोचना’ पद्मस्यैव कान्तिः यथोक्तोचनयोः ते तथाविधे लोचने यस्याः [“न क्रोडादि वल्लवः” (४।१।५६) इति ङीष् प्रतिषेधः] जनमता जननेन अवबुद्धा पतिव्रतेयम् इति । [मनु अवबोधने इत्यस्य सूते निष्ठायां रूपम् । “न लोक—(२।३।६८) इति षष्ठी प्रतिषेधः, कर्त्तरि तृतीया । तस्यां च “कर्त्तृकरणे—(२।१।३२) इति समासः ; वर्त्तमाने “मति बुद्धि—(३।२।१८) इत्यादिना क्त प्रत्ययः । “क्तस्य च वर्त्तमाने” (२।३।६७) इति द्विष्टी, तस्यां च “क्तेन च पूजयाम्” (२।२।१२) इति समासप्रतिषेधः स्यात्] । ‘तरुस्थल शायिनी’ तरुसूत्रे यत् स्थलं तत्रैव शयाना, सत्यपि शयने, [तेन “व्रते” (३।२।८०) इति णिनिः] । आदिमध्ययमकमिति पादानामादौ मध्ये च वन वन जन—तरु शब्दानां यमितत्वात् ॥

Malli.—घनेति, घनगिरीन्द्रानां महाशैलानां विलङ्घने शालने इति तच्छालिना तरुसङ्गेण हनुमता वनम् अशोकवनं गता वनजस्य जलजस्यैव द्युतिर्यथोक्ते लोचने यस्या सा, [“न क्रोडादिवङ्कचः “इति ङीष् प्रतिषेधः], जनेषु मता विदिता जनैः प्रथिता इत्यर्थः, भूते क्तः । यद्वा जनमता मतजना इष्ट स्वजनैति बहुव्रीहिः, आङ्गितान्यादित्वान्निष्ठायाः पर-निपातः ॥ अन्यथा (? न च) “मति बुद्धि—” इत्यादिना वर्त्तमाने क्तः, पक्षे (? तत्पक्षे) “क्तस्य च वर्त्तमाने “इति षष्ठां “क्तेन च पूजयाम्” इति समास-प्रतिषेधः स्यात्], ‘तरुस्यल-शायिनी’ वृक्षमूलशायिनी ‘जनकात्मजा सीता ददृशे’ दृष्टा । पादादिमधायनकम् ॥ १५ ॥

CHARCHA,

1. घनगिरीन्द्र—गिरिषु इन्द्राः इति सुप्-सुपा । See कपीन्द्रः—sl. 12. विशालपर्वताः । घनाः सान्द्राः निरन्तराः । यद्वा घनाः महास्रः गिरीन्द्राः इति कर्मधारयः, high hills. यद्वा घनाः निवसदृशाः निवसत् नीलवर्णाः इत्यर्थः ये गिरीन्द्राः । घनसदृशाः गिरीन्द्राः इत्यत्र शाकपार्थिवादित्वात् समासः । This is an alternative course—suggested by Jay. तेषां विलङ्घनम् इति इतत् । (तत्र शालने शोभते इति घनगिरीन्द्रविलङ्घन शब्दात् शाल्धातो ऋञि प्रत्ययः), ढतीया ; adj to तरुसङ्गेण ।

2. तरुसङ्गेण—तरुष्वाम् वृक्षानाम् सङ्गः इति इतत्, शाखासङ्गः वानरः, अत्र हनुमान् । अनुक्त कर्त्तरि ढतीया—the verb being ददृशे ।

3. वन-गता = वनं अशोकवनं गता प्राप्ता इति २ तत् by “द्वितीया त्रिताती-तगतात्पक्ष—” ; adj to जनकात्मजा ।

4. वनज-द्युति लोचनम्—वने जले जायते इति वनजम् । वन + जन् + ड । तस्य द्युतिरिति इतत् । वनजस्य द्युतिरिव द्युतिर्यथोक्ते इति वनजद्युतिनी । बहु-व्रीहिः by “सप्तसुपमानपूर्वस्य उत्तरपदलोपस्य वक्तव्यः” । ययोः (लोचनयोः) पक्षस्य शोभा इव शोभा अस्ति ते वनजद्युतिनी लोचने यस्याः सा इति बहुव्रीहिः । पक्ष नयना, eyes having the beauty of lotus ; adj to जनकात्मजा ।

5. जनमता—जनैः मता इति तृतीया तत् । सा पतिव्रता इति लोकेः अव-
बुद्धा । मन् + क्त कर्मणि अतीति = मता (स्त्रियामाप्) । Avoid जनस्य मता इति
इ तत्, because in that case the क्त will be in the present tense
by the rule “मतिवृद्धिपूर्वार्थेभ्यश्च” and the षष्ठी in जनस्य will be
available by “क्तस्य च वर्त्तमाने”, then the samasa will be barred
by the rule “क्तेन च पूजयाम्” । See also our notes under
राममहिम्नम् ।

Malli explains as जनैः मता and also suggests an alternative
course. मतः जनः यया सा मतजना इति बहुव्रीहिः ; then by the rule
“वाङ्मिताभ्यादिषु” (२।२।३७), we get an alternative form जनमता ।
इष्टस्वजना इत्यर्थः, one who likes his near and dear ones.

6. तरुस्थलशायिनी—तरुः वृक्षः, तरौ (तरुसमीपे तरुमूले वा) स्थलम्
इति सुपसुपा । यद्वा तरुयुक्तं स्थलमिति शाकपार्थिवद्विवात् समासः । तरुमूले
यत् स्थलं इति जयः । तत्र शयितुम् व्रतं यस्याः सा इति तरुस्थल + शी + णिनि
स्त्रियाम् (उपपदतत्—) adj to जनकात्मजा । Comp “वाचं यमान् स्थण्डिल-
शायिनश्च” III and “अश्वेति सा बाहुलतोपधायिनी स्थण्डिले एव केवले”
Kum. V.

7. जनकात्मजा—जनकस्य आत्मजा इति इतत्, आत्मनः जायते इति आत्मन
जन् + ङ = आत्मजः, स्त्रियामाप् ।

8. ददृशे—दृश् + कर्मणि लिटि ; agreeing with the अनुक्त कर्म
जनकात्मजा ।

Remark.

The यमक—here is known as पादादिमध्ययमक as the first
words (घन वन जन and तरु) of each line are repeated in the
body of the same line. सरस्वतीकण्ठाभरण quotes this as व्यपेत-
मादिमध्ययमकम् ।

16. Sita was afflicted due to her separation
from Ram.

विपथयमकम्

कान्ता सहमाना दुःखम् चुरतभूषा ।

रामस्य वियुक्ता कान्ता सहमाना ॥ १६ ॥

Prose.—[सीता ददृशे ; कीदृशी सेता इत्यपेक्षायाम् तत्र विशेषणानि स्थापयति] कान्ता दुःखं सहमाना, चुरतभूषा, सहमाना रामस्य वियुक्ता कान्ता ।

Sara.—रामस्य विरहात् दुःखम् सहमाना अलंकारगुन्या अभिमानवती सीता कपिना दृष्टा ।

Beng.—[गीता] हनूमान् कर्तृक दृष्टे इष्टेन ; कीदृशी गीता । [रामविरहिता, दुःखं जहकान्तिनी, अलङ्कारभूषा, काङ्क्षिणीति एवम् अभिमानवती ।

Eng.—[Hanuman found Sita—who was] separated from Ram (and consequently) suffering a lot of miseries, devoid of her ornaments (but still) lovely and full of pride.

Jay.—कान्तेत्यादि—‘कान्ता’ कमनीया ‘सहमाना’ वेदयमाना दुःखम् वियोग-जम् । ‘चुरतभूषणा रामस्य कान्ता’ प्रिया वियुक्ता वियोगिनी, ‘सहमाना’ सहमानेन वर्तते इति [“वोपसर्जनस्य” (६।३।२) इति सभावविकल्पः], ददृशे इति सम्बन्धः । विपथयमकमिति पादद्वयातिक्रमात् विपथेन विमार्गेण यमितत्वात् ।

Malli.—सीतामेव विशिनष्टि कान्तेति । ‘कान्ता’ कमनीया । दुःखम् ‘सहमाना’ सध्वमाणा । ‘चुरतभूषा’ त्यक्तभूषणा ‘वियुक्ता’ विरहिणी मानेन सह वर्तते इति ‘सहमाना’ मानिनी । [“वोपसर्जनस्य” इति विकल्पात् सहस्य सभावः] । तनुमध्याहतम् उक्तम् । विपथयमकम् ॥ १६ ॥

CHARCHA.

1. कान्ता—कम् + क्त कर्त्तरि = कान्तः, स्त्रियामाप् ; adj to सीता । कम-
नोया—lovely.

2. दुःखम्—obj to सहमाना—which itself is an adj to सीता ।
सह + शानच् = सहमानः ; स्त्रियामाप् ।

3. चुरतभूषा—चुर + क्त कर्त्तरि ; चुरता परित्यक्ता भूषा भूषणम् आभरणम्
यया सा इति बहुव्रीहिः ; adj to सीता ; bereft of her ornaments.
Because she was suffering from Rama's separation.

4. सहमाना—adj to सीता ; मानः अभिमानः pride ; self-respect ;
endowed with a high sense of self-respect. This suggests
she will sacrifice all but not her मान and so पातिव्रत्य—she will
keep her vow in tact.

5. रामस्य—सम्बन्धे षष्ठी—सम्बन्ध being with कान्ता ।

6. कान्ता—सीता इति पूर्वश्लोकस्थितस्य पदस्य विधेयपदम् ; case in
apposition with सीता of the previous sloka. कान्ता = प्रिया ; dear
wife.

7. विद्युक्ता—वि + युज् + क्त कर्मणि = विद्युक्तः ; स्त्रियामाप् = विद्युक्ता ;
adj to सीता । रामविरहिता ; separated from Ram.

Remark.

The metre occurring here is called तनुमध्या and the यमक
found here is known as विपथयमक—as it occurs in the first
and the fourth lines.

This is opposite of मिथुनयमक ॥

17. *Hanuman bids adieu to Sita before he starts for the Mt. Malyavat.*

মধ্যান্ত্যমকম্

মিতমবদদুদার' তাং হনুমান্ সুদাঃ',

রঘুব্রষমসকাশ' যামি দেবি প্রকাশম্ ।

তব বিদিত-বিষাদো দৃষ্ট-কৃত্ত্বামিষাদ:

শ্রিয়মনিশমবন্তম্ পৰ্বতং মাখ্যবন্তম্ ॥ ১৩ ॥

Prose.—হনুমান্ সুদা অরম্ (শীঘ্রম্) তাং মিতম্ উদারম্ অবদত—“হে দেবি ! তব বিদিতবিষাদ: দৃষ্টকৃত্ত্বামিষাদ: অহম্ রঘুব্রষমসকাশম্ অনিশম্ শ্রিয়ম্ অবন্তম্ মাখ্যবন্ত' পৰ্বত' প্রকাশ' যামি” (ইতি) ।

Sara.—ততো হনুমান্ চৰ্ম্মণ্য শীঘ্রম্ সীতাম্ উবাচ—“দেবি সখা তব বিষাদ: বিদিত:, রাতসায় সবো দৃষ্টা: । অধুনা অহং চিরশোভামাশ্রিতং শ্রীরামেণ অধিষ্ঠিতং মাখ্যবন্ত' পৰ্বত' প্রতি চলিষ্যামি” ইতি ।

Beng.—(তাহার পর) হনুমান্ জাননে সীতা দেবীকে দ্রুত এই প্রকার পরিমিত ও উদার বাক্য কহিলেন—“দেবি, আমি আপনার দুঃখ অবগত হইলাম । সমস্ত রাক্ষসকেও দেখিলাম । অধুনা চির-শোভাশালী মাখ্যবান্ পর্বতে শ্রীরাম সমীপে প্রকাশ্য ভাবেই গমন করিব ।”

Eng.—Then Hanuman, hurriedly said, out of joy, these concise and favourable words to Sita—“Goddess, (your Ladyship), I have been aware of your misery and have reconnoitred the total number of the Rakshasas ; now I shall proceed publicly towards the best of the race of Raghu in the Mt. Malyavat, which ever preserves perennial beauty.

Jay.—मितमित्यादि—‘मितम्’ अल्पाक्षरम् अर्थावगाढम् ‘तां सीताम् हनूमान् सुदा’ हर्षेण युक्तः ‘अवदत्’ कथितवान् । किम् इत्याह—‘अरम्’ शीघ्रम् ‘हृ देवि ! रघुवर्मभक्तकाशम्’ रामसमीपम् ‘साख्यवन्तम् पर्वतम् प्रकाशम् प्रकटम् यामि’ । तव ‘विदित-विषादः’ ज्ञातावसादः । ‘दृष्टकृतस्त्रामिषादः’ वीक्षिताशेषनिशाचरः ॥ आमिषं मांसम् अदन्तीति “कर्मण्यण्” (३।२।१) । वासरूपोऽस्त्रियाम् (३।१।२४) इति वचनात् ‘अदोऽनन्ने’ (३।२।६८) इति विट् प्रत्ययेन अक्षो विकल्पेन बाधनात् । ‘अग्रिम् शोभाम् अनिशम् अवन्त’ रचन्त ‘पर्वतम्’ । मध्यान्तयमक्रमिति पादस्य मध्ये अन्ते च यमितत्वात् ॥

Malli.—इदम् इति । ‘हनूमान् सुदा हर्षेण अरम्’ द्रुतम् ‘ताम् सीताम्’ महार्थम् ‘इदम्’ वक्ष्यमाणम् ‘अवदत्’ । तदेव आह—‘हृ देवि ! तव विदितविषादः’ विदितत्वद्वयः खः आमिषम् मांसम् अदन्तीत्यामिषादाः राक्षसाः [“अदोऽनन्ने” इति विट् प्रत्ययस्य सरूपस्य वासरूपोऽस्त्रियाम् इत्यबाधपक्षे कर्मण्यण् प्रत्ययः] दृष्टाः कृतस्त्रामिषादा येन स एवम् कृतकृत्योऽहम् ‘रघुवर्मभक्तकाशम्’ राम-समीपम् ‘अनिशम् अग्रिम् शोभाम् अवन्तम्’ पुषान्तं ‘साख्यवन्त’ नाम पर्वतं प्रकाशं व्यक्तं यथा तथा यामि यास्यामि । सामीप्ये लट् ॥ मध्यान्तयमकम् ॥

CHARCHA

1. सुदा—out of joy. हेतौ तृतीया । सूदृशब्द is fem.
2. अरम्—द्रुतम्, शीघ्रम् ; अव्ययम्—an adverb, modifying the verb अवदत् (according to Malli) ; modifying the verb यामि (according to Jay).
3. ताम् सीताम्—indirect object of अवदत् ।
4. मितम्—adj used as a noun. परिमितम् अतएव अल्पाक्षरम् किन्तु अर्थावगाढम्, short but pithy. मा + क्त कर्मणि ; cf. “मितं च सारं च वचो हि वाग्मिता” । “मित” betrays his वाग्मिता । प्रधान कर्म of अवदत् । Malli reads इदम् in its stead which is the direct object of

अवदत् । सितम् may be also parsed as an adverb-modifying the verb अवदत् ।

5. उदारम्—“उदारो दातृमहतीः” इत्यमरः । अतएव उदारम् = महायम् (Malli) pregnant with far reaching consequence ; conveying an important idea ; adv. to अवदत् । उदारम् may also mean अनुकूलम् here—(favourable).

6. तव विदितविषादः—तव is not compounded with विदित-विषादः which it ought to have been and in that case the form would have been : तव विषादः = त्वविषादः । विदितः त्वविषादः येन स विदितत्वविषादः ; but here the case is otherwise. विद् (वेत्ति &c) + क्त कर्मणि विदितः । वि + सद् (सीदति &c) + घञ् = विषादः । विदितः विषादः येन स विदितविषादः, बहु । ज्ञातृः ख । On: who knows (one who is aware of) the misery. कस्य विषादः ? तव । Thus तव stands outside the body of the compound. It is permissible in certain cases and is known by the name “सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः” । Though तव is सापेक्ष, i. e, it should have been placed in the body of the compound, “गमकत्वात्” there being no difficulty in following the sense, समास in the compound has been allowed.

cf. “प्रतियोगिपदादन्यात्, यदन्यत् कारकादपि

वृत्तिशब्दैकदेशस्तु सम्बन्धस्तेन नोच्यते ।”

(for detailed explanation of the above, see our Swapna-Vasavadattam).

7. दृष्टकृतस्त्रामिषादः — कृतस्त्रः निखिलः आमिषादः गन्धः इति कर्मधा । दृष्टः वीक्षितः (reconnoitred) कृतस्त्रामिषादः येन स इति बहु—, adj to अहम् । श् + क्त कर्मणि = दृष्टः । आमिषादः = आमिषं सांसम् अक्षि खादति इति आमिष

+ अद् + अण् by the rule “कर्मण्यण्” (३।२।१) Now a question may arise – The rule “अदीङनन्ने” (३।२।६८) lays down that the suffix विट् is attached to अद् preceded by any word other than अन्न । शस्यस् अत्ति इति शस्यात्, but अन्नमत्ति इति अन्नादः । Therefore the proper suffix here (in आमिषादः) should have been विट् and the form thus should have been आमिषात्, still आमिषाद् is correct ; the rule “वासरूपोऽस्त्रियाम्” (३।१।८४) says that “कृतसु भिन्नरूपोऽपवादो वा वाचकः स्यात् स्त्राधिकारोक्तं विना” (Bhasavritti), अतएव विट् प्रत्ययः असरूपस्य (असदृशस्य) कर्मण्यण् इति अण् प्रत्ययस्य विकल्पेन वाचकः, तेन अण् इत्यपि स्यात् । अतएव आमिषादः इत्यपि पदं भवति ।

8. रघुहृषभ-सकाशम् – रघुः (लक्षणाया राघवः) हृषभः इव इति उपनिप्त-समासः । रघुशब्दः लक्षणाया रघोर्गोत्रापत्यस्य राघवस्य वाचकः भवेत् । तथाहि सिद्धान्तकौमुद्याम् “रघूणाम् अन्यै वत्ये” निरुध्यमाना यदुभिः कथञ्चित्—इति तु रघुयदृशब्दयोस्तदपत्ये लक्षणाया ।” तस्य सकाशः, तम् इति ६ तत् । obj to यामि । Or—रघु-हृषभः सकाशे समीपे यस्य, व्यधिकरणं बहु— । In this case it qualifies पर्वतम् ।

9. अनिशम्—अविद्यमाना निशा यस्मिन् तत् यथा तथा इति बहु । अवन्तम् इत्यस्य क्रियाविशेषणम् ; सदैव इत्यर्थः, always ; ever. (without gap). अनिशम् – रात्रिरहितम् = अवसररहितम् (without interval).

10. श्रियम् = obj. to अवन्तम् – which qualifies पर्वतम् । अव् + श्रट् + द्वितीयाैकवचने = पालयन्तम्, धारयन्तम्, preserving.

11. माख्यवन्तम्—पर्वतम् इत्यस्य विधेयपदम् । माख्यवत् शब्दः, it is the name of the hill.

12, पर्वतम् – obj to यामि ; it should stand in apposition with सकाशम् । रघुहृषभसकाशम् इत्यस्य विधेयपदम् पर्वतम् । So prefer our 2nd expl in note 8.

13, प्रकाशम् — adverb, modifying the verb यामि । व्यक्तम्, प्रकटम्, publicly ; not in a secret way. The idea is that Hanuman entered lanka in a secret way being afraid of the Rakshasas. But now he will go publicly to Ramechandra, after defeating them. N. B.—हन् + मतुप् सञ्ज्ञायाम् = हनूमान्, दीर्घ by शरादीनाञ्च । And हन् + मतुप् निन्दायाम् = हनूमान्—See our note under Rag. XIII. sl 64.

Remark.

The यमक occurring here is called मध्यान्त्ययमकम् because in each line, the last word is identical with the middle word such as सुदारम् — सुदारम्, सक्ताशम् — प्रकाशम् and so forth. This vorse is also similarly cited in the Saraswati-kanthavarān.

N. B.—Also mark the sweet diction (साधुर्थ) here.

18. *Hanuman then assumed a tremendous figure and jumped into the air.*

गर्भयमकम्

उदपतद्वियदप्रगमः परै-

रुचितमुन्नतिमत् पृथुसवस्वत् ।

रुचितमुन्नतिमत् पृथुसस्त्ववत्

प्रतिविधाय वपुर्भयदं द्विषाम् ॥ १८ ॥

Prose.—रुचितमुत् स नतिमत् पृथुसस्त्ववत् द्विषां भयदं वपुः प्रतिविधाय अप्र-
गमः (सन्) परैः रुचितम् उन्नतिमत् पृथुसस्त्ववत् वियत् उदपतत् ।

Sara.—ततः इष्टजनानन्ददायौ प्रणतसीताचरणः स कपिः शत्रूणाम् भयप्रदं विपुलं शरीरं धारयित्वा शत्रुभिः अप्रसृष्टः सन् सिद्धचारणादिशोभितम् उच्छ्वायकम् विशालम् आकाशम् उत्पपात ।

Beng.—ইষ্টজনের আনন্দবিধানকারী হনুমান্ (সীতার চরণে) প্রণত হইয়া, (ও তাহার পর) শত্রুগণের ভীতুৎপাদক ভীষণ শরীর ধারণ করিয়া ; (শত্রুগণ কর্তৃক) বিন্দুমাত্র আক্রান্ত (বা অভিভূত) না হইয়া (সিদ্ধচারণাদি) শোভিত উচ্ছ্রায়শালী বিশাল খেচর প্রাণীসনাথ আকাশে উঠিয়া পড়িলেন।

Eng.—After saluting (Sita), he, the gladdener of his dear ones, assumed a huge figure striking terror to (the hearts of) the enemies and being unassailed, (at once) jumped into the elevated (and vast) sky that was illuminated (graced) by the (existence of) the great (super-human) beings and abounded with many aerial creatures.

Jay.—উদপতৎ ইत्याদি। ‘বিত্ত্ব আকাশম্ উদপতৎ’ উত্পপাতা ‘পরৈঃ’ শত্রুभिः ‘অপ্রগমঃ’ অনভিভবনীযঃ। [গমিঃ “গচ্ছ-ব-দৃ-নিশ্চিগমচ্চ” (৩।৩।৫৮) ইতি কর্মণ্যম্। “কর্তৃকর্মণোঃ ক্রান্তি” ইত্যত্র “বিভাষীপসর্গে” ইতি সঙ্খ্যকল্পল্যা অনুবর্তনীযম্। সৌপসর্গস্য প্রয়োগে বিভাষা বস্তুী, ‘রুচিত’ শ্লোভিত ‘বিত্ত্ব’ নির্মলত্বাৎ। অথবা অপ্রগমোন্ত্যেণাম্ ইত্যর্থাৎ, ‘পরৈঃ’ উতক্রষ্টঃ অন্তরীক্ষচারিभिঃ ‘রুচিত’ দীপিতম্। ‘উন্নতিমত্’ উচ্ছ্রায়যুক্তম্। ‘পৃথুসস্বেবত্’ প্রাশ্চিभिঃ যুক্তম্। কিং ক্রত্বা উদপতৎ ইত্যাহ—‘বপুঃ শরীর’ প্রতিবিধায়’ ক্রত্বা। রুচিতান্ তুটান্ মোদয়-তীতি রুচিতসুত্ [অর্থঃ অনান্দভূতঃ]। ‘দ্বিষা’ শত্রুণাম্ ভয়দম্। নতিমত্—তদানীং দৈবেণ ক্রতশিরঃপ্রণামত্বাৎ। অথবা রুচিরমেব অমীষ্টমেব বপুঃ। উন্নতিমত্ বিম্বতিমত্। পৃথুসস্বেবত্ বিস্তুীর্ণসস্বেবত্। সস্বেগুণযুক্ত’ বা। গর্ভয়নকম্ ইতি হৃদ্যোঃ পাদযোঃ মধ্যৈ পাদদ্বয়স্য যমিতত্বাৎ ॥

Malli.—উত্ ইতি। রুচিতেষু ইষ্টজনেষু মোদতে ইতি ‘রুচিতসুত্’। ক্রিপ্। স ‘হনুমান্ নতিমত্’ সীতাপাদযোঃ প্রণতিমত্ ‘পৃথু’ বিশাল’ সস্বেবত্’ সস্বেসম্পন্নম্ দ্বিষা ভয়দ’ বপুঃ প্রতিবিধায়’ ক্রত্বা অতএব ন প্রগম্যতে ইতি অপ্রগমো’ দুরাসদঃ সন্।

[“यह व-दृ-निश्चि गमय” इति कर्मण्यप् प्रत्ययः] । परैरुत्कृष्टैः सिद्धचारणादिभिः रुचितं दीप्तम् उन्नतिसत् उच्छ्रायवत् पृथु महत् सत्त्ववत् खेचरानेकप्राणिसत् ‘ईदृशम् वियत् आकाशम्’ प्रति उदपतत् द्रुतं पपात । गर्भयमकम् ॥ १८ ॥

CHARCHA

1. रुचितसुत्—रुच् + क्त कर्त्तरि । रुचितस्तष्टः । रुचितान् तुष्टान् मोदयतीति रुचितसुत्—रुचित + सुद + क्तिप् । The root has got here the sense of चिच् (causality) suppressad within it ; therefore मोदते = मोदयति । Hence Jay says खर्षः (शिजन्तस्य अर्थः) अत्र (मोदते इति धातौ) अन्तर्भूतः (included). According to Malli—रुच् + क्त कर्मणि ; रुचितः हनुमता इष्टः । रुचितेषु इष्टजनेषु मोदते इति रुचित + सुद + क्तिप् । One, who takes joy in his beloved persons or consoles them ; adj to सः ।

2. नतिसत्—नम् + क्तिन् भावे = नतिः प्रणामः । नति + सत्तुप् नतिसत् । सप्रणामम्—adj to वपुः । कं प्रति सप्रणामं वपुः ? सीताचरणं प्रति इति साङ्गः । आकाशस्थितान् देवान् प्रति इति जयः । Paying respect to. Jay further suggests an alternative reading also, it is रुचिरम् उन्नतिसत् वपुः । रुचिरम् अभीष्टम् । उन्नतिसत् विभूतिसत् अणिमादिविभूतियुक्तम् । आत्मनः अभीष्टम् शरीरं अणिमा-लघिमादि विभूतियुक्तं कृत्वा इत्यर्थः ।

3. पृथुसत्त्ववत्—Malli takes it to be two separate words पृथु विशालम् ; huge ; adj to वपुः । सत्त्ववत् सत्त्व + वत्तुप् (सत्तुप्) ; adj to वपुः । सार वत् ; full of essence ; full of muscles. Jay says पृथुसत्त्ववत् विसीर्णसत्त्ववत् (compound word). विसृतसारवत् ; possessed of extensive and massy dimension ; huge and bulky. यद्वा—सत्त्वं सत्वगुणः ; पृथुसत्त्ववत् अधिकसत्वगुणयुक्तम् । सत्वगुणस्य (लाघवस्य प्रकाशकत्वस्य च) अधिक्येन सनाथम् । तथाहि सांख्यकारिकायाम्—सत्त्वम् लघु

प्रकाशकम्, इष्टम् । यदा—दृष्टुं विशालं तथा सत्ववत्, सत्वगुणयुक्तं लघु एवं दीप्तिमत्, च ।

4. द्विषां—शत्रूणां; षष्ठी by the rule “कतृकर्मणोः कृतिः” वा शेषे षष्ठी, related to भय in भयदम् ।

5. भयदम्—भयं ददाति इति भय + दा + क कर्त्तरि ; adj to वपुः । भय प्रदम्—Terror striking. All the adjectives are significant here ; these presage victory to Hanumat's side and defeat to Rakshsa side.

6. प्रतिविधाय—प्रति + वि + धा + ल्यप् । कृत्वा ; having assumed.

7. अप्रगमः—adj to सः । अनभिभाव्यः ; अनाक्रमणीयः ; अप्रवृध्य ; un-assailable un-defiable, प्र + गम् + अप् = प्रगमः कर्मणि by the rule ‘गृह-ह-ट-निधि-गसञ्च’ (३।३।५८) ; or—प्रगम्यते शब्दभिः यः स प्रगमः । न प्रगमः इति नञ् समासः । unassailable by his enemies. Jay construes परैः with अप्रगमः and explains in the above way. But a difficulty arises. Why not षष्ठी in परैः by the rule “कतृकर्मणोः कृतिः” ? परैः शब्दभिः अप्रगमः अप्रवृध्यः इति । कथं परैः इत्यत्र न षष्ठी ?—upon this he says that the rule कतृकर्मणोः कृति may assimilate the rule विभाषोपसर्गो following the system known as मण्डूकप्रतगति । And then after assimilation, the rule कतृकर्मणोः कृति will mean कृतप्रत्ययान्त शब्दयोगे कर्त्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् ; परम् “सोपसर्गस्य” उपसर्गयुक्तस्य कृतप्रत्ययान्तशब्दस्य “प्रयोगे” विभाषा विकल्पेन “षष्ठी” स्यात् ; षष्ठाः अप्राप्तिपक्षे तृतीया । अतएव अप्रगमः इति उपसर्गसनायस्य कृतप्रत्ययान्तशब्दस्य योगे परैः इत्यत्र तृतीया साधुः इति ; but evidently he is not satisfied with this trickery and indeed grammarians do not contenance such expl. here ; and so he suggests an alternative course which is the only one, written by Malli. It is अप्रगमः अप्रवृध्यः । दुरासदः । केषाम् ?

अव्येषाम् इति वाच्यम् । हनुमान् अव्येषाम् अप्रगमः दुरासदः सन् इत्यर्थः । परैः
is then construed with रुचितम् । This expl. is better.

8. परैः—उत्कृष्टैः ; सिद्धचारणादिभिः अन्तरीक्षस्राणि वा श्रेष्ठैः ; जनैः ;
by the super-human beings ; by the creatures of superior
order. अनुक्ते कर्त्तृ रि तृतीया the क्रिया being रुचितम् ।

9. रुचितम्—रुच् + क्त कर्मणि । दीपितं शोभितम् glazed ; illuminated ;
adj to वियत् ।

10. उन्नतिसत्—उन्नतिः उच्छ्रायः elevation. उन्नति + सतुप्—उन्नति-
सत् ; adj to वियत् ; elevated ; raised to the highest level ; raised
high.

11. पृथुसत्त्वत्—adj to वियत् । पृथु महत् (Malli) ; and महत्
means both great and many ; पृथुनि महान्ति अनेभ्यो वा सत्त्वानि इति
कर्मधारयः । सत्त्वं प्राणी ; अत्र खिचरप्राणिनः । पृथुसत्त्वम् अस्य अस्ति इति पृथु-
सत्त्व + सतुप् । खिचरानेकप्राणिसत् ; infested with a large number
of aerial creatures ; यद्वा महाप्राणिसत्त्वम्—abounding with high-
souled persons such as the deities. These suggest allies of
high personages on Hanumat side.

12. वियत्—आकाशम् the air ; object to उदपतत् ।

13. उदपतत्—उद् + पत् + लङ् । Verb to सः । द्रुतम् उत्पतित-
वान् । Jumped or flew at once.

Remark.

The यमक occurring here is called गर्भयमकम् as it is placed in
the गर्भ (अन्तर, मध्यभाग) of the sloka. The middle lines, viz
the second and third lines contain the यमक and consequently
the यमक is so named. The adjectives here are all सामिप्राय

(significant) as remarked above, so পরিকরালঙ্কার is also জ্ঞাপিত here (সাহিত্যবিশেষণাত্মক—পরিকরালঙ্কার:) ।

19. Hanuman's achievements pleased his friends ;
he then crossed the ocean.

সর্ব যমকম্ ।

বমৌ মরুত্বান্ বি-কৃত: স-মুদ্রো,

বমৌ মরুত্বান্ বিকৃত: স-মুদ্র: ।

বমৌ মরুত্বান্ বি-কৃত: সমুদ্রো

বমৌ মরুত্বান্ বিকৃত: সমুদ্র: ॥ ১৮ ॥

Prose.—মরুত্বান্ বি-কৃত: স-মুদ্র: (সন্) বমৌ ; বি-কৃত: মরুত্বান্ সমুদ্র: (সন্) বমৌ । সমুদ্র: মরুত্বান্ (অতএব) বিকৃত: (সন্) বমৌ । মরুত্বান্ বিকৃত: (তথা) সমুদ্র: (চ) সন্ বমৌ ।

Sara.—অশোকবনভঙ্গাদিবীরত্বচক্ৰ কন্য আচর্য্য তথা সীতায়া: শিখামণি' চ আদায় হনুমান্ যুগ্মম্ । রাবণেন বিপ্রকৃত: ইন্দ্রোপি এতন্ দৃষ্টা হৃষ' জগাম । হনুসত: উত্পতনজনিতবেগেণ চঞ্চল: সন্ সমুদ্রোপি ররাজ । এব' বায়ুরপি স্বতনয়স্ব মহাবীরস্ব শীর্ষ্য' প্রেত্য় আনন্দপূর্ণস্বাধা মন্দগতিস্ব সন্ ভবাহ ।

Beng.—(বনভঙ্গ-নগরদাশাদি) বিবিধ প্রকার বিক্রম প্রদর্শন করিয়া এবং (সীতা দেবীর চূড়ামণি রূপ) অভিজ্ঞান (পরিচায়ক বস্তু) লইয়া পবননন্দন শোভা পাইতে লাগিলেন । (পূর্বের রাবণ কর্তৃক) বিপ্রকৃত (লাজিত) দেবরাজ ইন্দ্র অপ্সরাগণের সহিত আনন্দিত হইলেন । (অথবা হর্ষপ্রদ হনুমানের সহিত অর্থাৎ হনুমানের স্তুতি স্থখী হইয়া শোভা পাইতে লাগিলেন) । (হনুমানের লক্ষ প্রদান জনিত) বায়ু দ্বারা চঞ্চল সমুদ্রও দীপ্তি পাইতে লাগিলেন । সমুদ্রেরই মত (অসীম ও নীলবর্ণ) বায়ুপ্রেরক মেঘও (হনুমানের বেগে) ক্ষুভিত

हईया शोभमान हईल । (अथवा लोकपाल् पवनदेवउ निजगुणैग
कृतिसे सानन्द हईया मन्दगतिते बहिंते लागिनेन) ।

Eng.—The son of windgod, thus inflicting a lot of injuries, (now) shone with the keep-sake. The lord of the gods, formerly wronged (by Ravana), now smiled with the nymphs (or with the friendship of Hanuman his gladdener). The sea caught by the wind and (consequently) agitated, now appeared bright. The wind-god himself pleased with his son (Hanuman), blew slowly (gently); or the cloud charged with the wind and appearing like the sea also shone.

Jay.—‘मरुत्वान्’ हनुमान् पितृत्वेन मरुद्विद्यते अस्येति क्त्वा [“भयैः” (८२।१०) इति वत्वम्] । ‘विविधं कृतं’ वनभङ्गादि कर्म येन ‘विविधं वा कृन्तति’ इति विक्लतः [इगुपलक्ष्यः कः] वृक्षादीनां छेदक इत्यर्थः । ‘समुद्रो’ सुद्रया अभिज्ञानेन धुङ्गा-मणिना वा सह वर्त्तते इति समुत्पत्तिर्नो नमसि तेजःपुङ्गव इव वभौ दीप्यते स्य । इत्यर्थः प्रथमः पादः । तस्मिन् तथाभूते ‘मरुत्वान्’ इन्द्रः । अन्तर्जीवितया मरुतो दीवा अस्य सन्तीति क्त्वा । ‘विक्लतः’ रावणपरिभवात् विह्वलदिवाधिपत्यः विक्लतः, स च ‘समुद्रः’ सुद्रया अप्सरसा सह वर्त्तमानः । समुपलब्धमारुतिवृक्षाक्तः ‘वभौ’ बभूव-वान् । कपिना तावत् इदं कृतं रामः पुनः समुखं छेत्स्वतीति । [अन्तर्जायत्वात् घातूनां भातिरत्र तुष्टौ वर्त्तते] इत्यर्थः द्वितीयः । ‘समुद्रो’ जलनिधिः मरुत्वान् हनुमदूतपतनजनितवायुना युक्तः अतएव ‘विक्लतो’ऽतिक्लान्तमर्थ्यादः ‘वभौ’ बभूव । अत्र सत्वायां प्रयुक्तः—इत्यर्थः तृतीयः । सलोकपाखी मरुत्वान् महाभूतात्मकेन युक्तः मरुत्वान् पूर्ववत् मनुप् । मरुत्वानिति व्याख्यानं “भलां जयोऽस्मि” (८२।३६) इति जय्(न) स्यात् । सुदो हर्षस्य दाता पुत्रो मे सुखेन यास्यतीति सुदं राति ददाति [इति “आतोऽगुपस्येकः” (२।२।३)] ‘विक्लतो’ मन्दगतिः । ‘वभौ’ वाति स्य । अत्र गतो प्रयुक्तः । इत्यर्थः चतुर्थः । अन्यत्वाद् यमकेषु क्रियापदस्य अभिधेयत्वं न दूष्य-

तीति इति तेन दीप्तार्थः एव शोध्यः । सर्वथमकम्—इति चतुर्णामपि पादानां सदृशत्वात् ।

Malli.—विविधं कृतं कारणं वनभङ्गनगरदाहादिकम् यस्य स 'विक्रतो' विक्रान्त इत्यर्थः । सुद्रया अभिज्ञानरत्नेन वर्त्तते इति 'समुद्रो' मरुत्वायुरस्यास्ति जनकत्वेन इति 'मरुत्वान्' मारुतिः ["भयः", मतुपो मकारस्य वत्वम्] । 'वभौ' वभासी—इति प्रथमं पादार्थः । अथ 'विक्रतो' विप्रकृतो राक्षसेन परिभूतो मरुतो देवा अस्य सन्तीति 'मरुत्वान्' इन्द्रः ["इन्द्रो मरुत्वान् इत्यमरः"] स्रजं रातीति सुद्रो हर्षप्रदो हनूमान् । ["आतोऽनुपसर्गे कः"] तेन सह वर्त्तते इति 'समुद्रः सन् वभौ' । चिरात् रावण-वसानार्थकमिच्छामादिन्द्रोऽप्यमन्दम् आननन्द इत्यर्थः—एषः द्वितीयपादार्थः । अथ 'समुद्रो'ऽब्धिः 'मरुत्वान्' वायुमान् हनूमल्लङ्घनविशवातः इत्यर्थः । अतएव विक्रतः क्षुभितः उद्धतः सन्वभौ । सोऽपि तेन हृष्टः—इति तृतीयपादार्थः । अथ आरम्भ-कत्वेन प्रेरकत्वेन मिथो विक्रतः कपिविगवाताहत्या क्षुभितो विस्तृतः समुद्रः समुद्र-कल्पो वभौ—इति चतुर्थपादार्थः । सर्व्वं यमकम् ।

CHARCHA

1st line—जनकत्वेन i. e., प्रेरकत्वेन मरुत् अस्य अस्ति इति मरुत्वान् = हनूमान् ।

1. मरुत्वान्—मरुत् वायुः अस्य अस्ति जनकत्वेन पित्रत्वेन इति मरुत् + मतुप् । The म of मतुप् is changed to व by the rule "भयः" (८१११०) ; hence we get मरुत्वान् ; we do not get मरुहत्, for when मतुप् follows, तान्त् and सान्त् words are regarded as "भ" and not पद्, by the rule "तसौ सत्वर्थे" । वायुपुत्रः हनूमान् इत्यर्थः ; subj. to वभौ ।

2. विक्रतः—adj to मरुत्वान् । विविधं बहुप्रकारम् नगरदाहवनभङ्गादि-रूपम् कृतम् कार्यम् (कारणं) यस्य स इति बहु— । कृतम् = कृ + क्त भावे, कारणम् इत्यर्थः । यद्वा विविधं वस्तून् क्लान्तिं क्षिणन्ति इति वि + कृत् + क कर्त्तरि by the "इगुपधञाप्रौक्किरः"— (११११३५) । वह्न्नां हृचादीनां ह्रैदकः (see Jay). Destroyer of so many things.

3. समुद्रः—सुद्रा परिचायकः। विक्रम्—अत्र सीतायाश्चूडामणिः। तथा सुद्रया सह वर्त्तमानः यः स इति तुल्ययोगे बहु—। तुल्ययोगोऽत्र विद्यमानता सातम् ; adj to मरुत्वान्। सहसुद्रः is also correct by “वोपसर्जनस्य”।

4. वभौ—भा + खि + णत्। verb to मरुत्वान् ; शुश्रूषे, रराज इत्यर्थः।

2nd line—

5. विकृतः—adj to मरुत्वान् ; वि + कृ + क्त कर्मणि विकृतः ; रावणेन उत्पीडितः, अवज्ञातः ; (formerly) wronged by Ravana.

6. मरुत्वान्—subj. to वभौ। मरुत् देवः। मरुतः देवाः सन्ति अस्य अनुजीवितया अनुचरत्वेन इति मरुत् + मतुप्। इन्द्रः। इन्द्रो मरुत्वान् इत्यमरः।

7. समुद्रः—adj to मरुत्वान्। सुदम् आनन्दं राति ददाति इति सुत् + रा + ड or better क by the rule आतोऽनुपसर्गकः ; सुद्रः आनन्ददायकः। तेन आनन्द दायकेन हनुमता सह वर्त्तमानः इति समुद्रः ; आनन्ददायकेन हनुमता सहितः ; तस्य मित्रता लभमानः इत्यर्थः। इन्द्रस्य अवमानान्तरम् रावणम् पराजयमानेन हनुमता सह मित्रत्वम् उत्पादयन् इन्द्रः इति सरलार्थः। Jay says.—सुद्राः (feminine) आनन्दप्रदाः अपसरसः। ताभिः सह वर्त्तमानः यः स इति समुद्रः अप्सरोभिः सह वर्त्तमानः इन्द्रः।

8. वभौ—the same root with different meanings by the dictum “धातूनामनेकार्थत्वात्”। आनन्दं जगाम ; हृषम् प्राप्तवान्। मारुति-हत्वान्म विदित्वा इन्द्रः सानन्दो बभूव।

3rd line—

9. समुद्रः—subject to वभौ ; It is the ocean here.

10. मरुत्वान्—मरुत् वायुः अस्ति अस्य इति मतुप्। वायुमान्। हनुमतः यत् उत्पतनम्, तेन जनिता यो वायुर्नेन आक्रान्तः सन् इत्यर्थः ; seized by the wind caused by Hanuman's jump and speed.

11. वि-कृतः—वि + कृ + क्त कर्मणि ; यतः वायुमान् अतः विदुष्यः ।
agitated ; as seized by the wind, so agitated. उच्चैः, अतिक्रान्त-
मर्थार्थः ।

12. वभौ—रराज ; but Jay says वभौ = वभूव । विकृतः वभूव । भा
धातु here means to be.

4th line -

13. मरुत्वान्—subject to वभौ । मरुत् वायुरस्य अस्ति आरम्भकत्वेन
प्रेरकत्वेन वा इति मरुत् + मतुप् = मरुत्वान् मेघः । मेघानां प्रेरकः मरुत् अतएव
मेघः मरुत्वान् । प्रेरकः = Driver ; as clouds are driven by wind there-
fore. यद्वा मेघानां आरम्भकः उत्पादकः (उत्पादानकारणं मरुत् इति मेघः
मरुत्वान्), cf. धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निप्रातः क्व मेघः—Meghadutam,

Jay says—मरुत्वान् वायुदेवः । मरुतः वायवः सन्ति अस्य इति मरुत्वान्
वायूनाम् अधिष्ठातृदेवः—अष्टलोकपालानाम् अन्यतमः । Wind-god.

14. विकृतः—चुभितः ; कपिवेगवशात् सञ्जातचाञ्चल्यः ; agitated on
account of Hanuman's speed ; adj to मरुत्वान् (मेघः) ।

Jay says—विकृतः मन्दगतिः । मरुत्वान् वायुः मन्दगतिः अभूत् ।

15. समुद्रः—Same case with मरुत्वान् । समुद्रः = समुद्रकल्पः मरु-
त्वान्—मेघः, यः खलु समुद्रः समुद्रकल्पः (समुद्रः इव विसृतस्तथा नीलस्य
भवति) ।

Jay says स and मुद्रः are two separate words ; स qualifies
मरुत्वान् । स मरुत्वान् = प्रसिद्धः लोकपालः वायुदेवः । मुद्रः मुदं हर्षं राति
ददाति इति मुत् + रा + क्त । हर्षप्रदः । कथम् ? मम पुत्रो हनुमान् सुखेन
यास्यति इति खद्यं मन्दगतिभूत्वा पुत्रस्य हर्षम् जनयन् ।

16. वभौ—शशुभे । Jay has वभौ = वाति अ । वायुः खपुत्रस्य हर्षम्
उत्पादयन् मन्दं वाति अ ; Here the root भा = to blow, But

Jay remarks "As some say that in the case of Yamaka the repetition of the same verb in the same sense is not faulty, so the verb भा (वमी) may mean "to shine" in every line".

Remark.

The Yamaka occuring here is called सर्वयमकम् as all the four lines are identical in composition though they differ in meaning ; some call this महायमक and their महायमक (as in next) is termed श्लोकाभ्यास । See next sloka.

20. *Hanuman now marched towards Ramchandra, who was on the Mahendra hill.*

महायमकम् ।

अभियातो वरं तुङ्गं भूभृतं रुचिरं पुरः ।

कर्कशं प्रथितं धाम ससत्त्वं पुष्करे क्षणम् ॥ २० ॥

Prose (after Malli).—हनूमान् पुरः वरं तुङ्गं रुचिरम् कर्कशम् प्रथितं धाम ससत्त्वं भूभृतम् पुष्करेक्षणम् अभियातः (or—अभियाता) ।

Beng.—हनूमान् लंकानगरीं हृष्टे श्रेष्ठे उन्नत, काञ्चिमान् अक्षुब्धम् आशिर्गमनाथं अजिह्वं स्थानं सेहै (महाह्र) पर्वते आकाशमार्गं दिश्या युद्धे मध्ये चलिष्या वाहिवेन (or—गेलेन) ।

Eng.—Hanuman will reach (or—reached) from the city (of Lanka) the great and elevated mountain, itself starchy and glazy and the noted residence of so many creatures, through the air, within a moment.

Malli.—वरं अष्टम् तुङ्गम् अङ्गीकृतम् रुचिं रातीति रुचिरं प्रीतिप्रदम् ।
["आतीत्युपसर्गकः"] । कर्कशम् सारुमत्वात् कठिनम् प्रथितं विद्वत् धाम

सिद्धविधाधरादीनाम् विहारस्थानम् ससत्त्वम् अनेकप्राणियुक्तं भूयतम् महेन्द्राद्रिम् यत्र अङ्गदादयः प्रतीक्षमाणाः स्थिताः इति भावः । पुरो लङ्कापुरात् पुष्करे व्योम्नि क्षणम् अभियातः आकाशमार्गे क्षणात् आयातः इत्यर्थः ॥

अन्यच्च—‘वरम्’भौष्टं सर्वलोकप्रियं ‘तुङ्ग’ गुणोन्नतं ‘रुचिरं’ सुन्दरं ‘पुरः’ पुरोभागे वक्षसि ‘कर्कशं’ भाग्यलक्षणत्वादिति भावः । ‘प्रथित’ प्रख्यातं ‘धाम’ सर्वाश्रयं तेजोमयं वा ‘ससत्त्वं’ सत्त्वसम्पन्नं सात्त्विकं वा ‘पुष्करेक्षणं’ पुण्डरीकाक्षं ‘भूयतं’ राजानं राममभि रामं प्रति यातः । पदार्थावृत्तिवच्छ्लोकाद्व्या यमकं महायमकमुच्यते ॥ २० ॥

CHARCHA

I. अभियाता = This is Jay's reading which see below. अभि + या + लुट् = अभियास्यति । पर्वताभिमुखं चलिष्यति ; verb to the subj हनूमान् understood, he will soon start for the mountain. But Malli reads अभियातः and explains it saying आयातः = आगतः । अभि + या + क्त कर्त्तरि । Came sharp to the mountain.

2. वरम्—श्रेष्ठम् ; adj to पर्वतम् । “देवात् इति वरः, श्रेष्ठे त्रिषु । क्षौवे मनाक्प्रियः” । वर is an adjective means श्रेष्ठ and may be used in the three genders, as the case may be.

3. तुङ्गम्—उन्नतम् lofty ; adj to भूयतम् ।

4. रुचिरम्—रुचिः कान्तिः । तां राति ददाति रुचि + रा + क । कान्ति-प्रदम्—that lends charm. कान्तिमन्तम् charming ; adj to भूयतम् ।

5. कर्कशम्—कठिनम् प्रसरमयत्वात्, hard on account of its being stony ; adj to भूयतम् । Malli says सानुमत्वात् कठिनम् । कठिनम् hard or rather insurmountable because of its being सानुमान् i. e. possessed of slopes, valleys or level spots &c.

6. प्रथितम् = प्रसिद्धम् । प्रथ् + क्त कर्मणि, noted : adj to पर्वतम् ।

7. धाम—same case with पर्वतम् । भूयतम् इत्यस्य विधेयपदम् ।

धामन्-शब्दस्य - द्वितीयायाः एकवचनम् । स्थानम्—विहारस्थानम् ; the place of sporting ; केषाम् विहारस्थानम् ? सिद्धविद्याधरादीनाम् इति मङ्गलः, of the siddhas and vidyadhara.

8. ससत्त्वं—adj to भूयतम् । सत्त्वैः प्राणिभिः सङ्गवर्षमानं यस्तमिति बहु । अनेकप्राणियुक्तम्—abounding with various creatures.

9. भूयतम्—पर्वतम् ; obj to अभियाता वा अभियातः ; भुव' विभक्ति' इति भू + च + क्तिप् । Here the Mahendra mountain is implied. महेंद्र पर्वतम्—यत्र अङ्गदादयः वानरसुखाः हनूमन्तम् प्रतीक्षमाणाः आसन्—(Where the monkey chiefs such as Angada and the like were eagerly awaiting the arrival of Hanuman).

10. पुष्करे—आकाशमार्गे ; सञ्चमी, अधिकरणे—giving here the sense of द्वितीया । आकाशमार्गेण ; through the aerial course. पुष्करम् = आकाशम् । In the other reading of the sloka the word is पुष्करे-क्षणम् । See Malli above and Jay below.

11. क्षणम्—क्षणकालम् (moment). क्षणम् व्याप्य इति अत्यन्त-संयोगे रया । In a moment. It should have been क्षणेन (अपवर्गे द्वितीया) or क्षणात् (ल्यप्-लोपे पञ्चमी). However, the idea conveyed here is that the time passed in his coming was only a moment ; so अत्यन्त संयोगे रया is also tolerable.

N. B.—Jay explains it in a somewhat different way. His reading of the sloka is as follow :—

"अभियातावर' तृङ्गम् भूयतम् रुचिर' पुरः ।

कर्कश' प्रथितम् धाम ससत्त्वं पुष्करेक्षणम्" ॥ etc. as before.

Prose (after Jay).—अतावर' तृङ्गम् रुचिरम् कर्कशम् ससत्त्वं भूयतम् पुरः अभिया (हनूमता) पुष्करे धाम क्षण' प्रथितम् ।

Beng.—बायू अथवा सूर्याके ओटाकिर्या फेलिते समर्थ सेई उच्च कांतिमान् कठिन ओ प्रीणिगण सनाथ (महेन्द्र) परकताभिमुखे लका हईते याईवार काले हनूमान् मूहूर्तेर जग आकाशे निजेर तेज बिसारित करिराहिलेन ।

Eng.—While marching from the city of Lanka towards the lofty mountain that covers even the sun, itself glazing, stony and infested with so many creatures, Hanuman spread for a while his lustre in the air (firmament).

Jay.—अभियाता इत्यादि । भूभृतं पर्वतं यत्र अङ्गदादयः स्थिताः तम् अभिया अभिगच्छता हनूमता ; कुतः ? पुरो लङ्कायाः सकाशात् । पुष्करे आकाशे धाम तेजः क्षणम् मुहूर्तं प्रथितं विस्तारितम् । अभियातीति [अनेग्रभ्योऽपि दृश्यते (३।२।१७८) इति क्तिप् । दतीयाकवचने । आती धातोः (६।४।१४०) इत्याकार लोपे अभिया इति रूपम्] । कौदृशम् ? अतावरम् । सातत्येन अतति इति पचाद्यच् । अतो वायुः आदित्यो वा । आदृशोति इति अप (? अच्) आवरः । अतस्य आवरम् यतस्तुङ्गं उच्चैस्तरम् । रुचिरं तुष्टिदं रुचिं रातीति । कर्कशं कठिनस्वरभावम् । ससत्त्वं प्राणियुक्तम् । महायमकम् इति श्लोकस्य एकस्य द्वितीयेन श्लोकेन यमितत्वात् ।

N. B.—See below.

CHARCHA

1. अभिया—adj to हनूमता (understood which is अनुक्ते कर्त्तरि दतीया) अभिगच्छता । अभि + या + क्तिप् by the rule “अनेग्रभ्योऽपि दृश्यते” (३।२।१७८) । The आकार of या elides by the rule “आतो धातोः” (६।४।१४०) [भस्य आतो धातो लोपः स्यादिति भाषावृत्तिः] ; then the third case singular gives the form अभिया ।

2. अतावरम्—adj to भूभृतम् । अतति सततं गच्छति (goes on

continually) इति अत् + अच् by the rule पञ्चादच् (कर्त्तरि) = अच् ;
anything, going continually and therefore it means वायुः
(who is also called सदागति) or आदित्य (the sun). आह्वयति इति
आ + ह् + अप् (? अच्) कर्त्तरि = आवरः । आवरकः—one which covers.
अतस्य सूर्यस्य पवनस्य वा आवरः आवरक इति इ तत् । That which covers
even the sun (or the wind). How ? यतः अयं तुङ्गः—because
it is lofty.

3. पुरः—पुरं शब्दस्य पञ्चम्याम् एकवचने रूपम् । नगरात् from the city
of Lanka.

4. धाम—neuter. तेजः glaze or might. उक्ते कर्मणि प्रथमा ।

5. क्षणम्—अत्यन्तसंयोगे रथा ।

6. प्रथितम्—विस्तारितम्—agreeing with the उक्ता कर्म धाम । प्रथ्
+ क्त कर्मणि । प्रथयति विस्तारयति, विस्तारयति spreads.

Remark.

The यमक appearing in this sloka is known as सहायमकम्
because the lines of this sloka are identical with the lines of
the next sloka. This is called as श्लोकाभ्यास by Dandin ; the same
sloka is read twice with difference of meanings, see below.

Hanuman now goes back to his Lord Ramchandra.

अभियाता वरं तुंगं भूभृतं रुचिरं पुरः ।

ककेशं प्रथितं धाम ससत्त्वं पुष्करेक्षणम् ॥

Prose.—वरम्, तुङ्गं रुचिरं पुरः ककेशम्, प्रथितं धाम ससत्त्वं, पुष्करेक्षणम्,
भूभृतम्, अभियाता (अभियातः) ।

Beng.—इन्सान् जनप्रियं गुणवान् गुरुजं श्रुत्वा कर्कशवक्त्रं प्रसिद्धं

তেজঃসম্পন্ন শাখিক পদ্বনেত্র রাজা রামচন্দ্রের অভিযুখে যাত্রা করিবেন (করিলেন) ।

Eng.—Hanuman will start (then started) for the king, who is popular and the best (accomplished), handsome and of hard breast (firm breast), noted and majestic vigorous (endowed with satwaguna) and lotus-eyed.

Jay.—অমিয়াতা ইত্যাदि । ভূম্বতং রামং বরং শ্রেষ্ঠং তুঙ্গম্ মহাকুলীনত্বাৎ
ইতি সর্বোধান্ উপরিষ্টিতম্ গুণৈঃ রুচিরং সর্বাঙ্গসুন্দরম্ পুরোঃযতৌ বচঃস্থলী
কর্কশম্ লৌশম্ প্রথিতং লোকে প্রখ্যাতং ধাম গৃহং বর্ণাশ্রমধর্মোণাং সসচ্চম্
পরাক্রমযোগাত্ পুষ্করেচ্চণং পদ্মলোচনম্ অমিয়াতা আমিসুখিণ যাস্থতি হনুমান্ ।
স্তুটিরূপম্ ।

Malli.—বরম্ অমীষ্টম্ সর্বলোকপ্রিয়ম্ তুঙ্গম্ গুণোন্নতম্ রুচিরম্ সুন্দরম্
পুরঃ পুরোভাগে বচসি কর্কশম্ ভাগ্যলব্ধত্বাৎ ইতি ভাবঃ । প্রথিতং প্রখ্যাতং ধাম
সর্বাশ্রয়ং তেজোময়ং বা সসচ্চম্ সত্বসম্পন্নম্ সাত্বিকং বা পুষ্করেচ্চণং পুষ্করীকাক্ষং
ভূম্বতম্ রাজানং রামম্ অমি রামং প্রতি যাতঃ । পাদাঙ্কং ভবিতব্ধং জ্যোতিষ্কাত্মা যমকং
মহাযমকম্ উচ্যতে ॥

CHARCHA

1. বরম্—শ্রেষ্ঠম্ ; অমীষ্টম্, সর্বলোকপ্রিয়ম্ ; popular ; adj to ভূম্বতম্ ।

2. তুঙ্গম্—উন্নতম্ the best, the highest. How ? on account of his merits (Malli) ; on account of his high lineage (Jay), adj to ভূম্বতম্ ।

3. রুচিরম্—adj to ভূম্বতম্ ; handsome ; impressive.

4. পুরঃ—পুরতঃ ; অগ্ৰভাগে, বচসি ইত্যর্থঃ । অব্যয় ।

5. কর্কশম্—adj to ভূম্বতম্ । কঠিনম্ ইতি মল্লিঃ—and this indicates that he is fortunate. লৌশম্ hairy—so says Jay.

6. प्रथितम्—प्रथ + क्त कर्मणि ; विख्यातम् ; famous ; adj to भूभूतम् । Jay says—*noted in the world.*

7. धाम—गृहम्, आश्रयः । कस्य आश्रयः ? वर्णाश्रमधर्मानाम् इति जयः । duties (or functions), befitting the castes and the different stages of life are strictly preserved by him. धर्माश्रमविक्रितो यो धर्मः—तस्य रक्षकः (पालयिता) इत्यर्थः ; that is he was the defender of the Aryan faith and society. Malli says सर्वाश्रयः = सर्वेषाम् आश्रयः—*with whom any one may seek protection on account of his majestic power as well as of his divinity.* An alternative meaning is also suggested by Malli. It is तैजोमयम् majestic ; mighty. भूभूतम् इत्यस्य विधेयपदम् ।

8. स-सत्त्वम्—सत्त्वेन सह वर्तमानः ; यस्यम् इति बहु । सत्त्वं—सत्त्वगुणः । अतएव ससत्त्वम् = सत्त्वगुणान्वितम् ; सत्त्वगुणस्य आधिक्येन युक्तम् अतएव सात्त्विकम् ; possessing a considerable quantity of Satwaguna. यद्वा सत्त्वम्—बलम्, अतएव ससत्त्वम् शक्तिशालिनम् । Hence Jay says ससत्त्वम् पराक्रमयोगात् । तस्मिन् रामे पराक्रमस्य अस्तित्ववशात् स ससत्त्वः शक्तिशाली इति कथ्यते । Vigorous.

9. पुष्करेक्षणम्—adj to भूभूतम् । पुष्करं पद्मम् । लक्षणया (by transference of epithet) पद्मपलाशम्, पद्मपत्रम् । पुष्करम् कमलपत्रम् इव ईक्षणे लोचने यस्य स पुष्करेक्षणः । कमललोचनः । बहुव्रीहिः । तम् ; adj to भूभूतम् । ईक्ष्यम्—ईक्ष्यते अनेन इति ईक्ष् + लुट्, करणवाच्यं । लोचनम् ।

10. भूभूतम्—भुवम् पृथिवीं विभक्तिं पालयति इति भू + भू + क्तिप् कर्त्तरि = भूभूत् राजा । तम् ; obj to the verb अभियाता (Jay) or “अभि” इति कर्मप्रवचनीय युक्ति रया (Malli).

11. अभियाता—अभि + या + लुट्, ता ; its sub. is हनूमान् (understood). Malli takes it to be two words. अभि and यातः (not

(याता). यातः = या + क्त कर्त्तरि । गतः departed ; its subj. is हनुमान् (understood) ; whereas अभि is a कर्म प्रवचनीय denoting अभिसुखा by the rules “लक्षणेत्यभूतास्त्रान भाग-वौसासु प्रतिपर्यन्तः” and “अभिर-भागे” अभि denoting here लक्षण i. e. अभिसुखा and this अभि being a karmaprayachaniya governs भूयतम् in the रया by the rule—कर्म प्रवचनीय युक्ते द्वितीया ।

Remark.

Note that माख्यवत्पर्वत is a mountaneous range some where in the chain of the ranges of the Eastern Ghat. Here was Rama pining for Sita's news.

And महिन्द्र पर्वत is another range of the Eastern ghat and the ocean, where अदङ्ग etc were expecting the return of Hanumat. Again ऋष्यमूक पर्वत is also in southern country, Here Rama and Sugriva became friends. Lastly किष्किन्ध्या is the capital seat of Bali was somewhere near Mysore in southern India.

21. *The monkeys trembled to see the wonderful speed of Hanuman.*

आद्यन्तयमकम् ।

चित्रं चित्रमिवायातो विचित्रं तस्य भूयतम् ।

हरयो वेगमासाद्य सन्नस्तामुमुहुर्मुहुः ॥ २१ ॥

Prose.—चित्रम् चित्रमिव विचित्रम् भूयतम् आयातस्य वेगम् आसाद्य हरयः सन्नस्ताः (सन्तः) मुहुः मुमुहुः ।

Sara.—विचित्रवर्णरञ्जितम् पर्वतम् प्रति आगच्छतः हनुमतः अद्भुतं वेगं वीक्ष्य अन्ये कपयः पुनः पुनः भयात् मूर्च्छां प्रापुः ।

Beng.—অঙ্কুত এবং ছবির ছায় বিবিধ বর্ণে রঞ্জিত সেই পর্বত
অতিমুখে আগমন কালে হনুমানের বেগ দেখিয়া বানরগণ ভয়ে পুন পুনঃ
মূৰ্ছা যাইতে লাগিলেন ।

[N. B.—Jay takes চিত্রম্ to qualify বেগম্, but Malli takes it
to qualify ভূতম্ । Here the assertion of Jay seems to be
better. After him the prose order will be চিত্রম্ বেগম্ আসাদ্য
and the Bengali will be অদম্যত বেগ দেখিয়া ।]

Eng.—The monkeys repeatedly fainted out of fear to feel
the wonderful speed of Hanuman moving towards the moun-
tain, coloured (painted) like a picture.

Jay.—চিত্রমিবেত্যাদি । ভূতম্ ভূধরম্ পর্বতম্ চিত্রম্ গৈরিকাদিভিন্নানা-
বর্ণম্ অতএব চিত্রমিব আলিখামিব । আসাদ্যঃ আগচ্ছতস্যস্ব হনুমতঃ বেগম্ জবম্
চিত্রম্ অদম্যতম্ আসাদ্য প্রাপ্য হরয়ঃ কপয়ঃ সন্মতাঃ সুসুহঃ । আদ্যন্যমক্ৰম্ স্লোকম্য
আদৌ অন্তে চ সমিতত্বাৎ ।

Malli.—চিত্রম্ অদম্যতম্ বিচিত্রম্ গৈরিকাদি নানাবর্ণমতএব চিত্রম্ ইব
আলিখামিব স্থিতম্ । [“আলিখ্যায়ৈ যৌচিত্রম্” ইত্যমরঃ] । ভূতম্ পর্বতম্
প্রত্যায়াতঃ আগচ্ছতঃ । যতিল্পটঃ শতরিঙম্ । তস্য হনুমতৌ বেগম্ আসাদ্য প্রাপ্য
হরয়ঃ কপয়ঃ সন্মতাঃ সুহঃ পুংসঃ পুংসঃ সুসুহঃ সৌভঃ গতাঃ । স্লোকাচন্যমক্ৰম্ ।
ইতি থমকাধিকারঃ শব্দালঙ্কারভেদঃ ।

CHARCHA.

1. চিত্রম্—অদম্যতম্, surprising ; adj to ভূতম্ (Malli), to
বেগম্ (Jay).
2. চিত্রম্ ইব—আলিখাম্ ইব ; like a picture.
3. বিচিত্রম্—adj to ভূতম্ । বিবিধম্ বহুপ্রকারম্ চিত্রম্ বর্ণম্
যস্য সমিতি বহু । of variegated colours. why ? on account of

the presence of so many types of minerals such as गैरिक and the like in it.

4. भूधृतम्—obj to आयातः ।

5. आयातः—आ + या + शट् ; then षष्ठी विभक्तिरेकवचनम् ; qualifies तस्य । Note—आ + इ + शट् gives आयतः as in “चतुरस्रीयनिघोनिव आयतः”—Kirata II.

6. तस्य—हनूमतः ; सम्बन्धे षष्ठी ; the सम्बन्ध being with वेग ।

7. वेगम्—जवम् speed ; obj to आसाद्य ।

8. आसाद्य—प्राप्य ; आ + सदृ + शिच् + ल्यप् । feeling ; finding.

9. हरयः—वानराः : subj to सुसुहुः ।

10. सन्वस्ताः—सम् + वस् (= वसते) + क्त कर्तरि ; adj to हरयः भीताः ; frightened.

11. सुहुः—पुनः पुनः (repeatedly), अव्ययम् । But Jay says that it means क्षणम् (for a moment). After him सुहुः = सुहृत्तम् ; Jay's meaning is better ; for constant मोह of other monkeys shows unnerving of these and reflects discredit to the monkey legion.

12. सुसुहुः—सुहृ + लिट् + उस् । मोहं गताः । Fainted ; or rather were taken aback. आश्चर्यान्विताः वभूवुः । This gives a better idea.

Remark.

The यमक occurring here is called आद्यन्तयमकम्—because it is seen at the beginning as well as at the end of the sloka. See Jay “श्लोकस्य आदौ अन्ते च यमितत्वात्” ।

Here ends Yamaka and with it the chapter of शब्दालङ्कार here ; अर्थालङ्कार are incidental and insignificant here ; next will begin the examples of अर्थालङ्कार as will be pointed out below.

22 sl.—[Jay—अर्थात्तद्वारस्तु दीपकरूपकादिभिर्देन अनेकप्रकारः । तच्च वाक्यार्थप्रकाशनात् दीपकमुच्यते । तदादिमध्यात्मनिदात् त्रिविधम् इति दर्शयन् आह—]—

22. *When marching to Ram, Hanuman variously amused himself.*

आदिदीपकम् ।

गच्छन् स वारीन्यकिरत् पयोधैः,

कुलस्थितांस्तानि तरुनधुन्वन् ।

पुष्पास्तरांस्ते ऽगस्तुखानतन्वन्,

तान् किन्नरा मन्मथिनोऽध्यतिष्ठन् ॥ २२ ॥

Prose.—गच्छन् स पयोधैः वारीणि अकिरत् । तानि कुलस्थितान् तरुन्
अधुन्वन्, ते अगस्तुखान् पुष्पास्तरान् अतन्वन् । तान् मन्मथिनो किन्नरा अध्यतिष्ठन् ।

Beng.—बाहेते बाहेते हनुमान् समୁଦ୍ରେର ଜଳ छିଟାईते লাগিলেন,
ঐ জল কূলে অবস্থিত বৃক্ষ রাজিকে কম্পিত করিতে লাগিল ।
(কম্পমান) তরুণ দেহস্বজনক পুষ্পশয্যা বিস্তারিত করিল এবং
কামার্ভ কিন্নরগণ ঐ শয্যায় উপবেশন করিল ।

Eng.—While going he sprinkled (scattered) the water
of the sea which (at once) shook the trees on the shore ;
they (on their part) spread masses of flowers (pleasing to the
body) ; which, the lusty Kinnars occupied (for these masses
of flowers formed into पुष्पशय्या) ।

Jay.—गच्छन् इति । 'स हनुमान् वेगेन गच्छन् पयोधैः' वारीणि वेश्मिन
वायुना 'अकिरत्' विक्षिप्तवान् । 'तानि' वारीणि अधिष्ठितानि 'कुलस्थितान् तरुन्
अधुन्वन्' कम्पितवन्ति । [धून् कम्पने इति अत्र सौवादिकः] । ते तरवः कम्पिताः
पुष्पास्तरान् पुष्पानाम् प्रकारान् [आसीत्थं न इति—ऋदोरप् (३।१।५७)] अङ्ग

सुखान्, मृदुस्पर्शत्वात् कायस्य सुखहेतून् अतन्वन् विस्तारितवन्तः । 'तान् पुष्पा-
स्तरान्' किन्नराः 'मन्यन्तिनः कामवन्तः अध्वसितवन्तः' अध्वसितवन्तः ["अधिशोड्—"
(१।४।४६) इत्यादिना अधिकरणस्य कर्मसंज्ञा । आदिदीपकम् इति क्रियापदस्य
आदी श्रूयमाणत्वात् । द्विविधं हि आदिदीपकम् । एकतिङन्नेकतिङ्सहितं च ।
तत्र यत् पूर्वं तर्देकमप्यनेकार्थप्रकाशम् । यथाह भामहः—मदो जनयति प्रीति-
मानन्दम् मानभंगुरम् । यत् प्रियासङ्गमोत्कण्ठामसङ्गाम् मनसः शुचम् इति ।
यत्, द्वितीयम् तत् समस्तवाक्यार्थप्रकाशं यथेदम् एव । तत्र हि उत्तरेषाम्
वाक्यार्थानामाद्येनैव दीपनात् । तस्मिन्नसति शेषानामस्फुटत्वात् । पूर्वकं परित्यज्य
द्वितीयस्य प्रदर्शनं यत् तत् प्रतीपदीपकम् नाम चतुर्थं मस्तीति दर्शनार्थम् । तद्
यथा—तृष्णां क्षिन्वि ; भज चमां जहि मदं, पापे रतिं मा कृथाः, सत्यं ब्रूह्यनुयाहि
साधुपदबोमासेवस्व विद्वज्जनान् । मान्यान्मानय, विद्विषोऽप्यनुनय, प्रख्यापय स्वान्
गुणान् । कीर्त्तिं पालय, दुःखिते कुरु दयामेतत् सतां चेष्टितम्—इति । शेषो
यदत्र परस्परमसंबन्धमिति ।

Malli.—अथार्थलङ्काराः । गच्छन् इति । 'स हनूमान् गच्छन्' वगेन पतन्
'पयोधेः वारोणि अकिरत्' विच्छिन्नवान् । 'तानि' विच्छिन्नवारोणि 'कूले स्थितान्
तहून् अधुन्वन्' अकम्पयन् । धृता वृत्ता अङ्गानां सुखयन्तीति सुखान् सुखकरान् ।
पञ्चाद्यच । पुष्पास्तरान् कुसुमतल्पान्यतन्वन् 'तान्' पुष्पास्तरान् 'कामिनः किन्नराः
अध्वसितवन्' अध्वसितवन्तः । अत्र वारिविच्छेपादीनां पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति
क्रमेण कारणत्वात् कारणमालाख्योऽलङ्कारः । तथा च स्वतन्त्रपूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तर-
हेतुत्वे कारणमालेति ॥”

CHARCHA.

1. अकिरत्—कृ + लङ् द । किरति scatters. Nom. सः ।
2. पयोधेः—पयांसि धीयन्ते अस्मिन् इति पयस् + धा + कि अधिकरणस्य बाध्यः ।
तस्य, related to वारोणि ।
3. कूलस्थितान्—कूले स्थितास्तान्, इति सुप्सुपा ; adj to तहून् ।

4. अधुत्वन्—धु + लङ् अन् । Nom तानि (= वारोणि) ; there are so many धू and धु roots i, e, धू कस्यने is found in several गणस, e. g. भ्रादि, स्वादि, क्रादि, तुदादि &c. धु to shake धुनोति ; it is used as स्वादि here ; धू to shake धवति—धवते । धू to shake धुवति । धू to shake धूनीति, धूनुते । धू to shake धुनाति, धुनीते । धू to shake धूनुयति धूनुयते । धवयति is also seen. See our Kirata XIV. 47 under “विधूनुयन्ती” ।

5. अङ्गसुखान्—अङ्गानां सुखास्तान् इति ६ तत् । सुखयति इति सुख (नाम धातुः) + अच् by the rule पचायच् । सुखकरः, pleasing (agreeable) to the body. पुष्पास्तरान्—पुष्पाणाम् आस्तराः तान् इति ६ तत् । आस्तरः—प्रकरः इति जयः । समूहः masses. तल्पम् इति मल्लिः । शय्या bed. आ + लृ, + अप् = आस्तरः ।

6. अतन्वन्—तन् + लङ् अन् । तनोति spread ; scatter ; Nom. ति । तान्—Refers to पुष्पास्तर । अधिशीङ्स्यासां कर्म इति अधिकरणस्य कर्म सन्ना ; obj to अध्यतिष्ठन् ।

8. किन्नराः—किम् (कुतसितः) नरः इति किन्नरः । किमः क्षेपे इति सूत्रेण समासः । किन्नरः देवयोनिविशेषः ।

9. मन्मथिनः—मन्मथ + अस्त्रार्थे इतिग्रन्थयः । मन्मथः कामः । मन्म + मन्थ + क कर्त्तरि, निपातने सिद्धम् : or मतो मथः = मन्मथः । मन्मथिनः—मदानाक्रान्ताः, कामार्त्ताः, lusty, victims to cupid.

10. अध्यतिष्ठन्—अधि + स्था + लङ् अन् । अध्यासितवन्तः । occupied.

Jay following the Mss sees here दीपक and indeed we have here आदिदीपकम् । Bhatti seems to follow some old Rhetoricians. Trivedi says, the order of अलङ्कार here in most case seems to be identical with that of उद्भट्ट's अलङ्कारसंग्रह ॥

Remark.

The Rhetorie (अर्थालङ्कार) occuring here however is कारणमाला acc. to later school of Rhetoricians ; “परम् परम् प्रति यदा पूर्वपूर्वस्य हेतुता—तदा कारणमाला स्यात्”—इति साहित्यदर्पणे । Kavyaprakasa of Mammata has “यद्योत्तरं चेत् पूर्वस्य पूर्वस्यार्थस्य हेतुता तदा कारणमाला स्यात्” ॥ Here the first sentence serves as the cause of the next one. As Hanuman scatterd the water, so it (the water) shook the trees ; as they were shaken so they shed masses of flowers pleasing to the limbs ; as they were pleasing to the limbs and fell down upon the ground—So the Kinnars took their seats upon them. Thus the first line serves as the immediate cause of the next one and so कारणमाला occurs. Malli follows this view of later school of Rhetoricians begininng with मन्मथ &c and his quotation seems to be from अलङ्कारसर्वस्व of Rajanaka Ruyyaka. But the name of Karanamala does not occur in Kavyadarasa or in the Mss here ; so Jay legitimately contends that the Rhetoric contained in the sloka is दीपक as proposed by old school of Rhetorcians ending with दण्डिन ; the particular kind of Dipak occuring here is known as आदि दीपक । Now the definition of दीपक as given by the later school of Rhetorics like विश्वनाथ the author of Shityadarpan, does not apply here. He says :—

अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकान्तु निगद्यन्ते, अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत् । It is out of the question here. Jay says :—वाक्यार्थप्रकाशनात् दीपकम् । क्रियापदस्य आदौ श्रूयमाणत्वात् आदिदीपकम् । द्विविधं हि आदिदीपकम् एकतिङसङ्हितम् तथा अनेकतिङसङ्हितम् । अत्र अनेकतिङसङ्हितं दीपकम् ।

एतत् त्वं [समस्तवाक्यार्थप्रकाशम् उत्तरिषां वाक्यानाम् आद्येनैव दीपनात् ।” Kavyadarsa says :—“जाति क्रिया गुण द्रव्यवाचिनैकवचनिना । सर्व-वाक्योपकारश्चेत् तन्माहुर्दीपकं यथा ।” तत्र आदिक्रियादीपकम्—, आदिजाति दीपकम्, आदिगुणदीपकम्, आदिद्रव्यदीपकम् इति आदिदीपकम् चतुर्विधम् । If आदिदीपक is here, then it must be आदिक्रियादीपकम् । But the example of आदिक्रियादीपकम् as shown in Kavyadarsha does not support it. Hence it appears that “क्रियापदस्य आदौ श्रूयमाणत्वात् आदिदीपकम्” as said by Jay is not the same as the आदिक्रिया दीपक of Kavyadarsa. Kavyadarsa’s मालादीपकम् fits in well here. So it is rather मालादीपक according to काव्यादर्श । By a careful reading of the statement of Jay that “उत्तरिषां वाक्यानां आद्येनैव दीपनात्” we are led to assume that what Malli and Sahitya-darpan call कारणमाला, is called अनैकतिङ्गसङ्घितम् आदिदीपकम् by the Mss. and Jay, the very name कारणमाला being absent with the early Rhetoricians as testified by Kavyadarsa—which does not mention the name of Karanmala. According to Kavyadarsa it should be मालादीपकम् as already said.

[अत्र इदमवधेयम्—यदा उपमानस्य तथा उपमेयस्य एकधर्मेण सङ्गसम्पर्को भवेत् तदा दीपकम् स्यात् ; यथा अनेकानाम् क्रियाणाम् एकः एव कर्ता स्यात् ; तदापिदीपकम् इति साहित्यदर्पणमते । जयमंगलमते दीपकस्य त्रिविधम् आदि दीपकम्, मध्यदीपकम्, तथा अन्त्य दीपकम् च ; पशु यत् आदिदीपकम् तत्र आदौ एव क्रियापदम् श्रूयमाणं स्यात्, आदिदीपकम् त्रिविधम् एकक्रियायुक्तम् तथा अनैक क्रियायुक्तम् । एकक्रियायुक्तम् आदिदीपकम् इति श्रवणेन प्रतीयते यत् एकायाः क्रियायाः यदा बहवः कर्तारः सुस्तदाऽदिदीपकम् स्यात् ; तत्र क्रिया च आदौ वक्तव्या, (एतत् काव्यादर्शे स्वीक्रियते) तत्र आदिक्रियादीपकस्य यत् लक्षणं दृश्यते, तत् एवम्प्रकारमेव । अत्र श्लोके तु [एवविधम् आदिदीपकम् (आदिक्रियादीपकम्)

न वर्त्तते । किं तर्ह्यत्र ? अनेकतिङ्सहितं (अनेकक्रियायुक्तम्) आदि-
दीपकम् इति जयमंगलः । इदं हि समस्तवाक्यार्थप्रकाशकम् । केन ? उत्तरेषां
वाक्यार्थानाम् आद्येनैव दीपनात् । तथा अकृते सति शेषाणां अस्मृत्त्वं जायते ।

ननु एकतिङ्सहितस्य दीपकस्य उदाहरणं न प्रदर्श्यं कथं कविः अनेकतिङ्-
सहितस्य दीपकस्य उदाहरणं दर्शयति ? उच्यते—आदिदीपकम्, मध्यादीपकम्,
अन्यदीपकं च इति विविधात् दीपकात् अन्यत् प्रतीपदीपकं नाम चतुर्थदीपकं
विद्यते इति ज्ञापयितुम् । अस्य उदाहरणं जयमंगलेन प्रदर्शितम् । परं यत्तु
अनेकतिङ्सहितम् आदिदीपकं उत्तरेषां वाक्यानाम् आद्येनैव प्रकाशकम्
जयमंगलेन कथितं, तत्तु परवर्तिना आलङ्कारिकेण साहित्यदर्पणेन मञ्जिनाथेन च न
स्वीकृतम् । एवम्बन्धे स्थले साहित्यदर्पणमते मञ्जिनाथमते च कारणमाला नाम
अलङ्कारः भवेत् । काव्यदर्शने कारणमालायाः नाम न दृश्यते । तन्मते तु एतत्
मालादीपकम् ; तथाहि ;—

युक्तः श्वेताचिंषो बभूव पक्षः पञ्चशरस्य सः ।

स च रागस्य रागोऽपि यूनां रतुत्सवश्रियः ॥ इति उदाहरणं काव्यादर्शे ;

तदनन्तरं च—

इत्यादि दीपकत्वेऽपि पूर्वं पूर्वव्यपेक्षिणी

वाक्यमाला प्रयुक्तेति तन्मालादीपकं मतम् ।

अतएव अत्र श्लोके साहित्यदर्पणमते कारणमाला, मञ्जिनाथमतेऽपि सा, काव्या-
दर्शमते मालादीपकम्, जयमङ्गलमते तथा ग्रन्थकारमते तु अनेकतिङ्सहितम् आदि-
दीपकम् । अत्र धी मतभेदः स तु नाममात्रेणैव न तु विषये इति सर्वम् अवदातम् ॥

N. B.—Prof. Trivedi says, Jay quotes this दीपक from
Bhamaha a very old Alankarika ; his work is scarcely
available now.

23. *Hanuman reaches the mountain where other monkeys were awaiting him.*

अन्तदीपकम् ।

स गिरिं तरुखण्डमण्डितं

समवाप्य त्वरया लतामृगः ।

स्मितदर्शितकार्यनिश्चयः

कपिसैन्यैर्मुदितैरमण्डयत् ॥ २३ ॥

Prose.—स लतामृगः तरुख(ण)ण्डमण्डितं गिरिं त्वरया समवाप्य स्मित-
दर्शितकार्यनिश्चयः (सन्) मुदितैः कपिसैन्यैः (आत्मानम्) अमण्डयत् ।

Beng.—जेই শাখামৃগ (হনুমান) বৃক্ষরাজভূষিত পর্বতে দ্রুত
উপস্থিত হইয়া মুখ হাতের দ্বারা কার্যগিদ্ধি জ্ঞাপন করতঃ প্রকৃষ্ট কপি-
সৈন্যের দ্বারা পরিবেষ্টিত হইলেন ।

Eng.—That monkey, having quickly got to the hill abo-
unding with series of trees, indicated his success with a
smile and had the monkey army round himself.

Jay.—स गिरिम् इत्यादि—स 'लतामृगः' हनूमान् प्रयोजककर्ता । 'गिरिम्'
अङ्गदादिभिरध्यामितम् 'तरुखण्डमण्डितं' त्वरया वेगेन समवाप्य कपिसैन्यैर्मुदितैः"
हृष्टैः प्रयोजकतृभिः अमण्डयत् [मण्ड भूषायाम् इति भौवादिकः, चौरादिके तु
कपिसैन्यैः करणभूतैरिति योज्यम्] । मुदितत्वे कारणमाह—'स्मितदर्शितकार्य-
निश्चयः' ईषद्वसितप्रकटीकृतसीतोपलब्धिनिश्चयः । अन्तदीपकमिति क्रियापदस्य अन्ते
निर्दिष्टत्वात् ॥

Malli.—स इति । 'स लतामृगो' हनूमान् 'तरुखण्डमण्डितं गिरिं' महेन्द्र-
'त्वरया समवाप्य स्मितेन हासेन दर्शितकार्यनिश्चयः' दृष्टितकार्यसिद्धिः सन्
अतएव 'मुदितैः' हृष्टैः 'कपिसैन्यैरमण्डयत्' आत्मानम् अलङ्कार सद्यस्त्रैः परिवेष्टि-

तोऽभूत् इत्यर्थः । तत्तस्य मण्डनमिति भावः । [अत्र स्मितदर्शितेत्यादि पदार्थस्य विशेषणगत्या चतुर्थपदार्थहेतुत्वात् पदार्थहेतुकम्काव्यलिङ्गम् । “हेतोर्वाक्य पदार्थत्वे काव्यलिङ्गम् उदाहृतम्” इति लक्षणात्] ॥ २३ ॥

CHARCHA

1. लतामृगः—लतानां मृगः इति ६ तत् । शाखामृगः । Monkey. प्रयोजक-कर्त्ता of the verb अमण्डयत् । The name is appropriate here.

2. तरुखण्डमण्डितम्—adj to गिरिम् । तरुणां खण्डः समूहः इति इतत् । तैः मण्डितं भूषितम् इति ३ तत् ; decorated with a row of trees. Malli reads तरुखण्डमण्डितम् । Here खण्डम् may be a suffix added to तरु to signify variety and plurality ; or खण्ड is समूह, a separate word. Thus अमरटोका has “खण्डः समूहे” ; cf. नलिनीखण्डम् नलिनी समूहः । Hindusthanis pronounce ष like ख, hence this similarity of meaning. The गिरि was beset with groups of various trees.

3. त्वरया—प्रकृत्यादित्वात् तृतीया ।

4. समवाप्य —सम् + अव + आप् + ल्यप् । प्राप्य ।

5. स्मित etc—स्मि + क्त भावे स्मितम् = मृट्टहासम् । इष् + णिच् + क्त = दर्शितः (कर्मणि) । क्त्वा + ण्यत् = कार्यम् (कर्मणि) । निस् + चि + अप् भावे = निश्चयः । स्मितेन दर्शितः इति ६ तत् । हास्येन सूचितः । कार्यस्य निश्चयः इति ६ तत् = कर्मसिद्धिः । स्मितदर्शितः कार्यनिश्चयः येन स इति बहु ; adj to लतामृगः ।

6. मुदितैः —मुद् + क्तः कर्त्तरि ; adj to कपिसैन्यैः ।

7. कपिसैन्यैः—कपिरिव सैन्यं इति कर्मधा । or कपीनां सैन्यम् । प्रयोज्य कर्त्ता of the verb अमण्डयत् ।

8. अमण्डयत् —मण्ड् (मण्डति भ्वादि परस्मैपदो) + णिच् + लङ् ।

Jay says that अमण्डयत् is the causative form of the भ्रादि

root मण्ड्; there is another मण्ड् of the चुरादि class, and if अमण्ड-यत् be a form of that मण्ड्, then कपिसैन्यैः should be parsed as करणे द्वितीया । The object of अमण्डयत् is आत्मानम् understood. अमण्ड-यत् = अलङ्कार - adorned ; the monkeys surrounded Hanuman and this was an act of decoration to him—so says Malli. Thus—कपिसैन्यैः आत्मानं मण्डति = (in णिच्) शाखामृगः कपिसैन्यैः आत्मनः मण्डयत् or गिरिमण्डयत् ।

Remark.

The rhetoric occurring here is काव्यलिङ्ग according to Malli. Sahityadarpan defines it saying “हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते” । Here the adjective क्षितदर्शितकार्यनिश्चयः is the cause of the fourth line “कपिसैन्यैः मुदितैः अमण्डयत्” ; as he indicated success with a smile, so the monkey forces besot him with welcome. Hence काव्यलिङ्गम् stands here. This rhetoric is not admitted by Dandin. Jay (following Mss) contends that here occurs what is called अन्तदीपकम्—the verb being placed last. But the example of अन्तक्रियादीपकम् as found in Kavyadarsa does not fit in well with this sloka. However the statement of Jay is after the Mss (=Manuscript) and not in accord with the rules laid down in Sahityadarpan etc ; nor he follows Kavyadarsa. Most probably he to support Mss follows other Rhetoricians such as Bhamaha and the like, as hinted before. And indeed the Mss here reads अन्तदीपकम् । So Jay justifies this with ref. to very old school of आलङ्कारिकयन्त्र now lost to us. In other words, Jay to defend the Mss and so our Bhatti calls this figure अन्तदीपक, for the क्रिया is at the end of the sloka here.

But Dandin the oldest of आलंकारिक whose works is available (see काव्यादर्श) says that for दीपक we must have more than one sentence. Dandin's अन्तदीपक is given in “जलं जलधरोद्गौर्णं कुलं गृह-
शिखण्डिनाम् बलं कुसुमधन्वनः” । Indeed Bharat Mallik seems to be of this opinion, for he construes here गिरिमनख्यत् and कपि-
सैन्यैश्चामण्डयत् । But this construction seems irrational. Dandin's
def. of दीपक as quoted by us in the previous sloka also does
not apply here, nor the def. of it given by modern आलंकारिकs
like मन्मथ, विश्वनाथ (author of साहित्य दर्पण) or जगन्नाथपण्डित (author
of रसगंगाधर) &c does apply here. So the best course to defend
the Mss and Jay is that they follow some very very old
अलङ्कारग्रन्थ like भामह whose work is nowlost to us. Thus Jay
says “ज्जियापदस्थान्ते निर्दिष्टत्वात् अन्तदीपकम्” । We again say—
Malli following modern school all along sees काव्यलिङ्ग here
and his def. seems to be from Vidyanaatha's Prataparudra.

24. *Hanuman's speed seemed to be far superior to
that of the wind, light or Garuda.*

मध्यदीपकम् ।

गरुडानिलतिग्मरश्मयः, पततां यद्यपि सञ्चता जवे ।

अचिरेण कृतार्थमागतं तममन्यन्त तथाप्यतीव ते ॥ २४ ॥

Prose.—पततां जवे गरुडानिलतिग्मरश्मयः यद्यपि सञ्चताः तथापि ते कृतार्थ-
मागतम् तम् अतीव असन्यन्त ।

Beng.—यद्यपि शीघ्रगामीদের মধ্যে বেগবিষয়ে গরুড়, বায়ু এবং
সূর্য্যই সকলের অভিমত (সর্বত্র প্রসিদ্ধ), তথাপি অত্যন্ত কালের মধ্যে

कार्यगिद्धि करिष्या आगत हनुमानके ताहारा ऐ गकलेर चेदेर अधिक-
तर बेगशानी मने करिलेन ।

Eng.—Though Garuda, wind and the sun of hot rays are thought to be the most swift amongst the speedy, yet they (the monkeys) deemed him (Hanuman) superior (to these), as he came out successful in no time.

Jay.—गरुडेत्यादि—‘पततां’ गच्छतां मध्ये यद्यपि ‘गरुडादयः जवे’ विगविषये ‘संमताः’ अभिमताः ‘तथापि तं हनुमन्तम् अचिरैव कालिन कृतार्थं कृतकृत्यमागतं अतीव जविनं ते कपयः अमन्यन्त’ । मन्यतेर्लङि रूपम् । मध्यादीपकमिति क्रिया-
पदस्यमध्ये निद्विष्टत्वात् ॥

Malli.—गरुडेति । ‘पततां’ गच्छतां मध्ये ‘जवे’ विगविषये ‘गरुडानिलतस्मिन्-
श्मरः ताव्यं वायुसूर्याः ‘संमता, यद्यपि’ प्रसिद्धा एव इत्यर्थः । [‘यद्यपीत्यवधारणे’
इति केशवः] तथापि ‘ते वानराः अचिरैव’ अविलम्बेन ‘कृतार्थं’ कृतकार्यं ‘सन्तम्
‘आगच्छन्तम् हनुमन्तमतीव अमन्यन्त’—तेभ्योऽपि अधिकजवं मेतिरे इत्यर्थः । तदधिक-
जवत् अचिरैव कृतार्थमागतमिति विशिषयेन हेतुक्तिः पूर्ववत् पदार्थहेतुकम् काव्य-
लिङ्गम् अलङ्कारः । तन्मूला च तदधिकजवासवम्भेऽपि सम्बन्धोक्तिरिति शयोक्ति-
रित्यलङ्कारांगाभावेन सङ्करः ॥ [अत गच्छन्त्यादि श्लोकवये क्रमाद्यन्तमध्या-
वसानेषु क्रियापदप्रयोगात् आद्यान्तमध्यादीपकानि इत्युक्तं जयमंगलाकारेण तत्
परममंगलमूलचणापरिज्ञानात् । अत्र—प्रस्तुताप्रस्तुतानां च सामान्यं तुल्यधर्मतः ।
औपम्यं गम्यते यत्र दीपकम् तन्निगद्यते—इति लक्षणागम्यस्य अपि असंभवात् इत्यल्यं
व्यालापैः] ॥ २४ ॥

CHARCHA

1. पततां—पत + शब् + षष्ठी बहुवचने । गच्छताम् ; धावता मध्ये । निर्धार-
ेष्ठी । पतत् also means पक्षिन् । See “पततां पतताम्” ante.

2. जवे—वेगे । विषयाधिकरणे ङी । जु + अप् = जवः ।

3. गरुड etc—गरुडश्च अनिलश्च तिग्मरश्मिश्च इति इन्द्रः । तौघः रश्मिः किरणः यस्य स तिग्मरश्मिः = सूर्यः । Hot-rayed sun. By तिग्मरश्मि we propose to take light that comes out of the sun. For in Physics light's force is very speedy.

4. सञ्चताः—सम् + मन् + क्त कर्मणि ; वर्तमाने क्तः—by the rule “मति बुद्धिपूजायैभ्यश्च ।” अतएव जनानां संमता अभिमताः इति कर्त्तरि षष्ठी । शीघ्र-गामित्वेन गणिताः इत्यर्थः ।

5. अचिरेण—न चिरं अचिरम् नञ् समासः । अचिरैश्च । or—न चिरेण = अचिरेण is an अव्यय । अपवर्गं श्या । compare “अचिरेण परस्य भूयसीम्” &c Kirata II.

6. कृतार्थम्—कृतः साधितः अर्थः उद्देश्यः येन स कृतार्थः । तम्, adj to तम् ।

7. अति इव—Here अति may be said to be a Karmapra-
chaniya by the rule—अतिरतिक्रमणे च । Hence तान् । अति अतिक्रान्तः वेगविषये गरुडादीन् अतिशयितः इव इत्यर्थः ज्ञेयः ।

8. असम्बन्ध—मन् + लङ् अन् । मतवन्तः । Nom. ते ।

Remark.

Malli says that—here the rhetoric (fig.) is काव्यलिङ्गम्—because कृतार्थं stands as the हेतु of his being esteemed as the speediest. “हेतौर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते ।” From the very basis of काव्य-
लिङ्ग stands another rhetoric it is अतिशयोक्तिः—defined by Dan-
din as such :—विवक्षा या विशेषस्य लोकसीमातिवर्तिनी ; असावतिशयोक्तिः
स्यादलङ्कारोत्तमा यथा । It is of five types (i) भेदे अभेदे ; (ii) अभेदे भेदे ;
(iii) सम्बन्धे असम्बन्धे ; (iv) असम्बन्धे सम्बन्धे ; and (v) कार्यप्रहेलौः पौर्वापर्याव्ययः
(affirming the priority of the effect and posterity of the

cause). अत्र असम्बन्धे सम्बन्धः । And these two are interrelated by अंगगिभाव and so these form संकर here (cp “अंगगित्वेन कृतीनां... भवति संकरः”); Hanuman came successful in no time and so he was thought to be the speediest. Thus his being “successful” (कृतार्थ) is the cause of the estimation he met with. So here is Kavyalinga ; again as he was thought to be speedier than Garuda and others—a quality which he really did not possess—so here is असम्बन्धे सम्बन्धः ; गरुडादिभ्यः अधिकतरेण जवेन सह हनूमतः सम्बन्धो नास्ति, तथापि ते तं गरुडादिभ्य अपि वेगवत्तरम् अभिन्यन्त ; अतएव असम्बन्धे सम्बन्धरूपा अतिशयोक्तिः ।

Again—व्यतिरेक is also possible, शब्दोपात्ते प्रतीते सादृश्ये वस्तुनोर्द्धयोः । तत्र यत् भेदकथनं व्यतिरेकः स कथ्यते ॥ अत्र गरुडादिभ्यः वेगविषये हनूमतः आधिक्यकथनात् व्यतिरेकोऽपि सम्भवति ॥ Jay, following the Mss rightly also contends that here is मध्यादीपक as the verb stands in the middle of the sentence. Malli attacks the view of Jay for such a definition is not to be met with anywhere. जब is connected with गरुडः, अनिलः and सूर्यः and so we may have तुल्ययोगिता here. As regards दीपक—we should say that it may be farfetched here ; the उपमानस and the उपमेय—all bear connection with जब and here is अप्रस्तुतप्रस्तुतयोरेकधर्माभिसम्बन्धः ; but the जब of उपमेय (Hanuman) is said to exceed the जब of all the उपमानस so दीपक is not strictly speaking available here. This is Malli's view. But we support the Mss and Jay by saying (as before) that this is perhaps based on some old works as of भासह &c now lost to us. and Malli's attack against Jay is rather unjust.

25. Hanuman now appeared like a mountain
amongst the monkeys.

রূপকম্ ।

ব্রণকন্দরলীনশস্রসর্প: পৃথুবদ্ধ:স্থলকর্কশীর্মহিতি: ।

অ তশোণিতবদ্ধধাতুরাগ: শৃশুম্বে বানরমূধরস্তদাঽসৌ ॥ ২৫ ॥

Prose.—ব্রণকন্দরলীনশস্রসর্প: পৃথুবদ্ধ:স্থলকর্কশীর্মহিতি:, চ্যুতশোণিত-
বদ্ধধাতুরাগ: অসৌ বানরমূধর: তদা শৃশুম্বে ।

Beng.—হনুমান তখন পর্বতের ছায় শোভা পাইতে লাগিলেন ।
(পর্বতকন্দরে সর্প থাকে) তাঁহারও ব্রণরূপ কন্দরে শস্ররূপ সর্প লীন
ছিল । (পর্বতের কঠিন ও বিশাল ভিত্তি থাকে) তাঁহার প্রশস্ত
বদ্ধ:স্থলই কঠিন ও বিশাল ভিত্তি । (পর্বতে ধাতু সমূহের রক্তিম দৃষ্ট
হয়) তাঁহার দেহ হইতে যে রক্ত পড়িতেছিল তাহাই ধাতুরক্তিম
(ধাতুর রক্তিম তুল্য বোধ হইতেছিল) ।

Eng.—Then shone the monkey like a mountain ; the
weapons attached to his wounds playing the parts of snakes
hidden in the caves ; his extensive chest appearing as the
vast hard barrier ; and the blood oozing out (of his body)
representing the red-ness of minerals therein.

Jay,—ব্রণেত্যাদি—অসৌ বানরো মূধর ইব বানরমূধর: । উপমিত (২১।৫৬)
ইত্যাदिना समास: । तदा तस्मिन् बानरमध्यागमनकाले कृतार्थ: शृशुम्भे शोभते अम् ।
ब्रणानि शस्त्रकृतानि कन्दराण्यौव । शस्त्राणि सर्पा इव शस्त्रसर्पा: ; ब्रणकन्दरेषु लीना:
शस्त्रसर्पा: यस्य । वद्ध:स्थलं कर्कशीर्महितिरेव । सा पृथुला विस्तीर्णा यस्य स: ।
शोणितं बद्धधাতुराग इव श्लिष्टगैरिकादिराग इव, स च्युतो यस्य । सर्वत्र उप-
मितम् (२१।५६) इत्यादिना समास: । रूपकमिति सावयवेन मूधरेण उपमानेन

सावयवस्य कपिरूपमेयस्य तत्स्वभावतया अधारोपितत्वात् । यद्योक्तम् उपमानेन तुल्यत्वम् उपमेयस्य रूप्यते । गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकं नाम तद्विदुः इति ।

Malli.—ब्रणेति ॥ ब्रणाः प्रहारमार्गाः तेषु एव कन्दरेषु दरीषु लीनाः शस्त्राणि वाणा एव सर्पाः यस्य सः । पृथुवक्षःस्थलमेव कर्कशोरुमिति स्मृतं यस्य सः । चुरतं च्रुतं शोणितमेव वल्ली घनौभूतो धातुरागो यस्य सः । असौ वानर एव भूधरोऽद्रिस्तदा शृणुमे । सावयवरूपकम् ॥

CHARCHA.

1. ब्रणकन्दरलीन—शस्त्रसर्पः—adj to वानरभूधरः । ब्रणाः=प्रहार-जनितानि चतानि, wounds ; कन्दराः—पर्वतगुहाः । ब्रणा एव कन्दरा इति कर्मधारयः । (Malli) ; यद्वा—ब्रणा कन्दरा इव इति उपमित समास—by the rule “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” (२।१।६) (Jay) ; यद्वा ब्रण-रूपा कन्दरा इति रूपककर्मधारयः । This compound is—admitted by rhetoricians and not by grammarians. They usually call it शाकपार्थिवं वादि तत् । शस्त्राणि आयुधानि missiles. शस्त्राणि एव सर्पाः इति कर्म-धारयः (Malli) or उपमितः (Jay) or रूपकः । लीनः—ली + क्त कर्त्तरि । ब्रणकन्दरेषु लीनाः इति सुप्.सुपा । ब्रणकन्दरलीनाः शस्त्रसर्पाः यस्मिन् स, यस्य स वा इति बहु— ।

2. पृथु—&c पृथु विशालम् wide. वक्षसः स्थलम् इति स्मृतम् ; यद्वा वक्षः एव स्थलं कर्मधारयः । यद्वा प्रशस्तं वक्षः वक्षःस्थलम् इति कर्मधारय by the rule “प्रशंसावचनैश्च” । पृथु वक्षःस्थलम् इति कर्मधारयः । कर्कशं कठिनम् hard, stony, rocky. उरु—extensive. कर्कशश्च असौ उरुश्च इति कर्कशोरुः कर्मधारयः । भित्तिः=भिद् + क्त कर्त्तरि । कर्कशोरुः या भित्तिः इति कर्मधारयः । पृथुवक्षस्थलमेव कर्कशोरुमितिः यस्य स इति ; यद्वा पृथुवक्षस्थलं कर्कशोरु-भित्तिः यस्य स इति बहु— । adj to वानरभूधरः ।

3. चुरतशोणितवद्धधातुरागः—adj to वानरभूधरः । चुर (च्यवति) + क्त कर्त्तरि =चुरत । चुरतं च्रुतं (dropped) शोणितमिति कर्मधा । चरितं यत्

रक्तम् । धातोः रागः इति ६ तत् । धातु—metal ; गैरिकादिरक्तवर्णानि उप-
लानि । रागः—रन्ज + घञ् = रागः (भावे)—रक्तिमा—redness, ruddi-
ness. वद्धः = वन्ध + क्त कर्त्तरि ; संलग्नः, attached. वद्धः यो धातुरागः इति
कर्मधा । चुगत्शोणितम् एव वद्धधातुरागो यस्य स इति ; यद्वा चुगत्शोणितरूपः
वद्धधातुरागः यस्य स इति वद् ।

4. वानरभूधरः—subj. to शुशुभे । धरति इति धरः । पचायच् । घृ +
अच् = धरः । भुवः धरः इति ६ तत् ; पर्वतः । वानररूपः भूधरः इति रूपक-
समासः ; उपमित इति जयः ; कर्मधारयः इति सङ्गिः ।

5. शुशुभे—शुभ् + लिट् ए । Nom. वानरभूधरः ।

Remark.

The rhetoric occurring here is रूपक defined by Dandin as
उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकम् उच्यते । It takes place where the उपमेय
is said to be identical with उपमान ; here is what is called
सावयवरूपकम् (called अवयवरूपकम् by Dandin)—because the उपमेय
(हनूमान् here) with all his parapharnelia is said to tally with
उपमान् (भूधर here) with all its parapharnelia.

26. The other monkey shone like so many slopes
round Hanuman.

[अस्यैव भेदा अपरे चत्वारः । एतद् विशिष्टोपमायुक्तं

रूपकम्] ।

चलपिङ्गकेशरहिरण्यलताः,

स्फुटनेत्रपङ्क्तिमणि संहतयः ।

कलधौतसानव इवाथ गिरिः,

कपयो वभुः पवनजागमने ॥ २६ ॥

Prose.—अथ पवनजागमने चलपिङ्गकीशरद्विरण्यलताः, स्फुटनीतपङ्क्ति-
मणिसंहतयः कपयः गिरिः कलघीतसानव इव वभुः ।

Beng.—अनन्तर हनुमान्नेर आगमने बानरगण (ताँहार चारि पार्श्वे)
पर्बतेश्च सुवर्णमय साहस्रप्रदेशेश्च भाय शोभा पाईते लागिलेन । [हनु-
मान् निजे पर्बत ; कपिगण साहस्रप्रदेश । साहस्र प्रदेशेश्च सादृश
कोथाय ?] बानरगणेश्च दोहल्यामान पिङ्गलवर्ण केशर राजिहै कपि-
सान्धुर स्वर्णलता, आर ताँहादेश्च विकसित नयनपङ्क्तिहै साहस्र मणि-
समष्टि ।

Eng.—Then, at the arrival of Hanuman, the (so many)
monkeys shone (round him) like golden vales or slopes round
a hill ; thus the wavering brown manes representing the
golden creepers therein and their thin glazing rows of eyes
playing the part of array of gems.

Jay.—चलित्यादि—‘अथ पवनजागमने’ हनुमदागमने “कपयो” गिरिस्तस्यैव
कलघीतसानव इव” सौवर्णाङ्गदेशा इव ‘वभुः’ शोभन्त स्म । ‘पिङ्गकीशराणि’ पिङ्गल
सटाः तानि ‘द्विरण्यलता इव’ सुवर्णलता इव तास्येना येषां कपीनाम् । नीतपङ्क्तयो
मणिसंहतय इव ताः स्फुटा उज्ज्वला येषाम् इति । एतदपि रूपकमेव । किन्तु कल-
घीतत्वेन सानूनां विशिष्टत्वात् विशिष्टोपमायुक्तं ‘कमलक’ नाम ॥

Malli.—चलति । ‘अथ पवनजागमने’ हनुमत् समागमे सति ‘चलाः पिङ्गलाः’
पिङ्गलाः ‘कीशराः’ सटा एव ‘द्विरण्यलता येषां’ ते ; ‘स्फुटानि’ विकसितानि ‘नीतपङ्क्तयश्च
चारवो मणिसंहतयो येषां’ ते । ‘कपयो’ऽगदादयो ‘गिरिः’ हनुमान् एव गिरि-
स्तस्यैव ‘कलघीतसानवः’ कणकप्रस्था इव वभुरित्युत्प्रेक्षा ॥

CHARCHA,

1. पवनजागमने—पवनात् जायते इति पवन + जन् + ड । पवन-तलयः ।
तस्य आगमनम् । ६ तत् । तस्मिन् इति कालाधिकरणे or भावे ङी । तस्य आगमन-
काले or आगमने सति इत्यर्थः ।

2. चलपिङ्गकेशरहिरण्यलताः—चलः चञ्चलः । पिङ्गः पिङ्गलः (brown). चलश्चासौ पिङ्गश्च इति चलपिङ्गः कर्मधा । चलपिङ्गाः केशरा (सटाः) (manes) इति कर्मधा । हिरण्यं स्वर्णम् । हिरण्यवर्णा लता इति शाकपार्थिवादित्वात् समासः । चलपिङ्गकेशराः एव हिरण्यलता येषां ते इति बहुव्रीहिः ; adj to कपयः । Malli spells केसर rightly with a dental स । Thus Raghunatha says” सटायां केशरो दन्ताः” । Though both केशर and कशर are seen in the lexicons (cp “केशरं केसरं तथा” इति हिरूपकोषः) yet there is a difference of meaning. If the word is applied to the pollens of flowers both केसर and केशर are correct ; but when applied to the manes of a lion then केसर should be used ; comp “धनुर्वरं केसरिणं ददश” —Raghu II.

3. स्फुटनेत्रपङ्क्तिमणिसंहतयः—स्फुटः = विकसितः । नेत्राणां पङ्क्तिः इति ६ तत्—(row of eyes). स्फुटा नेत्रपङ्क्तिरिति कर्मधा । मणीनां संहतिरिति मणिसंहतिः—६ तत् । संहतिः = समष्टिः (series of gems). स्फुटनेत्रपङ्क्तयः एव मणिसंहतयः येषां ते इति बहु । adj to कपयः । Malli reads स्फुटनेत्रचारुमणिसंहतिः ; expound thus स्फुटनेत्राख्येव चारुमणिसंहतयः येषां ते ॥ The reading पङ्क्ति improves the diction here.

3. गिरिः = पर्वतस्य । हनुमान् एव पर्वतोऽव ; तस्य ।

4. कलधौतसानवः—कलधौत is स्वर्णं । सानु प्रदेशः । कलधौतमयः सानुरितियद्वा कलधौतवर्णः सानुरिति शाकपार्थिवादित्वात् समासः ।

5. वधुः = भा + लिट्, उत्स । Nom. कपयः ।

Remark.

The sloka presents some difficulty. Our charcha follows Malli and according to him—the rhetoric here is उत्प्रेक्षा defined by Dandin as—अन्यथैव स्थिता वृत्तिश्चेतनस्येतरस्य वा । अन्यथोत्

प्रेक्ष्यते यत्र ताम्रतुप्रेक्षां विदुष्यथा । Here the वृत्तिः (qualities) are in the slopes or valleys ; but they are supposed to rest in the monkeys and so here is उत्प्रेक्षा—एतादृशाः कपयः कलधौतसानव वसुरिति कपिः उत्प्रेक्ष्यते । But Jay following the Mss contends it to be a Rupaka of some particular kind known as Kamalaka. His exposition is thus :—कपयः गिरैः (पवनतनयपर्वतस्य) कलधौतसानु-प्रदेशाः इव वसुः । How ? because कपिषु सानु प्रदेशस्य हिरण्यलता इव चलपिङ्गकेशराः आसन् । मणिसंहतयः इव स्फुटनेवपङ्क्तयः आसन् ; that is the चलपिङ्गकेशर of the monkeys are taken to be the golden creepers of the vales or slopes and the glazing eyes are taken to be the array of gems ; thus partially ignoring their difference by way of comparison ; but as the vales are said to be golden thus possessing an additional attribute, so the Rupaka is said to be विशिष्टोपमायुक्तं रूपकम् surnamed Kamalakam. We may interpret the sloka in another way thus :—अथ पवनजागमने चलपिङ्गकेशरहिरण्यलताः, स्फुटनेवपङ्क्तिमणिसंहतयः, कपयः गिरैः चलपिङ्गकेशरहिरण्यलताः स्फुटनेवपङ्क्तिमणिसंहतयः कलधौत-सानवः इव वसुः ; two adjectives qualifying both कपि and सानु । With reference to सानु they will be expounded thus :—चलपिङ्गकेशरा इव हिरण्यलताः यत्र and स्फुटनेवपङ्क्तिरिव मणिसंहति र्थतः ; i. o, in the case of कपि, चलपिङ्गकेशर is प्रस्तुत (उपमेय) and it is compared with हिरण्यलता (अप्रस्तुत उपमान) and स्फुटनेव पङ्क्ति (प्रस्तुत, उपमेय) is compared with मणिसंहति (अप्रस्तुत, उपमान) whereas it is just the reverse in the case of सानु । Hence we get here उपमा which may be called रूपकानुप्राणिता, उपमा or रूपकगभीरपमा ; the name विशिष्टोपमा वा श्लेषानुप्राणितोपमा may also be given here ।

27. Hanuman gladdened the monkeyes who, then
shout out of joy.

शेषार्थाऽन्ववसितम् अवतंसकम्

कपितोयनिधीन् प्लवङ्गमेन्दु-

मदयित्वा मधुरेण दर्शनेन ।

वचनामृतदीधितो वितन्व-

ब्रह्मतानन्दपरीतनेत्रवारीन् ॥ २७ ॥

Prose.—प्लवंगमेन्दुः कपितोयनिधीन् मधुरेण दर्शनेन मदयित्वा वचनामृत-
दीधितोः वितन्वन् आनन्दपरीतनेत्रवारीन् अकृत ।

Beng.—সেই বানরেন্দু (হনুমান) কপিসমুদ্রবর্গকে মধুরদর্শনের
দ্বারা আনন্দিত (ও উচ্ছ্বসিত) করিয়া বাক্যামৃতকিরণ বিস্তার করিয়া
তাঁহাদিগকে আনন্দপ্রবুদ্ধনয়নজন করিলেন ।

Eng.—Then the moon-like monkey (Hanuman) having
put the monkey-seas in rapture with his charming audience,
made them filled with tears of joy by shedding his rays in
the shape of nectarlike (sweet) words, [or shedding his
nectararays in the shape of words (information)].

Jay.—कपीत्यादि । प्लवंगम इन्दुरिव 'प्लव गमेन्दुः' । 'कपयस्तोयनिधय इव'
कपितोयनिधीन् । 'मधुरेण सुखेन दर्शनेन मदयित्वा' हर्षयित्वा । [मदी (? दिवादि)
हर्षं लोपनयोः, इति घटादित्वात् मित्रे ऋग्लम्] वचनानि अमृतमयदीधितय
इव 'वचनामृतदीधितोः वितन्वन्' विस्तारयन् । लोकवृत्तान्तसंबोधकम् आह्लादकम्
वचनम् उदाहरन् इत्यर्थः । 'आनन्देन' हर्षेण 'परीत' सजातं 'नेत्रवारि येषां'
तान्वेव विधान् 'अकृत' कृतवान् । एतद्रूपकम् शेषार्थाऽन्ववसितम् । रूपितादन्योः

योऽयं: “आनन्दपरीतनेत्रवारीन्” इति स शेषः ; तेनान्वयसितं युक्तम् अवतंसकं नाम विसदृशस्य अर्थसा लपितत्वात् । एतत् अन्यैः स्वच्छरूपकम् उच्यते ॥

Malli.—कपीति—‘प्रवंगमो’ हनूमान्वेन्दुः ‘कपी’नंगदादीन्नेव ‘तीयनिधीन्’ समुद्रान् ‘मधुरेण’ मनोहरेण ‘दर्शनने’ दर्शनदानेन ‘मदयित्वा’ हर्षयित्वा वचनान्ये वामृतदीधितिरीरमृतकिरणान् ‘वितन्वन्’ विस्तारयन् आनन्देन परीतानि प्रहृष्टानि नेत्रवारीणि येषां तान् उद्भूतानन्दवाच्यान् क्षुभितजलांश्चाकृत कृतवान् । अत्र वारिद्वयसा अभेदाधायवसायादतिशयोक्तिः । सा च रूपकोपेतिति सङ्करः ॥ २७ ॥

CHARCHA.

1. प्रवंगमेन्दुः—जु (प्रवति) + अप् = प्रवः कृद् नम् । प्रवेन गच्छति इति प्रवः + गम् + खच् = प्रवंगमः वानरः । स इन्दुरिव इति उपमित समासः—This is after Jay who writes that here is a particular type of Rupaka ; but there is one difficulty the word इन्दु forming an upamita compound with any word by the rule “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” often conveys the idea of greatness thereby losing its original meaning ; cf. दिलीप इव राजेन्दुः—रघुवंश ; so it is preferable to say प्रवंगरूपः इन्दुरिति रूपककर्मधारय—a kind of karmadharaya admitted by rhetoricians only. The grammarians sometime call it शाकपार्थिवादितत् sometime मयूरव्यं सकादितत् । Malli says that the sloka contains अतिशयोक्ति and so he makes it a karmadharaya (मयूरव्यं सकादि) expounding it thus—प्रवंगम एव इन्दुरिति ।

2. कपितोयनिधीन्—obj to मदयित्वा । नि + धा + कि = निधिः । तोयानां जलानां निधिरिति ६ तत् । कपितोयनिधिः—अत्र समासः पूर्ववत् । उपमित after Jay and कर्मधारय after Malli, and रूपक after rhetoricians.

3. दर्शनने—by his appearance ; with his audience. करणे न्वतीया । दर्शनप्रदानेन इत्यर्थः ।

4. मदयित्वा—मद (मायति etc) + शिच् + क्त्वाच् having gladdened.

5. वचनानृतदीधितौः—दीधो धातुः दीप्ती ; तस्मात् क्ति प्रत्ययः तेन दीधितिः ।
किरणः । अमृतः = सुधा (nectar). अमृतमयी दीधितिरिति शाकपार्थिवादि-
त्वात् समासः । वचनानि एव अमृतदीधितिरिति कर्मधा । (Malli). वचनानि
अमृतदीधितय इव इति उपमित (Jay) ; or it may be Rupaka also ;
the nectar-like gentle rays in the shape of words (leading to
sita's whereabouts). ¶ The words of Hanuman were full of
information and so they gladdened the monkeys and hence
they are compared with the rays of the moon.

6. वितन्वन्—वि + तन् + शङ्, प्रथमा—एकवचनम् । वितरन्—Having
spread.

7. आनन्दपरीतनैववारोन्—adj. to कपितोयनिधीन् । परि + इ + क्त
कर्मणि = परातः ; परिगत, संजात. —Jay ; प्रवृद्ध — Malli. नैवस्य वारौणि
इति ६ तत् ; आनन्देन (द्वितीयाया) हर्षवशात् परीतानि प्रवृद्धानि (over-grown)
इति ३ तत् ; तादृशानि नैववारौणि येषां तान् इति बहु । उद्भूतानन्दवाप्यान्
(with reference to कपि) ; क्षुभितजलान् (with reference to
समुद्र) ।

8. अक्रत—क्र + लुङ् त (आत्मने पदम्) ; अक्रत, अक्रषाताम्, अक्रषत ;
कृतवान् इत्यर्थः ।

Remark.

Let us have an analysis of the sloka's purport. It is a
fact that at the rising of the moon the sea becomes agitated ;
comp—नवैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः—Kalidasa ; चन्द्रोदयै समुद्रः क्षुभति ;
now यथा इन्द्रुः (चन्द्रः) मधुरेण (सौख्येन) दर्शनेन (उदयेन) तोयनिधीन्
(समुद्रान्) मदयित्वा (क्षोभयित्वा) अमृतदीधितौः (मधुमयकिरणान्) वितन्वन्
(विस्तारयन्) [तान् समुद्रान्] परीतवारौन् (प्रवृद्ध जलान्, क्षुभितजलान् इति

यावत्,) करोति तथा प्रवङ्गमः (हनुमान्) सधुरेण दर्शनं न कपीन्, हर्षयित्वा तस्य-
 संवलितं वचनं प्रकाशयन्, तान् आनन्दवाच्ययुक्तान् कृतवान् । Here प्रवङ्गम,
 कपि, वचन are upameyas and इन्द्र, तोयनिधि and अमृतदीधिति are
 upamanas. Now, the उपमेय and उपमान are said to be identical
 here and so here is Rupaka. Here Mallinatha however in-
 geniously stresses the अभेदाध्यवसान of तयोनिधि and नैववारि and
 sees अतिशयोक्ति here. And this is enlivened by रूपक so we have
 a conglomeration of both (a संकर) । We prefer Mallinath's
 expl. here ; for he goes a step further by finding अतिशयोक्ति । But
 in the case of the monkeys, there is one additional property.
 It is आनन्दपरीतनैववारिन्—so says Jay, and hence it should be
 termed शेषार्थान्वयसितम् or शेषार्थयुक्तं रूपकम् ; its other names are
 अवतंसकम् and खण्डरूपकम् । It is perhaps the same as अधिकारुद्ध
 वैशिष्ट्यरूपकम् of Sahityadarpan ; the नैववारि—water oozing out
 from the eyes being absent in the case of the sea, it becomes
 an additional property of the monkeys so it is अधिकारुद्धवैशिष्ट्य-
 रूपकम् । Malli admits Rupaka, but in his opinion as the
 difference between the two waters i. e the overgrown waters
 of the oceans and the tears of joy of the monkeys is lost
 sight of, there is अतिशयोक्ति of the भेदे अभेदे type ; and this
 being supported by Rupaka, the rhetoric occurring here should
 be called रूपकानुप्राणिता अतिशयोक्ति or रूपकातिशयोक्त्योः सङ्करः ।

N. B.—संकर is conglomeration of अलङ्कार interrelated as
 अंगगमिभाव (चौरनीरन्यायेनमिश्रणम्) but सङ्घटि is commixture of अलङ्कार
 in one place unconnected with each other (तिलतक्षुलन्यायेन
 मिश्रणम् ; op “मिथोऽनपेक्षया एतेषां स्थितिः सङ्घटि” (a mixture

of Rupaka and Atishayokti). Malli is too fine in his view—but Jay who follows the Mss all long is certainly not incorrect.

28. *The monkeys then shook sugriva's Madhu-grove out of joy, in pursuance to the order of Angada.*

अङ्ग रूपकम् ।

परिखेदितविन्ध्यवीरुधः, परिपीतामलनिर्भराम्भसः ।

दुधुबुर्मधुकाननं ततः, कपिनागा मुदिताङ्गदाज्ञया ॥ २८ ॥

Prose.—ततः परिखेदितविन्ध्यवीरुधः परिपीतामलनिर्भराम्भसः कपिनागाः मुदिताङ्गदाज्ञया मधुकाननं दुधुबुः ।

Beng.—अनन्तर कपि प्रधानगण विद्यापर्वतेर लताकुलिके उपड़ा-ईया फेलिया (अथवा भाल भाल लताकुलिके थाईया फेलिया—मल्लिनाथ) एवम् निम्नल वरगण जल पान करिया परे प्रहृष्ट अङ्गदेर आज्ञाय मधुवन काँपाईया तुलिल ।

Eng.—Then the monkey chiefs who uprooted the creepers of the Vindhya ranges (or—after Malli, who all ate the charming creepers) and sipped the pure water of the springs, disturbed the Madhu-grove pursuant to the order (by the order) of the highly pleased Angada—(or—of Angada then in good humour).

Jay.—परिखेदितेत्यादि—‘तत’ उत्तरकाल ‘कपयोनागा इव’ हस्तिन इव कपि-नागाः ‘मुदितस्य अङ्गदस्य आज्ञया मधुकाननं’ सुखीवस्य क्रौडोद्यान ‘दुधुबुः’ कम्पित-वन्तः । मधुनि उपसृज्य संभ्रमम् अकुर्वन् इत्यर्थः । ‘परिखेदिताः’ परिमुदिताः ‘विन्ध्यवीरुधः’ विन्ध्यलतागुच्छाईः । ‘परिपीतामलनिर्भराम्भसः’ अर्धरूपकम् इति यस्मिन्नाङ्गं कपिनागा इति रूपितम् ।

Malli.—परोति ॥ 'ततो' हनूमत्समागमनानन्तरं 'कपयो नागा इव' कपि नागाः कपियेष्टाः—उपमितसमासः । अतएव उपमालङ्कारः । 'परिखादितद्वय-
वीरुधः परिपीतामलनिर्भराभसः' विन्ध्याचले जलविहारफलभक्षणापनुग्रहमाः सन्तः
इत्यर्थः । 'मुदितस्य हृदस्य अंगदस्य आश्रया मधुकानन' मधुवनाख्यं सुयोवोद्यानं
'दुधवृक्षः' इच्छाविहारयोगोपदुदुवुरित्यर्थः ।

CHARCHA

1. ततः—after Hanuman's Arrival; उत्तरकालम् (Jay); it means during the period, subsequent to the arrival of Hanuman.

2. परिखेदितविन्धवीरुधः—adj to कपिनागाः । वि + रुद्ध + क्तिप् कर्त्तरि
= वीरुध्, लता । "शब्दादीनाञ्च" इति हकारस्य धकारः, इहश्य निपातनात् उपसर्ग-
दीर्घलक्ष इति हरदत्तः । or —The short इ is lengthened by the dic-
tum "उपसर्गस्य दीर्घत्व" क्तिप् चजादौक्त्विदभवेत् । विन्ध्यास्य (विन्ध्यागिरी स्थिताः)
वीरुधः लताः इति इ तत् । परि + खेद् + क्तः कर्मणि = परिखेदितः—disturbed ;
uprooted. परिखेदिताः विन्ध्यावीरुधः यैस्ते इति बहु । Those who injured
the creepers on the Vidhya range.

Malli rightly reads परिखादितद्वयवीरुधः । द्वयाः सनोरमाः । इदि भवाः
यद्वा हृदयस्य हृदम् etc इति हृत् or हृदय + यत् । द्वयाः वीरुधः इति कर्मधा ।
परि + खाद् + क्त कर्मणि = पारखादिताः सम्यक् भक्षिताः ; इतस्ततः भक्षितः ;
eaten hither and thither. परिखादिताः यत्र तत्र भक्षिताः द्वयवीरुधः यै स्ते
इति बहु — । The real reading of the book seems to be परिखादित-
द्वयवीरुधः । For the monkeys were now in South India in Mahendra Mt. in the Eastern Ghats whereas vindhya ranges
are in the central portions of India, The reading परिखादित-
विन्ध्यावीरुधः may be supported on the assumption that who

before ate up creepers in the Vindya ranges, now shook Madhukanama. But this is rather unusual.

3. परिपीतामलनिर्भराम्बसः—adj to कपिनागाः । परिसम्यक् यद्वा सर्वतः पीतं इति परि + पा + क्त कर्मणि । अविद्यमानः मलः अस्मिन् इति अमलम् (क्लृव्) ; निर्भरस्य अम्बः इति ६ तत् । अमलं निर्भराम्बः इति कर्मधा । परिपीतं अमल-निर्भराम्बः यै स्ते इति परिपीतामलनिर्भराम्बसः । बहु— । Who drank the pure water of the springs to their heart's content.

4. कपिनागाः—subj to दधुषुः । कपयः वानराः नागाः हस्तिनः इव इति उपमितसमासः—by the rule “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ।” वानर-श्रेष्ठाः । Also compare “सुगतरपदेत्वसौ सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थं गोचराः” in Amara.

5. सुदितांगदाश्रया—हेतुी तृतीया । सुद + क्त कर्त्तरि सुदितः glad. सुदितः अंगदः इति कर्मधा । तस्य आज्ञा इति ६ तत् । तथा । अंग + दा + क = अंगदः । आ + श्र + अङ् स्त्रियामाप् = आज्ञा । Pursuant to the order of Angada who was in high spirits ; permitted by the highly pleased Angada.

6. मधुकाननम्—obj to दधुषुः । It was a big grove of trees yielding honey and sweet fruits owned by Sugriva and protected by Dadhimukha. The monkeys out of joy sported there thereby highly injuring the plants, after having received the necessary permission from Angada who became highly pleased at the brilliant achievement of Hanuman.

7. दधुषुः—धु धातु + लिट् + उस् । Shook ; कम्पितवन्तः ; disturbed by sporting there.

Remark.

Rhetoric that occurs here owes its existence to the word

कपिनागाः । It is an instance of उपमित समास and so Malli contends that there is उपमान which Dandin defines saying “यथा कथञ्चित् सादृश्यं यत्नोद्भूतं प्रतीयते, उपमा नाम सा” । The view of Malli is supported by others also. The annotator of kavyadarsa writes under the sloka “समासश्च बहुव्रीहिः शशाङ्कवदनादिषु” (२५ परिच्छेदः ; ६ श्लोकः) ‘समासश्चेति चकार’ण “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” (२।१।५६) इत्यनेन विहितः कर्मधारयश्चेति वक्तव्यम् ; यथा पुरुषव्याघ्रः इत्यादि” । Sahityadarpan, too, seems to support this view ; cf विध्यति सुखाजं अस्याः—where सुखाजम् is said to be an instance of उपमा । But Jay following the Mss here disagrees. He says that the difference between कपि and नाग has been apparently lost sight of and so here is रूपकम् and this occurring in the second half of the sloka it should be termed अर्धरूपम् । Malli is certainly more logical ; but Jay is also not wrong as we may expound it as कपिरूपाः नागाः—elephant-like monkeys or elephants in the shape of monkeys making it thereby an instance of रूपकसमास admitted by rhetoricians. ’

२७. *The monkey chief (Hanuman) explained his success to the monkeys and then went to Ramchandra in order to relate everything to him.*

एतदन्वर्थोपमायुक्तं ललामकम् ।

विटपिम्बगविषादध्वान्तनुद्वानरार्कः,

प्रियवचनमयूखैर्वीधितार्थारविन्दः ।

उदयगिरिमिवाद्रिं संप्रमुच्याभ्यगात् खं,

नृपद्वयमुहास्यं ब्रून् प्रमोहान्धकारम् ॥२८॥

Prose.—विटपिम्बगविषादध्वान्तनुद् वानराकः प्रियवचनमयूखैर्बोधितार्था-
विन्दः उदयगिरिम् इव अद्रिं संप्रसूच्य वृषहृदयगुहास्थं प्रमोहान्धकारम् घ्नन्
खमभ्यगात् ।

Beng.—अद्याञ्च वानरगणेर विषादरूप अन्धकार विनाशकारी সেই
वानरसूर्या प्रियवाक्यरूप किरणेर द्वारा कार्यसिद्धिरूप अर्थके উদ্বো-
धিত করিয়া, রাজা রামচন্দ্রের হৃদয় গহবরে অবস্থিত প্রমোহান্ধকারকে
ধ্বংস করিবার অভিলাষে উদয়গিরিসদৃশ সেই পর্বতকে পরিত্যাগ
করিয়া আকাশে উল্লত হইলেন ।

Eng.—The monkey-sun, who has dispelled the darkness
of grief that seized the tree-hoppers (monkeys), and who
has blown open the lotus of success with the rays of his
agreeable speech, now rose up in the sky leaving that moun-
tain as the sun does the rising hill, with a view to dispense
with the darkness of dejection resting in the king's heart's
cave.

Jay —विटपौल्यादि—वानराकः वानरोऽक इव 'वानराकः' । 'उदयगिरिम्
इव अद्रि' पर्वतं महेन्द्रम् 'संप्रसूच्य खम् आकाशम् अभ्यगात्' । अभिगतवान् ।
'विटपिमृगाणाम् यो विषाद आसीत् कथं सीता अन्वेषणीय इति स 'ध्वान्तमिव तं
नुदतीति क्लिप् 'प्रियवचनानि मयूखा इव' तैः करभूतैः 'बोधितम् अर्थारविन्दं
येन' अर्थः सीतोपलब्धिः सोऽरविन्दमिव । वृषहृदय गुहा तत्र तिष्ठतीति
'वृषहृदय गुहास्थम् । 'प्रमोहो विषादोऽन्धकार इव तं घ्नन्' हनिष्यन् । वर्तमान-
समीपत्वात् भविष्यति लट् । एतत् इति रूपकम् अन्वर्थं योपमया युक्तं ललामकं नाम ।
यत्त उदयगिरिर्द्वयः—अकर्त्तरि च कारके—(३।३।१६) इत्यच् । स चासौ गिरि-
श्चेति अनुगतार्थता । यन्नान्वर्थता नास्ति उपमायाः तदुपमायुक्तमेव रूपकम्
द्रष्टव्यम् ॥

Malli.—विटपेति । विटपमृगाणाम् कपोनाम् विषादी बैदेष्टदर्थं नप्रयुक्त-
स्तमेव ध्वान्तं नुदतीति तन्न त् । किप् । 'प्रियवचनैः प्रियमन्दं शैरेव 'मयूखैः' ;
'बोधितं' ज्ञापितं विकसितं 'अर्थः' कार्यसिद्धिरिवारविन्दं येन स वानरः' हनुमान्
एव अर्कः अद्रिम् महेन्द्राद्रिं उदयगिरिम् इव संप्रसूय्य नृपस्य रामस्य हृदयमेव गुहा
तत्र तिष्ठतीति तत्स्थम् । "सुपिस्थ." इति कः । प्रसोहः शोकमूर्च्छां तमेव अन्धकारम्
घ्नन् हनिष्यन् । सामीप्ये लट् । खम् आकाशम् अभ्यगादुत्पपात । उपमा-
गमिन्त रूपकम् ॥ २९ ॥

CHAROCHA

1. विटपिमृगविषादध्वान्तनुद—adj to वानरार्कः । विटपानि शाखाः सन्ति
अस्य इति विटप + इनि = विटपिन् ह्रजः । तत्र मृगः इति सहसुपेति समासः ।
तस्य मृगः इति वा द्वे तत् । मृगः पशुः । शाखामृगः—वानरः इत्यर्थः । तेषां
विषादः इति द्वे तत् । वि + सद् + घञ् = विपादः । स त् कथं सीता अन्वष्टव्या
इति भावनाप्रयुक्तः, सीतायाः अदर्शनं प्रयुक्तो वा । स ध्वान्तम् इव इति उपमित-
समासः—(Jay). स एव ध्वान्तम् इति कर्मधा—(Malli); ध्वान्तं तमः । तं
नुदतीति नाशयतीति नुद + किप् । नुद = नुदति etc । cp—'मन्द मन्द नुदति
पवनः' इति मेघदूते । Malli reads विटपमृग ।

2. वानरार्कः—subj. to अभ्यगात् । वानरः अर्क इव इति उपमितः—
(Jay). वानरः एव अर्कः इति कर्मधा (Malli).

3. प्रियवचन-मयूखैः—करणे तृतीया—it being the instrumental
of the verb बोधित ; प्री + क = प्रियः ; वच् + लुगट् = वचनम् । प्रियं वचनमिति
कर्मधा । तदेव मयूखः इति कर्मधा—(Malli); वचनं मयूख इव इति उपमितः
(Jay). मयूखः किरणः ।

4. बोधितार्थारविन्दः—अरं शीघ्रं विन्दति इति, यद्वा अराणि दलानि विन्दति
इति अर + विद् (तुदादि) + श कर्त्तरि = अरविन्दं पद्मं । अर्थः कार्यसिद्धिः सा च
सीतायाः उपलब्धिरुपा—(successful accomplishment of object).

अर्थः अरविन्दम् इव इति उपमितः (Jay). अर्थ एव अरविन्दम् इति कर्मधा । (Malli). बुध् + णिच् + क्त कर्मणि = बोधितः ; प्रकाशितः ; or उद्भासित illuminated ; blown open. cf. “अरुण उदय भेल कमल प्रकाश” । बोधितं प्रकाशितं अर्थारविन्दं येन स इति बहुव्रीहिः ; adj to वानराकः ।

5. उदयगिरिम्—obj. to परिसुच्य ; it is उपमान कर्मधा—whereas अद्रि is the उपमेय कर्मधा ; अद्रिः is here compared with उदयगिरिः । Jay says :—उदेति अस्मात् इति उत् + इ + अच् in अपादान वाक्य उदय-श्चासौ गिरिश्च इति उदयगिरिः । The sun was supposed by our ancients to rise from some particular hill which afterwards passed by the name of उदयगिरि ।

6. अद्रिम्—refers to मरुन्द्रपर्वत ।

7. संप्रसुच्य—सम् + प्र + सुच् + ल्यप् । परित्यज्य ।

8. नृपहृदयगुहास्थं—adj to प्रमोहान्धकारम् । नृन् पाति इति नृ + पा + क कर्त्तरि = नृपः, नरपालः । तस्य हृदयम् इति इ तत् । तत् एव गुहा इति कर्मधा—(Malli) ; तत् गुहा इव इति उपमितः—(Jay). तस्यां तिष्ठति इति नृपहृदयगुहा + स्था + क कर्त्तरि by the rule “सुप्ति स्थः” ।

9. प्रमोहान्धकारम्—obj. to घ्नन् । प्र + सुह् (सुच्छति) + घञ् = प्रमोहः । यद्वा सुह् + घञ् = मोहः । प्रकृष्टः मोहः इति प्रमोहः—प्रादि समासः । Excessive dejection. अन्ध करोति इति अन्ध + क्त + अण् by the कर्मण्यण् ; तमः, (dark-ness). प्रमोहः अन्धकारः इव इति उपमितः (Jay). प्रमोह एव अन्धकारः इति कर्मधा—(Malli). तम् ।

10. घ्नन्—घ्नन् + शट्, प्रथमा एकवचन ; referring to वानराकः । हनिष्यन्—नाशयिष्यन्—with a view to dispell ; here by the rule “वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा” the present tense is sanctioned and so शट् (instead of स्यट्) is used ; it conveys the sense of immediate futurity. अचिरं यैव नाशयिष्यन् अधुनैव हनिष्यन् इत्यर्थः ।

11. खम् — आकाशम् ; obj to अभ्यगात् ।
 12. अभ्यगात् — अभि + इ + लुङ् । The root इ is changed to गा in लुङ् । उत्पतितवान् ; rose up.

Remark.

First let us analyse the meaning of the sloka. यथा अर्कः (सूर्यः) प्रकाशमात्रेणैव तमः नाशयित्वा कमलानि च किरणैः बोधयित्वा पश्चात् उदयगिरिं परित्यज्य गुहास्थितम् अस्वकारम् ताडयितुम् मध्यगगनम् आरोहति, तद्वत् हनुमान् अपि आत्मनः आविर्भावैण वानराणां हृदयविषादं विनाश्य तथा प्रियवचनैः कार्यसिद्धिं च प्रकाशय पश्चात् महेन्द्रगिरिं परित्यज्य रम्यं हृदय-उदयगिरिं ताडयितुम् आकाशम् उदपतत् । Here the following are upamanas :—

अर्कः, मयूखः, अरविन्दः, उदयगिरिः, and अस्वकारः, and the following are upameyas :—

वानरः, प्रियवचनः, अर्थः, अद्रिः and प्रसीदः । The difference between the sets of upamanas and upameyas being apparently lost sight of (save in the case of उदयगिरिः and अद्रिः where the उपमा बोधक शब्द इव occurs), these are held to be identical giving rise to the rhetoric known as Rupaka ; but as in the case of उदयगिरिः and अद्रिः, उपमा predominates so the said Rupaka is called उपमागर्भित रूपकम् a Rupaka—having an instance of upama within the body of the sentence. This is Malli's view. Jay also agrees stating that the Rupaka occurring here should be called Lalamaka as it is mixed up with upama— which is अन्वर्थ—i. e. which has justified its own existence ; on the other hand, in case of a rupaka, mixed up with upama which has been merely incorporated without any legitimate justification

for, or without any special importance attached to the said incorporation, then in that case the Rupaka should be called simply उपमायुक्तं रूपकम् and not ललासकम् ।

30. *At length Hanuman gets to Ram attended by Lakshman, in the तपोवन there.*

इवोपमा ।

रघुतनयमगात् तपोवनस्थं,
विधृतजटाजिनवल्कलं हनूमान् ।
परमिव पुरुषं नरेण युक्तं,
समश्मवेषसमाधिनानुजिन ॥ ३० ॥

Prose.—हनूমান্ তপোবনস্থং বিধৃতজটাজিনবল্কলং সমশ্মবেষসমাধিনা অনুজিন যুক্তং রঘুতনয়ম্ নরেণ যুক্তং পরম্ পুরুষমিব অগাৎ ।

Beng.—নর-সমন্বিত পরম পুরুষের (নারায়ণের) আয় নিজ সদৃশ ব্রত, পরিচ্ছদ ও সমাধি প্রতিপালন কারী অলুঙ্গ-সনাথ, জটা ও অজিন এবং বন্ধলপরিহিত তপোবনস্থিত রামচন্দ্রের নিকট হনুমান্ উপস্থিত হইলেন । [বদরী তীরে নর ও নারায়ণ একত্রে থাকেন ; বদরীক্ষেত্র স্থিত নর ও নারায়ণের আয় রামচন্দ্র ও লক্ষণের নিকট হনুমান্ উপস্থিত হইলেন, উভয়েই তখন তপোবনে ; রামচন্দ্র জটা মৃগচর্ম্ম ও বন্ধল বেধে শোভিত ছিলেন এবং লক্ষ্মণও অলুঙ্গপ শম (মনঃ সংযম), এবং সমাধির (চিত্তৈকাগ্রতার) অলুষ্ঠান করিতেছিলেন এবং তুল্য বসন-পরিহিত ছিলেন] ।

Eng.—Then Hanuman reached the descendant of the race of Raghu, clad in deer skin and bark clothing, together with matted hair (on the head) and attended by his younger

brother, who had put on a like dress and had, like him, control over his mind, and (consequently) concentration (of the same), in the penance grove, just as one approaches the Supreme being attended by Nara (in the Badari-kshetra).

Jay.—रघु-तनयमित्यादि—हनूमान् रघुतनयम् अगात् प्राप्तवान् । तपःप्रधानं वनं तपोवनं तत्र स्थितम् । विष्टता जटा अजिनं चर्म वल्कलं च येन तम् । अनुजिनं कनौयसा भ्रात्रा लक्षणेन समास्तुत्याः वेशाः ससाधयश्च यस्य तेन युक्तं परमं उत्तमम् पुरुषम् पुरुषोत्तम् इव नरेण युक्तम् । वदरिकाश्रमे नरनारायणयोस्तपस्यर्थं वा स्थितत्वात् । इवोपमेति इवशब्देन उपमायां स्थ गम्यमानत्वात् । “उपमायाः लक्षणां विरुद्धोपमानेन देशकालक्रियादिभिः । उपमेयस्य यत् साम्यं गुणमात्रेण सोपमा” । —इति । अत्र विरुद्धदेशकालक्रियागुणः पुरुषोत्तम उपमानं तेन रामस्योपमेयस्य तपवनस्थत्वेन विष्टतजटाजिनवल्कलत्वेन नरानुकारिलक्षणेनानुगतत्वेन गुणमात्रेण साम्यम् उपमानम् ।

Malli.—हनूमान् तपोवनस्थम् अन्यत्र वदरीवनस्थं विष्टतानि जटाजिनवल्कलानि येन तं समाः शसवेषसमाधयो यस्य तेन अनुजिनं लक्षणेन युक्तं रघुतनयम् रामं नरेण युक्तं रघुतनयम् परमपुरुषम् नारायणमिवागात् । प्रापत् । अत्र उपमानोपमेयसमानधर्मसादृश्यप्रतिपादकशब्दरूपचतुरंगयोगात् पूर्णोपमा—तत्रापि सादृश्यप्रतिपादक इवशब्दयोगात्प्रतीयौ ॥

Charcha

1. तपोवनस्थम्—तपसः वनम् इति तादर्थ्यं १ इ तत् ; यद्वा तपःप्रधानं वनम् तपःसाधनं वनं वा इति शाक-पार्थिवादित्वात् समासः । तत्र तिष्ठति इति तपोवन + स्था + क = तपोवनस्थः ; तम् । adj to रघुतनयम् ।

2. विष्टतजटाजिनवल्कलम्—adj to रघुतनयम् ; जटाश्च अजिनं च वल्कलं च जटाजिनवल्कलानि । इन्द्र समासः । अजिनं मृगचर्म । वि + घृ + क्त कर्मणि = विष्टत ; परिहितः । विष्टतानि जटाजिनवल्कलानि येन तम् इति बहुव्रीहिः ।

3. समश्मवेषसमाधिना—adj to अनुजिन ; शमः = अन्तरिन्द्रियनियन्त्रणम्, शम इत्युच्यते। Having mind under control, checking of the mind, वेषः परिच्छेदः ; तपस्त्रिवेष इत्यर्थः। Garb of an ascetic. समाधिः—सम् + आ + धा + क्ति। समाधिः—चित्तस्य एकाग्रता ; तथाहि पातञ्जलि योगः समाधिः ; स तु चित्तवृत्तिर्निरोधरूपः ; by samadhi, concentration of the mind is generally implied. समः = तुल्यः, समे एव तुल्यः। शमश्च वेषः च समाधिश्च इति शमवेषसमाधयः इन्द्र समासः। समाः समेण तुल्याः शमवेषसमाधयः यस्य तेन इति बहुव्रीहिः।

4. अनुजिन—अनु पश्चात् जायते इति अनु + जन् + ङ कर्त्तरि। अनुक्त कर्त्तरि ङ्या।

5. युक्तम्—युज् + कर्मणि क्त। Its अनुक्त कर्त्ता being अनुजिन and it itself qualifies रघुतनयम्।

6. रघुतनयम्—obj to अगात्। तनयः = पुत्रः, सन्ततिः। रघोः लक्ष्मणया रघुकुलस्य तनयः सन्तानः इति ६ तत्। A descendant from the line of Raghu.

7. नरेण—अनुक्त कर्त्तरि ढतीया ; the verb being युक्तम्।

8. परम्—अष्टम्, उत्तमम् ; adj to पुरुषम्।

9. पुरुषम्—परमपुरुषम्, नारायणम्।

10. अगात्—इ + लुङ् + ट्। अगतम् ; got to.

N. B.—“नर-नारायणौ ऋषौ”—So say our ancients. It is said Nara and Narayan were two prominent sages incarnations of आदिपुरुष—they were constant companions and they practised penance for long at Badarikasram which still is the highest place of sanctity with the Hindus. During the Dwapar yuga, they descended on earth as Krishna and Arjuna. The theosophists too admit their greatness.

Remark.

Analysis of the sense—यथा कश्चित् वदरोवनस्थं विष्टतजटाजिन-
वल्कलम् सम-शम वेषसमाधिना नरेण युक्तं परमं पुरुषम् उपैति, तथा हनुमान्
तपोवनस्थं विष्टतजटाजिनवल्कलं समशमवेषसमाधिना अनुजं युक्तं रघुतनयम्
अगात् । The rhetoric occuring here is उपमा । परमपुरुष being
उपमान, रघुतनय the उपमेय । Now here all the requirements occur
in full and are clearly expressed ; viz

उपमेय—रघुतनयम्, उपमान—परमपुरुषम् । सादृश्यबोधक शब्द इव ।
सामान्यधर्मः (common property or common attributes)—तपो-
वनस्थं, विष्टतजटाजिनवल्कलं. and समशमवेषसमाधिना अपरं अतुल्यतलं ;
the अपर being in one case लक्षण and in another case नर ।

On account of all the requirements being present and
explicitly stated, the उपमा is called पूर्णापमा औत्तरे or औत्तरे पूर्णापमा ।
The Mss, and Jay too calls it इवोपमा ।

31. Hanuman then lay prostrate before Rama and
presented him the gem that lay on Sita's head.

यथोपमा ।

करपुटनिहितं दधत् स रत्नं,
परिविरलांगुलिनिर्गताल्पदीप्ति ।
तनुकपिलघनस्थितं यथेन्दुं
नृपमनमत् परिभुग्जानुसूर्धा ॥ ३१ ॥

Prose.—करपुटनिहितं परिविरलांगुलिनिर्गताल्पदीप्ति रत्नं दधत् स परिभुग्-
जानुसूर्धा (सन्) तनुकपिलघनस्थितं यथेन्दुं नृपम् अनमत् ।

Bang.—हनुमान् गेहे रत्न (जीतार हूड़ागि), बाह्य हहेते अङ्गुलि-
मध्य दिशा अन्न अन्न दीप्ति बहिर्गत हहेते छिन्न, हस्ते स्थापित करिष्या,

जान्त्रं ७ मूर्त्तिं अवनतं करतः अन्नं कपिलवर्णं घनमेघमध्यवर्तीं चन्द्रेरं श्रायं
(शोभमानं) राज्ञांके प्रणामं करिन्नेन ।

Eng.—Then, he lay, with his thighs and head made prostrate before the king, appearing like the moon, shrouded in slightly tawny and massy clouds, taking upon the folds of his hands, that gem, from which slight glaze was coming out through the interval (got) between the fingers.

Jay.—करपुटनिहितम्—इत्यादि । करपुटे करग्रन्थे निहितं नखम् रत्नं सीता-
चूडामणिं परिविरलांगुलिभ्यो निर्गता अल्पादीप्तयो यस्य तद्रत्नं दधत् धारयन् स हनूमान्
नृपम् रामम् अनमत् प्रणतवान् । परिभुग्ने अवनते जानुनीं मूर्धा च यस्य हनूमतः
यद्येन्दुं इन्दुमिव तनुः तथा कपिलस्य यो घनः मेघः तत्र स्थितम् इन्दुमिव नृपम् । यथो-
पमेति यथाशब्देन उपमायां गम्यमानत्वात् ॥३१॥

Malli.—करेति । करपुटे निहितम् परितो विरलाभ्योऽङ्गुलिभ्यो निर्गता अल्प-
दीप्तयो यस्य तद्रत्नं अभिज्ञानरत्नम् दधत् स हनूमान् परिभुग्ने अवनतम् जानुनीं च
मूर्धा च जानुमूर्धं यस्य स सन् । तनीं अल्पं कपिले पिङ्गले घने मेघे स्थितम् इन्दुम्
यथा इन्दुमिव स्थितम् हनूमत्सन्निधानात् इति भावः । नृपम् रामम् अनमत् प्रणतः ।
अत्रापि पूर्ववत् पूर्णोपमा यथाशब्दप्रयोगात् ।

CHARCHA

1. करपुट निहितम्—adj to रत्नम् । करयोः हस्तयोः पुटम् इति ६ तत् ।
the fold of the hands. तत्र निहितम् इति सुप्सुपा । नि + धा क्त कर्मणि
= निहितम् । This shows careful handling of the gem.

2. परिविरलांगुलि निर्गताल्पदीप्ति—adj to रत्नम् । परितः विरलाः इति प्रादि
समासः । तादृश्यः अङ्गुल्यः इति कर्मधारयः । निर + गम् + क्तः कर्त्तृणि इति निर्गतः ।
परिविरलांगुलिभ्यः निर्गताः इति ५ तत् or सुप्सुपा । अल्पा दीप्तिः इति कर्मधा ।
दीप् + क्ति = दीप्ति । परिविरलांगुलिनिर्गता अल्पदीप्तिः यस्मात् तत् इति बहु— ।

3. दधत्—धा + शङ् ; referring to सः ; प्रथमा—एकवचनम् ।

4. परिसुग्रजानुसूर्ध्व—adj to सः ; जानुनी च सूर्ध्वं च जानुसूर्ध्वं । प्राण्यङ्ग-
त्वात् समाहारः । परि + भुज + क्तः = परिसुग्रः । भुजो कौटिल्यं इति तुदादि-
गण्यः धातुः ; to bend, to curve ; भुजति । औदित्वात् निष्ठानत्वम् । परि-
सुग्रः = अवनत bent ; परिसुग्रं जानुसूर्ध्वं यस्य स इति बहुव्रीहिः ।

5. तनुकपिलघनस्थितम्—adj to इन्दुम् । तनुः = अल्पः । कपिलः पिगलः
tawny. तनुश्चासौ कपिलश्च इति तनुकपिलः कर्मधा । तादृशो घनः इति कर्मधा ।
घनः = मेघः ! तत्र स्थितम् इति ७ तत् or सुप्सुपा ।

6. अनमत्—नम + लङ् द । verb. to सः ।

Remark.

Jay following the Miss says that “तनुकपिलघनस्थितं इन्दुम् यथा”
stands in relationship with रत्नम् the former being the उपमान
and the latter the उपमेय ; in his opinion तनु means clear or
transparent. Malli differs and in our charcha and prose order
we have followed him. According to Jay, the simile is drawn
with the help of यथा and so it is called यथोपमा । Malli calls it
a पूर्वोपमा—श्रौतो as before, यथा being competent to take the
place of इव in a simile.

32. *Ram eyed the gem of Sita which instilled
fresh hope unto him.*

सहोपमा ।

रुचिरोन्नतरत्नगौरवः

परिपूर्णाश्रितरश्मिमण्डलः ।

समदृश्यत जीविताश्रया

सहरामिण वधूश्चिरोमणिः ॥ ३२ ॥

Prose.—रुचिरोन्नतरत्नगौरवः परिपूर्णामृतरश्मिमण्डलः वधूश्चिरमणिः रामेण जीविताशया सह समदृश्यत ।

Beng.—श्रीरामचन्द्र, उज्ज्वल ও রত্নগৌরব সনাথ এবং পূর্ণচন্দ্ৰের রश्मির আশ্রয় दीप्तिशील पत्नीर शिरोमणि निजेर जीवनेर आशार सहितই दर्शन करिलেন । (अर्थात् सीता विरहे रामचन्द्रे दीर्घदिन सीतार जीवनेर आशा परित्याग करिग्राहिलेन एक्कणे सीतादेवीर चूड़ामणि देखिग्रा ताहार जीवनेर आशा हईल) ।

Eng.—The crest-gem of his wife which was shining and highly esteemed amongst its class and was possessed of a lustre like that of the full-moon-light, was now eyed by Ramchandra together with the hope of his own life.

Jay.—रुचिर इत्यादि—वधूश्चिरमणिः सीताचूड़ामणिः । उन्नतं महद्गौरवं नहाध्यादिलक्षणं यस्य, रुचिरी दीप्तिमांसासी उन्नतरत्नगौरवश्चेति सः । परिपूर्णस्य अमृतरश्मिश्चन्द्रमसो मण्डलमिव मण्डलं यस्य सः । रामेण समदृश्यत संदृष्टः । कर्मणि लङ् । जीविताशया सह सार्धं तद्दर्शनतो जीवितोऽस्मीति तदाशया सह । सा रुचिरा तुष्टिदा रुचिं राति ददातीति इति कृत्वा । उन्नतरत्नगौरवात् उन्नतं रत्नेष्विव गौरवं बहुमानो यस्यामिति । परिपूर्णम् अमृतम् अमरणं रश्मिमण्डलं यस्यामिति । सहोपमेति सहशब्देन जीविताशया उपमाद्योतनात् ।

Malli.—रुचिर इति । उन्नतं महत् रत्नेभ्योः गौरवम् उत्कर्षो यस्य स, रुचिर उज्ज्वलः स चासी उन्नतरत्नगौरवश्चेति वैवक्षिकी विशेषणसमासः । आशापक्षे रुचिरा प्रीतिदीप्तं रत्नेष्विव गौरवं आदरो यस्याः तथा इति लिंगविभक्तिविपरिणामः । परिपूर्णामृतरश्मिः पूर्णेन्दुरिव मण्डलं यस्य सः । अन्यत्र परिपूर्णम् अमृतम् अमरणमिव रश्मिमण्डलं सारो यस्यास्तथेति पूर्वं वत् विपरिणामः । एवंविधो वधूश्चिरमणिः रामेण कर्ता जीविताशया । इतः परं जीविष्यामि इति मनोषया सह समदृश्यत संदृष्टः तद्वत् संदृष्टः इति औपम्यगम्यतायाम् सहोक्तिभेदोऽलङ्कारः । “सहार्थेना-

नव्योर्थव भवेदतिशयोक्तिः । कल्पितोपम्यपर्यन्ता सा सद्बोक्तिरिच्छते” इति लक्षणात् । अत्र कर्मसाहित्यम् । आशाशरीरमणिसन्दर्शनयोः समीक्षावाच्यज्ञान-लक्षणयोः भेदे अभेदश्चान्तराश्रयः । अनयोरुभयोरपि प्रकृतत्वात् वस्तुनः समप्राधान्येऽपि आशायाः सहाय्येनान्वयात् प्रस्तरप्रहरणे शाखाया इव सम-प्राधान्यम् । एतच्च चतुर्थी षष्ठौ शावरे सुवक्तुं प्रस्तरे शाखाश्रयवत् इत्यत्र इति संक्षेपः ।

CHARCHA

N. B.—The two adjectives qualify both शिरोमणि and जीविताशया and hence the prose construction is this :—रुचिरोन्नत रत्नगौरवः परिपूर्णमृतरश्मिमण्डलः बहुशिरोमणिः रुचिरोन्नतरत्नगौरवया परिपूर्णमृत-रश्मिमण्डलया जीविताशया सह रामेण समदृश्यत ।

1. रुचिरोन्नतरत्नगौरवः—adj to बहुशिरोमणिः । उद + नम् + क्त कर्त्तरि = उन्नतः । रत्नम्—जाती जाती यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिति कथ्यते । रत्नेभ्यः गौरवम् इति सह सुपेति समासः । गुरोर्भावः इति गौरवम् = उत्कर्षः, महाधर्मादिलक्षणम् । उन्नतं रत्नगौरवं यस्य स इति बहु— । रुचिरः उज्ज्वलः shining. रुचिरस्यासौ उन्नतरत्न गौरवश्च इति कर्मधा । सीताचूडामणिः उज्ज्वलः तथा रत्नेभ्यः अधिकतरम् उत्कर्षम् आवहन् आसौत् ; now by the लिङ्गविभक्तिविपरिणाम process (that is the changing of the gender and vibhakti of an adjective so as to make it an attributive for one or more additional nouns or pronouns,) it will qualify जीविताशया also ; in that case the form (after लिङ्गविभक्तिविपरिणाम) will be रुचिरोन्नतरत्नगौरवया—the word being in the feminine gender and third case-ending after जीविताशया । In will be expounded as such :—रुचिरा = रुचिं प्रीतिम् राति ददाति इति रुचि + रा + ङ or क कर्त्तरि, स्त्रियामाप् ; आनन्द-दायिनी । उन्नतम् रत्नेष्विव गौरवं बहुमानो यस्यां सा इति उन्नतरत्नगौरवा ।

रुचिरा चासौ उन्नतरत्नगौरवा चेति रुचिरोन्नत गौरवा । तथा । यथा रत्नेषु गौरवम्
तथा आशायामपि अधिकं गौरवम् इति भावः ।

2. परिपूर्णमृत—रश्मिमण्डलः = adj to वधूशिरोमणिः । परि + पूरि or पूर
दिवादि + क्त = परिपूर्णः । न मृतम् or मृतात् अन्यत् इति अमृतम्—नञ समासः ।
अमृतमयः रश्मिः किरणः इति शाकपाथिवादित्वात् समासः । चन्द्रः । परिपूर्णः
सम्पूर्णमण्डलः षोडशकलः इति यावत् अमृतरश्मिरिति कर्मधा । The full moon.
तस्य मण्डलं इव मण्डलं यस्य स इति बहु । मण्डल परिवेषः ; circumference ;
it will be परिपूर्णमृत रश्मिमण्डलया—qualifying जीविताशया । Expound
it thus :—मृ + क्त भावे = मृतम् = मरणम् । तस्य अभावः इति अमृतम् अमरणम् ।
नञ समासः in the sense of अभाव (cf. तत्सादृश्यमभावश्च etc) ; परिपूर्णम्
अमृतम् इति कर्मधा । सम्पूर्णं जीवितम् ; the whole span of life ; the
complete duration of life. परिपूर्णमृतम् (एव) रश्मिमण्डलं सारः (light,
essence) यस्याम् सा इति बहु । ३या । In which the light (as the
essence) is nothing but duration of life.

3, वधूशिरोमणिः = उक्तं कर्मणि १मा । वध्वाः शिरोमणिरिति इतत् ; शिरः-
स्थितः मणिः इति शाकपाथिवादित्वात् समासः ।

4. जीविताशया = जीव + क्त भावे = जीवितं जीवनम् । तस्य आशा इति
इ तत् ; ३या । सङ्ग्राह्ये ३या ।

5. समदृश्यत = सम् + दृश् + लङ् त कर्मणि ; its उक्त कर्म being वधू
शिरोमणिः and अनुक्त कर्ता = रामेण ।

Remark—The rhetoric occuring here is सङ्गोक्ति (acc to
Malli) ; Dandin defines it saying सङ्गोक्तिः सङ्गभावेन कथनं
गुणकर्मणाम् । But this गुणकर्मणाम् सङ्गभावेन कथनम् must be
based on अतिशयोक्ति (which is in this case either भेदे अभेदरूपा
or काव्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपा—taking the succession

of the cause and the effect to be simultaneous) and so Sahityadarpan defines it saying—महाशयस्य वलादेकम् यव स्याद्वाचकं द्वयोः, सा सङ्घोक्तिः सूत्रभूतातिशयोक्तिर्यदा भवेत् । Again if this सङ्घोक्तिः be based on अतिशयोक्ति of the भेदेऽभेदेरूप type, then it may be of two kinds according to the very nature of अभेद in भेद ; it may be due to श्लेष or it may be otherwise. Now let us see what is the case here. वधूश्श्रीमणिः and जीविताशा were eyed simultaneously ; but there is भेद difference between वधूश्श्रीमणि सन्दर्शन and जीविताशासन्दर्शन ; in the former case, the word सन्दर्शन conveys the idea of चाक्षुषज्ञान whereas in the case of the latter सन्दर्शन means मनोक्षा (विचार) ; but the difference between these two सन्दर्शन has been lost sight of and they are averred to be taken at the same time, so it is सङ्घोक्तिः based on अतिशयोक्ति of the भेदेऽभेदेरूप type ; we may explain it otherwise also ; first he eyed the gem and then he hoped to live longer ; thus the looking of the gem was the cause of his hope of living longer ; the first (as it is the cause) certainly occurs first and the second as it is the effect comes next ; but the succession of these two things the cause and the effect is ignored and is held to be simultaneous, so here is सङ्घोक्तिः, based on अतिशयोक्ति of the कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपा type.

Jay following the Mss contends that here is सङ्घोपमा because here is simile (उपमा) ; जीविताशा being उपमान and श्रीमणि being उपमेय—and this औपम्य (equality, similarity) is expressed by the word सह so it is सङ्घोपमा ; the common property (be-

longing to both उपमान and उपमेय) being expressed by the two adjectives which go on to qualify both वधूः शिरोमणि and जीविताशा । Now in उपमा—the उपमेय is predominant the उपमान subordinate ; if शिरोमणि is given greater prominence then Jay may be right ; but if equal importance be attached to both शिरोमणि and जीविताशा then Malli is also right.

33. *The crest gem appeared like Ram's own self preserving the dignity only.*

तद्धितोपमा

अवसन्नरुचिम् वलागतम्, तमनामृष्टरजोविधूसरम् ।

समपश्यदपेतमैथिलिं दधतम् गौरवमात्रमात्मवत् ॥ ३३ ॥

Prose.—अवसन्नरुचिम् वलागतम् अनानामृष्टरजोविधूसरम् अपेतमैथिलिं गौरवमात्रम् दधतं तम् आत्मवत् समपश्यत् ।

Beng.—बागच्छ सेई मणिके तौहार निजेबई मत् दशांपर देखिलेन—ठिक तौहारई मत् हीनकांति, बनबागी, धुलाय धूसर एवंगीता बिबही ; तौहारई मत् उहा केवल निजेर गौरवटुकु बजाव राखिआछे ।

Eng.—He beheld the gem sharing the same lot with him, like his own self it was reduced in lustre, gone to forest, gray with dust that was not rubbed out and was bereft of the daughter of the king of Mithila, and preserving only its own dignity.

Jay.—अवसन्नरुचिम् इत्यादि । ‘तं शिरोमणिं आत्मवत् आत्मानमिव समपश्यत् रामः’ । [तेन तुल्यम् (५।१।११५) इति वतिः] ‘अवसन्नरुचिम्’ मन्दग्रमं

वैश्वन्धनमलिनत्वात् । इतरत्र सशोकत्वात् । 'वनागतम्' अशोकवनिकाग्न्यवन-
मावतम् इतरम् पितुरादेशात् वनम् आगतम् । सुप्सुपेति समासः । अनामृष्टम्
अनपनीतं यद् रजः तेन विधूसरम् उभयमपि अपेतमैथिलि येन यस्माद्वा । 'दधत'
गौरवमात्रं' गुरुत्वमेव न दीप्तादिकं इतरं माहात्म्यं दधतम् । तद्धितोपमेति तद्धित-
प्रत्ययाः द्रष्टव्याः ।

Malli.—अवसन्न इति । 'अवसन्नरुचिम्' एकत्र संस्काराभावात् अन्यत्र विरह-
दुःखाच्चक्षीणकान्तिसीकत्र 'वनात्' अशोकवनात् 'आगतम्' अन्यत्र वनमागतम् प्राप्तम् ।
'अनामृष्टेन' अनुपनृन्नेन 'रजसा विधूसरम्' मलिनम् । अपेता मैथिली यस्मात् तम्
'अपेतमैथिलिम्' [समासान्तविधिरनित्यत्वात् "नट्टातश्च" इति कप्रत्ययाभावः ।
"गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य" इति ऋस्त्वम्] 'गौरवमात्रम्' गुरुत्वमात्रं बहुमानमात्रम् च
'दधत' मनिम् आत्मवत् आत्मानं तुल्यम् [तेन तुल्यं इति तुल्यार्थे वतिप्रत्ययः ।
अतएव धर्मिव्यवधानेन सादृश्यप्रतीतिः आर्थी तद्धितगा पूर्णोपमा ॥ ३३ ॥

N. B.—In the sloka, the rhetoric is upama, the gem being
the upamāna, and आत्मा (in आत्मवत्) being the upameya. Now
the attributes, common to them are expressed by the adjec-
tives ; and hence they qualify both तम् (मणिम्) and आत्मानम् इव
दर्श । आत्मानम् इव = आत्मवत् ।

CHARCHA.

1. अवसन्नरुचिम्—adj to तम् as well as to आत्मानम् । अव + मृष्ट
+ क्त = अवसन्न ; क्षीण reduced. रुचिः = कान्तिः । अवसन्ना रुचिर्यस्य
तम् । मन्दप्रभम् । मणिः संस्काराभावात् तथा वैश्वन्धनवशात् च अवसन्नरुचिः ;
रामश्च विरहदुःखात् तथा शोकत्वात् अवसन्नरुचिः ।

2. वनागतम्—adj to तम् and आत्मानम् । वनात् अशोकवनात् आगतम्
रामचन्द्रसमीपे उपस्थितम् इति ५ तत् or सुप्सुपा । In case of आत्मानम् वनम्
दण्डकारण्यम् आगतम् प्राप्तम् पितुरादेशात् इति २ तत् or सुप्सुपा ;

३. अनासृष्टरजोविधूसरम्—adj to तम् and आत्मानम्। आ + सृज् (माष्टि) + क्त कर्मणि = आसृष्ट। परिष्कृतः। उपनुनून्ः इत्यर्थः; rubbed; न आसृष्टम् इति नञतत्। अनासृष्टः। अनामृष्टं राज्ञः इति कर्मधा। विशेषेण धूसरम् इति प्रादिः। अनासृष्टरजसा विधूसरम् इति ३ तत्।

४. अपेत मैथिलिम्—adj to तम् and आत्मानम्। अप् + इ + क्त = अपेतः। अपगतः विच्छिन्नः—bereft; destitute of. मिथिलायाः राजा इति मिथिला + अञ = मैथिलः। तस्य अपत्यं कन्या इति मैथिली by the rule “पुंयोगादाख्यायाम्”। अपेता मैथिली यस्मात् तम् इति बहु; जानकौविच्छेद-विधुरम्। See Malli for grammar here.

Note that मिथिला was the name of a जनपद also of a नगर, the capital of the जनपद। The latter is meant here. If meaning the जनपद we should say मिथिलानां राजा in the plural and not मिथिलायाः। Janaka had two other names वैदेह and मिथिल, op जन्मना जनकः सोभूत् वैदेहस्तु विदेहजः। मिथिला मथनाज्जात मिथिला येन निर्मिता Bhagavatam. मिथिलस्य निवाधो जनपदः मिथिला। The fem. is by usage and not regulated by grammar. “लिङ्गमश्लिष्यम् लोकाश्रयत्वा-ल्लिङ्गस्य”। Lastly मिथिलायाः राजा इत्यञ् as above. Again by transference of epithets मिथिल may mean any partisan of मिथिल i, e, a class of क्षत्रिय। Hence मिथिलानां निवासी जनपदः मिथिलाः। तेषां राजा मैथिलः। अञ् by the rule “जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्” and “तस्य राजन्यपत्यवत्”।

५. गौरवमादम्—गुरोर्भावः इति गुरु + अण् = गौरवम्। गौरवमेव इति गौरव-मादम् नित्य समासः—सयूर व्य'सकादित्वात् समासः; obj to दधतम्।

६. दधतम्—धा + श्ठ = दधत्। तम्। adj to तम् and आत्मानम्।

7. आत्मवत्—आत्मानम् इव (आत्मना तुल्यम्) इत्यर्थे तेन तुल्यम् इति वति प्रत्ययः । See Jay and Malli.

8. समपश्यत्—सम् + दृश् + लङ्, द । verb to see ।

Note.—अपेतशैथिलिम् इत्यत्र अपेता मैथिली यस्मात् तं इति वाक्ये “नवृत्तम्” इति सूत्रेण क-प्रत्ययो कथं न स्यात् इति चेत् ?—उच्यते । अनित्यः खलु भवमासान्त-विधिः ; तस्मादेव । The rules governing the samasa are not obligatory ; they may be sometimes violated and it is a case of violation.

अनं तथा चेत् कथमत्र ईकारस्य ऋस्त्वम् ? उच्यते । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य इति सूत्रेण ऋस्त्वम् ।

Remark.

The simile occurring here is of the पूर्णोपमा type ; the उपमान (आत्मानम्), the उपमेय (तम्), the मादृश्यवाचक शब्द (वत्) and the common attributes all being present. But the मादृश्यवाचक शब्द and the उपमेय are found in one body undergoing the change by the rule “तेन तुल्य” of the तद्धित ; It is permissible. Dandin writes :—इव वद वा यथाशब्दाः समाननिभसन्निभाः etc.

[अत्र टीका—by I. vidyasagar—वदिति इत्यर्थे तुल्यार्थे च विहितो वति-प्रत्ययः । तस्य अनुशासनं च “तत्र तस्यैव” (५।१।११६) ; तेन तुल्यं क्रिया चेत् वति (५।१।११५) इति]. Now the तद्धित suffix causing the उपमा—the उपमा passes here by the name of तद्धितोपमा ? Sahityadarpan also says—“इं तद्धिते समासे ।” “इं = श्रौती and आर्थी । श्रौती यथैव वा शब्दाः इवाथो वा वतियंदि । आर्थी तुल्यसमानाद्यास्तु स्याथो यत्र वावतिः । अत्र “तेन तुल्यं क्रिया चेदितिः” इति सूत्रेण वति प्रत्ययात् आर्थी पूर्णोपमा ।

34. *The wonderful feat of Hanuman led Ram, Lakshman and Sugriva to believe that he could supply them with any thing they desired.*

लुप्तोपमा

सामर्थ्यसम्पादितवाञ्छितार्थ-

चिन्तामणिः स्यान्न कथं हनूमान् ।

सलक्ष्मणो भूमिपतिस्तदानीं

शाखामगानीकपतिश्च मेने ॥ ३४ ॥

Prose.—सामर्थ्यसम्पादितवाञ्छितार्थः हनूमान् चिन्तामणिः कथं न स्यात् इति सलक्ष्मणः भूमिपतिः (रामः) शाखामगानीकपतिश्च (सुग्रीवः इत्यर्थः) तदानीं मेने ।

Beng.—हनूमान् अ शक्तिते (रामचन्द्र) आकाङ्क्षित वस्तु जम्पादन करिशाछन—अतः इति चिन्तामणि जदृश इहेवेन ना केन—एहेरूप श्रीरामचन्द्र, लक्ष्मण, एवं वानरपति शूचीव चिन्ता कविशाछनेन ।

Eng.—Why will not Hanuman, who had done the desired object by dint of his might, be equal to chintamani (the precious stone that creates gold)—so thought Ram-chandra with Lakshmana as also the monkey chief.

Jay.—सामर्थ्येति, 'सामर्थ्येन शक्त्या सम्पादितो निष्पादितो वाञ्छितो अभिलषितोऽर्थो' येन 'स हनूमान् कथं चिन्तामणिश्चिन्तामणिरिव न स्यात्' इति तदानीं मेने ज्ञातवान् सलक्ष्मणः सह लक्ष्मणेन भूमिपतिः रामः शाखामगानीकपतिश्च सुग्रीवः, लुप्तोपमेति चिन्तामणिरिव इत्यत्र इवशब्दार्थस्य गम्यमानत्वात् लुप्तोपमेति ॥

Malli.—सामर्थ्येति, 'सामर्थ्येन स्वशक्त्या सम्पादितवाञ्छितार्थः' सम्पादित-मनोरथः 'हनूमान् कथं चिन्तामणि न स्यात् इति लक्ष्मणो भूमिपतिः रामः तदानीं मणिदर्शनकाले मेने' । 'शाखामगानीकपतिः' कपिसेनापतिः सुग्रीवश्च 'तथा मेने', चिन्तितार्थदर्शनात् चिन्तामणिरिवैवम् इत्युत्प्रेक्षा ।

CHARCHA

1. सामर्थ्यं etc—adj to हनुमान् । समर्थस्यभावः इति समर्थ + ध्वञ् = सामर्थ्याम् । तेन सम्पादितमिति ३ तत् । सम् + पद + णिच् + क्त कर्मणि = सम्पादित done । वाञ्क् + क्त = वाञ्कितः । वाञ्कितः अर्थः इति कर्मधा । सामर्थ्या-सम्पादितः वाञ्कितार्थः येन स इति बहु ।

2, चिन्तामणिः—रत्नविशेषः । चिन्ता भावना लक्षणाया चिन्तितवस्तु । चिन्तादायी चिन्तितवस्तुप्रदाता मणिरिति शाकपाणिंवादित्वात् समासः । तथाहि श्रीकृष्णकर्णामृतं चिन्तामणिर्जयति ; cf.—मणिं दैके अविकृतं प्रसवे हिमभार—श्रीचैतन्यचरितामृतम् । चिन्तामणिस्तु, स्वर्णादिप्रसवकारो रत्नविशेषः । Hari-vamsa also supports this ; स तु अभीष्टवस्तुप्रदाता । अत्र हनुमान् यतः श्रीरामस्य अभीष्टवस्तु सम्पादितवान्—अतः स चिन्तामणिना सह श्रीपथं गच्छति ।

3. सलक्ष्मणः—लक्ष्मणेन सह वर्तमानः यः स इति तुल्ययोगे बहुव्रीहिः । adj to भूमिपतिः ।

4. भूमिपतिः—भूमेः पतिः इति ६ तत् ; subj. to मेने ।

5. शाखामृगानीकपतिः—शाखामृगानाम् अनौकम् (सैन्यवाहिनी) इति शाखामृगनीकम् । ६ तत् । तस्य पतिरिति ६ तत् । subj to मेने ।

6. मेने—मन् + लिट् ए । The construction is this:—भूमि-पतिः मेने, शाखामृगानीक पतिश्च मेने ।

Remark.

The rhetoric occurring here is upama ; Hanuman being upameya and chintamani the upaman ; सामर्थ्यसम्पादितवाञ्कितार्थः—being the common property. But the सादृश्यबोधक शब्द इव being absent, the upama passes by the name लुप्तोपमा । The is after the Mss followed by Jay ; but Dandin makes no mention of it. Sahityadarpan admits it (as उपम्यवाचिनोक्तोपे

समासे क्विप् च द्विधा), but his case is different. It is his opinion, the इव may disappear either on account of samasa or on account of क्विप् प्रत्यय; but neither of the cases are here; so Jay's view is supported neither by Dan 'in nor by Sahityadarpan. Malli following modern opinion takes it to be a case of उत्प्रेक्षा, (भवेत् सम्भावनीत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना—Sahityadarpan; अन्यथा स्थितामृतिश्चितनस्वितरस्य वा। अन्यथोत्प्रेक्षते यव तासुत्प्रेक्षां विदुर्बुधाः) here Hanuman is conceived as chintanani—as he is the fulfiller of desired object. The view of Malli seems to be a better one from existing books. But as already said Bhatti follows some old book on rhetoric now lost to us.

35. *Hanuman expressed his view about Ravana saying that he lies at Lanka only to meet his death at your hands.*

समोपमा

युष्मानचेतन् क्षयवायुकल्पान्
सीतास्फुलिंगं परिगृह्य जाल्मः ।
लङ्कावनं सिंहसमोऽधिपति
मत्तुं द्विषन्नित्यवददनुमान् ॥ ३५ ॥

Prose.—सिंहसमी जाल्मः द्विषन् युष्मान् क्षयवायुकल्पान् अचेतन् सीतास्फुलिंगं परिगृह्य लङ्कावनम् मत्तुम् अधिपति इति हनुमान् अवदत् ।

Beng.—सिंहसदृश असमीक्ष्यकारी शत्रु तौमादिगके प्रलय बायु तूल्या ना जानिया सीतारूप अधि फूलिङ्ग लईना मरिबार निमित्तई लङ्का बने अवस्थिति करितेछे—एई कथा हनुमान् बलिलेन ।

Eng.—The lionlike rogue your enemy by not recognising you a veritable dissolution-wind, is residing at Lanka with the spark of Sita to die—so said Hanumat (to Rama etc).

Or Thus.—The lion like inconsiderate foe, without knowing you to be (as dreadful as) the doomsday wind, resides in the Lanka forest, taking the spark of fire in the shape of Sita (with him) in order to meet his death only—so said Hanuman.

Jay.—युष्मान् रासादीन् चयवायुकल्पान् प्रलयकालमहावायुमदृशान् अचितन् अजानन् [चित्ती स'ज्ञाने इति भौवादिकः] । द्विषन् दशाननः जात्रः सूर्खः सीता-स्फुलिङ्गम् सीताम् अग्निकणमिव परिगृह्य आदाय लङ्कावनम् अधिशेते । मर्त्यम् मरि-ष्यामिति सिंहसम इत्यवदत् हनुमान् । समोपमं—समशब्देन उपमायाः अभिधानात् । अत्र निभसदृशादयः अपि द्रष्टव्याः ।

Malli.—युष्मान् इति । सिंहसमीपतएव जात्रासमीप्यकारौ आपदचिह्नित इत्यर्थं द्विषन्मित्रो रावणः [“द्विषोऽमित्रे” इति शब्द प्रत्ययः] युष्मान् ईषदसमाप्तः चयवायुः प्रलयमारुतः ततकल्पान् तद्वत् अग्निसंघुञ्जकान् ‘अचितन’ अजानन् [चित्तीभौवादिकात् लटः शब्दादेः] ‘सीता स्फुलिङ्गः अग्निकण इव तं परिगृह्य’ आदाय लङ्काम् वनमिव इतुप्रभयत् उपमितसमासः । स्पष्टोपमानरसाहचर्यात् । अतएवात्र अनुक्तीवाख्यौ लुप्तोपमानेदौ । तद्वन्म मर्त्यम् अधिशेते । स्वावासवने स्फुलिङ्गलक्षणा सिंह इव त्वयैव वायुना संघुञ्जिताग्निं तनैव सह भक्ष्यते इत्यर्थः । इति हनुमान् अवदत् । अत्र कल्पादीनां समसदृशादिशब्दानां “तेन तुल्यम्” इति वतेश्च धर्मिहारा सादृश्यप्रतिपादकत्वात् आर्थोपमा । तत्र तस्यैव इतीवार्थे वनेः इववायथादिशब्दानांचसाक्षात्सादृश्यबोधकत्वात् तत् प्रयोगे श्रौतीति विवेकः ॥

CHARCHA.

1. सिंहसमः—adj to द्विषन् । सिंहेन समः इति ३ तत् । हिनस्येति

ककत्तरि = सिंहः, पृषोदादित्वात् साधुः । सिंहे वर्षविपर्ययः इति अत्र वर्ष-
विपर्ययः (metathesis) द्रष्टव्यः ।

2. जाळः—adj to द्विषन्; असमौह्यकारी inconsiderate.

3. द्विषन्—subj. to अघ्निशेते । द्विष् + शृष्ट = द्विषन्; to denote
enemy the suffix शृष्ट is attached to द्विष् । See Malli.

4. युष्मान्—obj to अचेतन् । रामादीन् ।

5. चयवायुकल्पाण्—adj to युष्मान्; चयः = चि + अच । प्रलयः ।
वा + यु = वायुः । चयकालीनः वायुः इति शाक पाथिवादिवात् समासः । ईषद
समासः चयवायुः इति अर्थे कल्पप्रत्ययः, तेन चयवायुकल्पाः तान् । प्रायेण प्रलय
पवनतुलितान् । This indicates Ravana's destruction.

6. अचेतन्—चित संज्ञाने इति भ्वादिः । चेतति । चित + शृष्ट =
चेतन् । न चेतन् इति अचेतन्—नञ समासः । अजानन्—without
knowing.

7. सीता स्फुलिंगम्—obj to परिगृह्य । सीता स्फुलिंगः इव इति उपमित
समासः । स्फुलिंग अग्निकणः (sparkle fire). स्फुलिंगसदृशी सीताम् इत्यर्थः ।

8. परिगृह्य = परि + गृह् + ल्यप् । आदाय ।

9. लङ्कावनम्—obj to अधिशेते । लङ्कावनमिव इति उपमित समासः ।
obj. (कर्म) by the rule—अधिशोङ् स्थासां कर्म ।

10. अधिशेते—अधि + शे (शेते) + लट् ते ।

11. इति—अव्यय ; obj to अवदत् ।

12. मर्तुम्—मृ + तुम् ; in order to die.

Remark.

Here the following are upameyas :—द्विषन्, युष्मान्, सीता and
लङ्का and the following are the corresponding upamanas :—
सिंह, चयवायु, स्फुलिंग and वन । लङ्का is compared with वन and the

सादृश्यवाचक शब्द इव disappears in the उपमितसमास ; सीता is compared with स्कृङ्ग and hero also इव disappears in the उपमित समास ; such a practice is sanctioned by the following rule of Sahityadarpan :—“श्रौपस्यवाचिनो लोपे समासे क्विपि च द्विधा” । द्विषन् is compared with सिंह and the word used सम entering into a द्वतीयातत् समास with सिंह stands as the उपमावाचक शब्द । Dandin allows this, vide kavyadarsa “सङ्क्षपसमसञ्ज्ञिताः—(उपमाबोधक शब्दाः) ; again युषान् is compared with चयवायु and the suffix कल्प attached to चयवायु stands as the उपमावाचक शब्द । Dandin supports this saying—कल्पदेशोय दिश्यादिः । Therefore the rhetoric occurring here is upama and Jay following Mss. calls it sanopama as the simile is expressed by the word सम । Malli contends this and calls it an instance of चार्थोपमा । It is a type of लक्ष्णोपमा—because the सादृश्य वाचक शब्द इव is dropped in the case of लङ्कावनम् and सीतास्फुरि गम् ।

30. Hanuman said that he met Ravana, as full of pride and consequently fallen off from the path of virtue.

अर्थान्तरन्यास

अहृत धनेश्वरस्य युधि यः समेतमायो धनं
तमहमितो विलोक्य विबुधैः कृतोत्तमायोधनम् ।
विभवमदेन निहनुतः क्रियाऽतिमात्रं संपन्नकं
व्यथयति सत्पथादधिगताथवेह संपन्नकम् ॥३६॥

Prose.—समेतमायः यः युधि धनेश्वरस्य धनम् अहृत, विबुधैः कृतोत्तमायोधनं

निर्ऋतक्रिया विभवमदेन अतिमात्रसंपन्नकम् तम् विलोक्य अहं इतः। अथवा इह अधिगता (अतिगता) संपत् सत्पथात् कं न व्यथयति।

Beng.—माया-सनाथ ये रावण युक्ते धनपति कुबेरের ধন অপহরণ করিয়াছিল, দেবগণের সহিত যে বোরতর সংগ্রাম করিয়াছিল এবং যে ঐশ্বর্য্য গর্বে গর্ব্বিত এবং লজ্জাহীন. তাহাকে দেখিয়া আমি এখানে আসিয়াছি। ঐশ্বৰ্য্যের অতিবৃদ্ধি হইলে কেই বা সংপথ হইতে ভ্রষ্ট না হয়।

Eng.—I have come here, after having seen him, who is an adept in magic, who wrested away the riches from Kuvera in a fight, who struggled hard with the gods and who had grown proud of his excessive wealth; and consequently shameless; or whoever is there, that is not led astray from the right path by the excessive accumulation of wealth?

Jay.—अहन्तेत्यादि—यो द्विषन् युधि संधामि समेतमायः समेता प्राप्ता माया येन इति तृतीयाथे बहुव्रीहिः। मयावी इत्यर्थः। धनेश्वरस्य धनदस्य धनमदृतं हृतवान्। ऋसादङ्गात् ८२।२७ इति सिचो लोपः। तं विबुधैः देवैः सह क्रतोत्तमायोधनं क्रतुमहामंथामम्। निर्ऋता अपलपिता ज्जीलंजा येन विभवमदेन तेन निर्ऋतक्रिया अतिमात्रम् सुष्ठु सम्पन्नकम् युक्तं येन पर स्त्रियमपहृत्यानीत वानसौ तं विलोक्य अहमितः प्राप्तः। विभवमदो लज्जां त्याजयती इति असुमेवार्थं अनुस्मृत्य अर्थाजरम् आह—अथवेति। अथवा शब्दे निपातसमुदायः यस्मादर्थे वर्तते। यस्मादिहश्लोके संपत् विभूतिरधिगता प्राप्ता सत्पथात् सन्मार्गात् कं न व्यथयति चलयति। व्यथिरतचलने वर्तते। अर्थान्तरन्यास इति उक्तात् अर्थात् अन्यस्य उपन्यासात्। यथोक्तम्—उपन्यसनमर्थस्य प्रमानाद परस्य यत्। ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यास पूर्वार्थानुगतो यथा। इति।

Malli.—अहृत इत्यादि। समेताः संगताः मायाः यं स समेतमायो मायावी

यो रावणः युधि युद्धे धनेश्वरस्य कुवेरस्य धनमहृतं हृतवान् ! हरतः कर्त्तरि लुङि-
तङि । “ऋसादङ्गात्” इति सिच्-सलोपः । विवृधैः देवैः सह । “वृद्धीयुना”
—इति वत् सङ्घार्थाप्रयोगेऽपि सङ्घार्थे ढतीया । कृतम् उत्तमायोधनं महायुद्धं येन तं
किं च निरुतक्रिया त्याजितलज्जेन विभदमदेन संपदगर्वेण अतिमात्रं भृशं
सपन्नमेव संपन्नकं युक्तं । स्वार्थे कः । संपन्नमदात् त्यक्तलज्जम् इत्यर्थः । तं
रावणं विलोक्य अहमितः प्राप्तः । इणः कर्त्तरि क्तः । अथवा तथाहि इत्यर्थः ।
इह लोके अभिगता अतिप्रवृद्धा संपद विभूतिः कं सत्पथात् सन्मार्गात् न व्यथयति
न चलयति । व्यथ् भयचलनयोः । संपन्नमदात् निर्लज्जं उत्पथप्रवृत्तः सर्वथा
अयम् उच्छेदितव्यः इत्यर्थः । सामान्येन विशेष समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । “कार्थ-
कारणसामान्यविशेषानां परस्परम् । समर्थनं यत् सोऽर्थान्तरन्यास उदाहृतः”—
इति लक्षणात् । तस्य यमकेन शब्दालङ्कारेण संसृष्टिः ।

CHARCHA

1. समेतामायः—adj to यः ; सम् + आ + इ + क्तः कर्त्तरि । समेता माया
यं स इति बहु । (Malli) सम् + आ + इ + क्त कर्मणि ; समेता प्राप्ता माया
येन स इति बहु । (Jay). मायावी ।

2. धनेश्वरस्य—सम्बन्धे ६ छी । ईश् + वरच् = ईश्वरः । धनस्य ईश्वरः
इति ६ तत् ।

3. अहृत—हृ + लुङ्, त । हृतवान् । The सिच् that is added
to root in लुङ्, elides here by the rule “ऋसादङ्गात्” (८।२।२७)
[ऋसात् परस्य सिचोलोपः स्यात् इति भाषावृत्तिः] ।

4. विवृधैः—देवैः ; “वृद्ध यूना” इतिवत् अविद्यमानेऽपि सङ्घार्थे ढतीया ।

5. कृतोत्तमायोधनं—adj to तम् । कृ + क्त कर्मणि = कृतः । उद्धतं तमः
अस्मादिति उत्तमः बहु । आयुष्यतेऽस्मिन् इति आ + युष् + लुट् = अयोधनम् ।
कृतोत्तमायोधनं येन तं इति बहु । Who offered a deadly fight with
the gods.

6. निऋतञ्जिया—adj to विभवमदेन ; ऋः लज्जा ; नि + ऋ + क्त कर्मणि = निऋत । ऋते to remove, to take away, निऋता अपनीता त्याजिता इति यावत् ऋः येन तेन इति बहु । विभवमद i. e, pride of wealth caused him to shake off shame.

7. विभवमदेन—वि + भू + अप् = विभवः ऐश्वर्यम् । मद + अप् = मदः—गर्वः । विभवात् मदः इति ५ तत्, सहस्रपा वा ; यद्वा विभवजन्यः मदः इति शाकपार्थिवादि त्वात् समासः । तेन । सम्पन्नकम् इत्यस्य अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया ।

8. अतिमादमस्यन्नकम्—adj. to तम । मादाम् सीमानम् अतिगतः इति अति-मादः । प्रादिः । यद्वा अतिक्रान्तः मादाम् इति अतिमादः । अत्यादयः क्रान्तादयश्च द्वितीयया इति समासः । सम् + पद् + कर्मणि क्त सम्पन्नः । सम्पन्नः एव इति स्वार्थे क, तेन सम्पन्नकः । युक्तः । सनाथः इत्यर्थः । अतिमादं सम्पन्नकः तम् इति सहस्रपेति समासः । ऐश्वर्यगर्वेन भृशं युक्तः । Extremely proud of his wealth,

9. विलोक्य — वि + लोक् + णिच् + ल्यप् ; its obj = तम् ।

10. इतः — इ + क्त कर्त्तरि ; प्राप्तः , इमं देशं आगतः इत्यर्थः ।

11. अथवा — it means तथाहि (Malli) ; यस्मात् (Jay) ; अव्यय ।

12. इह—अस्मिन् लोके ; अव्यय ।

13. अधिगता — अधि + गम् + क्त कर्मणि स्त्रियमाप् । प्राप्ता ; Malli reads अतिगता—अत्यन्तं अतिशयितं वा गता इति अतिगता । प्रादितत् । अति प्रवृद्धा ; grown excessively ; excessive growth of prosperity ; adj to संपत् ।

14. सत् पथात्—अपादाने ५मी । सन् पन्थाः इति कर्मधा । “ऋक् पूर्वध्-पथामानक्षे” इति सूत्रेण समासान्तः ।

15. व्यथयति — व्यथ् + णिच् + लटति । व्यथ चलने ; व्यथयति = चालयति । चावयति causes to deviate.

Remark.

The rhetoric occurring here is অর্থান্তরন্যাস:—defined by Dandin as such :—*জয়ঃ সৌখ্যান্তরন্যাসৌ বস্তু প্রস্তুত্ব কিংচন, তৎসাধন-মমর্থস্য ন্যাসৌযৌগ্যস্য বস্তুনঃ* ॥ Here the general assumption অথবা বহু অতিগতা সম্পত্তি সত্পথাত্ কং ন ব্যয়য়তি supports the particular case of Ravana's deviation from the right path due to his excessive accumulation of wealth. So here is অর্থান্তরন্যাস of that type which is said to be সামান্যেন বিশেষসমর্থনরূপ by Sahityadarpan. It is called বিশ্বব্যাপী by Dandin.

Moreover, there occurs the যমক at the end of lines, (cf. সাযোধন' (i) সাযোধন' (ii) সম্পন্নক' (iii) সম্পন্নক' (v) So here is a commixture of যমক and অর্থান্তরন্যাস ।

N. B.—ছন্দোমঞ্জরী quotes this verse as an instance of the metre নন্দন cp “নজমজৈরস্তু, রেফসহিতৈঃ শিবৈর্দ্বৈর্নন্দনম্” ।

37. *Non-Aryan as Ravana is, there is no ground for his treading upon the right path.*

অন্তিঃ

ঋজিমান্ রাক্ষসো মূঢ়শ্চিত্রম্ নাসৌ যদুদ্বতঃ ।

কৌবা হিতুরন্যায়্যাণাং ধর্ম্যে বর্মানি বর্ন্তিতুম্ ॥১৩৭॥

Prose.—ঋজিমান্ রাক্ষসঃ মূঢ়ঃ অসৌ যত্ উদ্বতস্তাত্ ন চিত্রম্ ; অনায়ায়াণাং ধর্ম্যে বর্মানি বর্ন্তিতুম্ কৌ বা হিতুঃ ।

Beng.—সমৃদ্ধিশালী, জাতিতে রাক্ষস, এবং অবিবেকী এই ব্যক্তি যে উদ্ধত হইবে না ইহাই আশ্চর্য্য ; কি হেতু আছে যে অনার্য্যেরা ধর্ম্ম পথে রহিবেন ?

Eng.—It is no wonder that prosperous, by birth a Rakshasa, and foolish as he is, he would be haughty; for upon what ground will a non-Aryan (or adishonest) follow the path of righteousness ?

Jay.—ऋद्धिमान्—इत्यादि । 'यदसौ उद्धतो दुर्वृत्तः न तच्चिदम् आश्चर्यम्' । यस्मादसौ ऋद्धिमान् राक्षसः । उभयथा ग्लिहृदम् इति एतदयुक्तमिति प्रतिषेधनम् । आह—को वेति किम् अनेन उक्तेन यस्मात् अनायार्थाणां तद्धिधानां धर्म्ये धर्मात् अनपेते वर्त्मनि मार्गे वर्त्तितुम् को वा हेतुः किं नाम कारणम् । नैव इत्यर्थः । आक्षेप इति प्रतिषेधो नाम । यथोक्तम्—प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधत्तुसया । आक्षेप इति तं सन्तः शंसन्ति द्विविधो यथा ॥ इति । अत्र पूर्वार्धे नीक्तो य इष्टोऽर्थः तस्य को वेत्यादिना विशेषप्रतिपादनच्छेया प्रतिषेधः इति । स च उक्तवत्त्यनाशविषयभेदाद् द्विविधः । अयम् उक्तविषयः ॥

Malli.—ऋद्धिमान् इति । ऋद्धिमान् संपन्नसौ राक्षसो जात्या क्रूरः सूदः अविवेकी असौ ईडृक् रावणः उद्धतो दुर्विनीत इति यत् तत्तन् चिदम् । तथाहि अनायार्थाणाम् असाधूनाम् धर्म्ये धर्म्यात् अनपेते वर्त्मनि वर्त्तितुम् को वा हेतुः न कोऽपीत्यर्थः । प्रवृत्त आदरादिभिर्द्विगुणितहेतुनदम्भेन अौद्धत्यमेव युक्तमिति सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ऋद्ध्यादिपदार्थानां विशेषणगत्या औद्धत्यहेतुत्वात् पदायहेतुकं काव्यलिङ्गं च इत्यनयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥

CHARCHA

1. ऋद्धिमान्—adj to असौ ; ऋध् + क्ति = ऋद्धिः ऐश्वर्यम् ; सा अस्य अस्ति बाहुल्येन इति भूमाये सतुप् = ऋद्धिमान् ; extremely prosperous.

2. राक्षसः—असौ इत्यस्य विधेयपदम् ; रक्षः एव इति राक्षसः ; स्वाधे प्रज्ञादित्वात् अण् ; यतः राक्षसः अतः जात्या क्रूर इति बोद्धव्यम् ; cruel by nature as he is a Rakshasa.

3. सूदः—सुहृ + क्त = सूद and सुग्धः ; blockhead ; adj to असौ ;

4. असौ = रावणः ; subj to अस्ति etc understood.
5. यत्—अव्यय ।
6. चित्तम्—आश्चर्यम् ; wonderful : adj to तत् understood.
7. अनार्याणाम्—सम्बन्ध सामान्ये पठ्यते । ऋ + यत् = आर्यः साधुचरितः ; तस्मात् अन्वः इति अनार्याः असाधुः । नञ् तत् ।
8. धर्म्यं—धर्मात् अनपेतः इत्यर्थे धर्म + यत् = धर्म्यः ; ; adj to वर्तमानि ;
9. वक्त्राणि—अधिकरणे ऽमी ।
10. वर्तितुम्—वृत् + तुम् ; अवस्थितुम् ; to tread upon ; to be resorted to.
11. हेतुः—कारणम् ; ground ; reason ; subj to अस्ति understood.

Remark.

The Mss has आक्षेप here, But the rhetoric occuring here is (according to Malli) अर्थान्तरन्यासः । The haughtiness of Ravan is supported on the ground that he is a Non-Aryan and consequently uncivilized. Hence Malli writes :—आर्यादि विपरोतहेतुसदभावात् owing to the existence of grounds that he is a non-aryan and the like, औद्धत्यमेव युक्तम् his haughtiness is supported. अनार्याणां स्वभावतः एव औद्धत्यं प्रदर्शयन् अनार्याविशेषस्य रावणस्य औद्धत्यं समर्थयति अतः सामान्येन विशेषसमर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः ; moreover the adjectives ऋद्धिमान् and the like stand as the cause of haughtiness so there is kavyalinga also, out of these two अर्थान्तरन्यास is the principal (अङ्गो) and काव्यलिङ्ग subordinate (अङ्ग) and so there is a conglomeration of अर्थान्तरन्यास and काव्यलिङ्ग ; काव्यलिङ्गा-र्थान्तरन्यासयोरङ्गाभ्यामेव सङ्करः । But Jay following Mss contends

thus—according to him, the rhetoric is आक्षेपः । It is prof. Trevedi says, supported by Angi, udbhata &c.

Dandin says :—प्रतिषेधोक्तिराक्षेपस्यैवाख्यापितव्या विधा । अथास्य पुनराक्षेपस्य भेदानन्वादनन्तता । According to Jay it is उक्तविषयगत आक्षेपः । Sahityadarpan says “वक्ष्यमाणः आक्षेपः उक्तगम्य आक्षेपः इति द्विधा आक्षेपः” । Jay also says this ; but the question is—Is here आक्षेप of the उक्तविषयगत type ? First we should know that this प्रतिषेध is by all means विशेषदोषनार्थम् न तु खरूपतः (यथार्थतः) एव प्रतिषेधः अभिधीयते । Jay also says this ; but his argument that अत्र पूर्वार्धे न उक्तो यः इष्टः अर्थः तस्य को वा इत्यादिना विशेष प्रतिपादनेच्छया प्रतिषेधः इति—is rather open to objection ; where is that प्रतिषेधः ? what is the thing here, that is apparently forbidden ? The negative particle in नासौ convinces us that there is no प्रतिषेधः in the second half of the sloka. चित्रम् नासौ यदुद्धतः—this portion undergoes समर्थन and not प्रतिषेध (or apparent prohibition) or प्रतिषेध इव in the second assertion ; and so in our opinion Malli is more logical and आक्षेप of the Mss is rather farfetched.

38. *Hanuman said that he visited Sita, but he declined to give an account of his achievements at Lanka.*

आक्षेप एव

तस्याधिवासे तनुरुत्सुकासौ

दृष्ट्वा मया रामपतिः प्र-मन्युः ।

कार्यस्य सारोऽयमुदीरितो वः

प्रोक्तेन शेषेण किमुद्धतेन ॥ ३८ ॥

Prose.—तस्य अधिवासे तनुः उत्सुका रामपतिः प्रमत्तः असी मया दृष्टा ।
अयं कार्यस्य सारो उद्दीरितः ; शेषेण उद्धतेन प्रोक्तं किम् ?

Beng.—ताहार (रावणेर) गृहे आमि कृषा उत्सुका (रामचन्द्रेर
सहित मिलन-ब्याकुला) (रामप्रिया) पतिव्रता शोकाकुला सोताके
देखि। आसियाहि । এই কার্যের সার আমি আপনাদিগকে कहिलাম ;
আমার উদ্ধতের (বীরত্বের) পরিচায়ক অবশিষ্ট ব্যাপার বলিয়া আর
কি হইবে ?

Eng.—In his residence, I have met Sita who is emaciated
and eager (to meet you), attached to you and seized with
grief. This is the very substance of the affair that I have
related ; what is the use of describing the rest which bes-
peaks of my haughty exertions ?

Jay.—तस्य इत्यादि । तस्य रावणस्य अधिवासे लङ्कायाम् असी रामपतिः सीता
मया दृष्टा । रामपति रयस्या इति । “विभाषा संपूर्णस्य” इति नकाराभावपक्ष-
रूपम् । तनुः कृशाङ्गी । [“वोतो गुणवचनात्” (५ १४४) इति डीपी विकल्पः] ।
उत्सुका सीत्कण्ठा, प्रमत्तः प्रकृष्टशोका । [ऊङुतः (४ ११६६) इति ऊङ्, न भवति ।
तत्राऽप्योपधादिति वर्त्तते] । अयं कार्यस्य सारः शारः सीतादर्शनम् उद्दीरितः
कथितः । वो युष्मभ्यम् । शेषेण उद्धतेन अशोकवनिक्कामङ्गादिना किं प्रोक्तं ।
न किं चित् प्रयोजनम् । स एव इति अयमपि आक्षेपः एव, किन्तु वन्द्यमाण-
विषयः । अत्र पूर्वार्धेन उक्तो य इष्टीऽर्थः तस्य विशेषाभिधत्तव्या प्रोक्तं न
इत्यादिना शेषार्थप्रतिषेधः ।

Malli.—तस्येति । तस्य रावणस्य अधिवासे लङ्कायां तनुः कृषा उत्सुका त्वहि
सीत्सुका राम एव पतिर्यस्याः सा रामपतिः पतिव्रता इत्यर्थः । [“विभाषा संपूर्णस्य”
इत्यत्र पतुः संपूर्णात् उपसजनसमास उपसंख्यानम् इति विकल्पात् पक्षे डीव्
नकारयोरभावः] । प्रमत्तः प्रहङ्गशोकासी सीता मया दृष्टा । अयं कार्यस्य सारो

सारांशो वो युष्मभ्यम् उदीरितः उक्तः । शेषेण अवशिष्टेन उदनेन वनभङ्गादुद्धत-
कृत्येन प्रोक्तेन सता किं न किञ्चित्, अतो नोच्यते इत्यर्थः । अत्रांशोक्तौ वच्यमाण-
शान्तरोक्तिनिषेधरूप आक्षिपालङ्कारः । विशेषबोधायीकस्य वच्यमाणस्य वा भवेत् ।
निषेधाभासकथनमाक्षिपः स उदाहृत इति सामान्य लक्षणात् ॥

CHARCHA

1. अधिवासे—अधिवसति अस्मिन् इति अधि + वस् + घञ अधिकरणवाच्ये ;
गृहे । अधिं ७मी ।

2. तनुः—कथा ; obj to असौ । by the rule “बोतो गुणवचनात्”
(४।१।४४), we get two forms तनुः and तन्वी in the feminine.

3. उत्सुका—मिलन-व्याकुला ; adj to असौ ।

4. रामपतिः—adj to असौ ; रामः एव पतिर्यस्या सा इति बहु । By the
rule “विभाषा सपुञ्जस्य” (४।१।३४) we get two forms रामपतिः and
रामपत्नी ।

5. प्रमत्तः—प्रवृद्धशोका ; adj to असौ । प्रकटः मत्तयस्या सा इति बहु ।
By the varttika—प्रादिभ्योधातुजस्य वाच्योवाचोत्तरपदलोपश्चेति, we get two
forms प्रकटमत्तः and प्रमत्तः ; now in the feminine the उकार of मत्त
is not supplanted by ज as sanctioned by the rule ऊङुतः
(४।१।६६), because here also अयोपधात् should be drawn from the
rule जातिरेस्त्रीविषयादयोपधात् (४।५।६३) and words having penul-
timate य, are barred from taking ज in the feminine.

6. उदीरितः—उत् + ईर + क्तः कर्मणि ; कथितः ; related.

7. वः—युष्मभ्यम् ॥ सम्प्रदाने चतुर्थी by the rule—क्रियया समभिप्रेति
सोऽपि सम्प्रदानम् ।

8. शेषेण—अवशिष्टेन ; किम् इत्यस्ययोगे तृतीया by the dictum गत्य-
मानापि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका ; अतः किम् इति प्रयोजनार्थं प्रयुक्तः ।

9. उद्धतेन—उत् + हन् + क्त ; adj to शेषेण ; or शेष may be taken to be an adj. and उद्धतेन as nom ; the क्त being attached to the root as भावे ।

10. प्रोक्तेन—प्र + वच् + क्त ; adj to शेषेण or उद्धतेन as the case may be.

Remark.

The Rhetoric occuring here is आपेक्ष ; here in order to give prominence to what achievement was done by Hanuman at Lanka, the assertion about to deal with the same, is apparently forbidden thus satisfying the statement वक्तुनः वक्तु-मिष्टस्य विशेषप्रतिपत्तये निषेधाभासः आक्षेपः । स च विधा उक्तविषयगतः, वक्ष्यमाणविषयगतश्च । अत्र वक्ष्यमाणविषयस्य निषेधकरणात् वक्ष्यमाणविषयगतः, आक्षेपः, this sort of division is not to be found in Kavyadarsa ; though both Jay and Malli admit it. It may be called द्व्यन्ताक्षेपः after Dandin ; his भविष्यदाक्षेपः being other than this.

39. *Sita was purer and thinner than the Moon.*

व्यतिरेकः

समतां शशिलेखयोपयाया-

दवदाता प्रतनुः क्षयेण सीता ।

यदि नाम कलङ्क इन्दुलेखा-

मतिवृत्तो लघयेन्न चापि भावी ॥ ३८ ॥

Prose.—अवदाता क्षयेण प्रतनुः सीता शशिलेखया समताम् उपयायात् यदि नाम कलङ्कः अतिवृत्तः सन् इन्दुलेखाम् न लघयेत् न चापि भावी ।

Beng.—विशुद्धा शोकशिखा सीता उज्ज्वल ओ स्त्रीण चन्द्रकलार सहित
तुलिता हईते पारैन, यदि कलङ्क ताहाके आक्रमण करिखा लघू नाः
करे वा भविष्यतेओ लघू ना करित ।

Eng.—Sita pure and emaciated through privation may
bear comparison with the bright and thin phase of the moon,
provided the stigma does not overpower (lessen its glory)
or would not do so in future.

Jay.—समताम् इत्यादि । सीता अवदाता शुद्धा प्रतनुः प्रकर्षेण तन्वी क्षयेण
दौर्बल्येन एतावता तुल्यधर्मात् शशिलिखया समतां तुल्यताम् उपयायात् उप-
गच्छेत् । यदि कलङ्को नामापरोऽतिवृत्तः अतिक्रान्त इन्दुलिखां न लघयेत् न न्यून-
येत् । तथा भावी आगामी न लघयिष्यत् यदि । न चैवं तस्मात् चन्द्रलिखया
समेति भावः । व्यतिरेक इति अयं व्यतिरेको नाम अन्यः । पूर्वाधनोपमानोपमेय
योः अर्थः दर्शितः तस्य पश्चाच्च न भेददर्शनात् । यथोक्तम्—“उपमानवतोऽर्थस्य
यद्विशेषनिर्देशनम् ; व्यतिरेकम् तमिच्छन्ति । विशेषोत्पादनादथा ॥ इति ॥

Malli.—समतानिति । अवदाता शुद्धा क्षिणोतीति क्षयः शोकोऽन्यत्र राजयक्षा
तेन प्रतनुरतिवृत्तः सीता शशिलिखया समतां सादृश्यं यायात् गच्छेत् यदि नाम कल-
ङ्कोऽतिवृत्तउपक्रान्तः सन् इन्दुरेखां लघयेत् स्वापगमेन लघुकुर्यात्, तथा न भावी न
पुनरावर्त्तौ क्षेत्यर्थः । अत्रोपमानात् इन्दुरेखायाः पुनः कलङ्कदोषित्याः उपमेयस्य
मुखस्य अवदातत्वादिना साम्येऽपि नित्यनिष्कलङ्कत्वेन आधिक्योक्तेः व्यतिरेकालङ्कारः ।
भेदप्रधान—सामान्यमुपमानोपमेययोः आधिक्याल्पत्वकथनात् व्यतिरेकः स उच्यते
इति लक्षणात् ।

CHARCHA.

1. अवदाता—adj to both सीता and शशिलिखया ; with reference
to शशिलिखया—make it अवदातया with the help of the विभक्तिपरिणाम
process ; अवदाता विशुद्धा पूतचरित्रा सीता, अवदातता उज्ज्वलया शशिलिखया ।
अव + दै (दैप् शोधनं = दायति) + क्त = अवदात ।

2. चयेण—हेतौ तृतीया । With reference to the शशिलेखया it means चयरोगेण राजयक्ष्मणा इति यावत् ; tradition goes on to ascribe phthisis to the moon which renders her thin and emaciated ; with reference to Sita it means चयहेतुना वस्तुना ; चिपोति यः सः चयः इति चि + अच् कर्त्तरि । शोकः एव चयः = तस्य चयहेतुत्वात् ; (Malli) ; Jay says चयेण—दीर्घलोपन ; चोषतया इत्यर्थः ।

3. प्रतनुः—adj to both सीता and शशिलेखया । प्रकर्षेण तनुः इति प्रादि समासः ; excessively thin ; highly emaciated.

4. शशिलेखया—शशिनः लेखा कला इति इतत् । चन्द्रकलया with the phase of the moon. तृतीया by the rule “तुलागार्धे रतुलोपमाभ्याम् तृतीयाऽन्यतरस्याम् ।”

5. समताम्—तुलाताम् ; समः तलाः । तस्य भावः इति तल् । obj to उपयायात् ।

6. उपयायात्—उप + या + विधिलिङ् यात् ; verb to सीता ; सम्भावनायां विधिलिङ् । समताम् उपयात्म् सम्भवेत् नाम इति भावः ।

7. कलङ्कः—कृष्णचिह्नः the black spot ; the stigma. sub. to लघयेत् ।

8. अतिवृत्तः—adj to कलङ्कः । अति + वृत् + क्त कर्त्तरि । Having attacked ; having occupied a portion ; having suppressed.

9. इन्दुलेखाम्—obj to लघयेत् ; इन्दुलेखेति इ तत् ।

10. लघयेत्—सम्भावनायां विधिलिङ् । लघुं करोति इत्यर्थे लघुशब्दात् + णिच् लघयति इति नामधातुः । तत् करोति तदाचष्टे इत्यर्थे णिच् स्यात् ।

11. भावी—भू + णिन् (औणादि) भविष्यद्दर्शने । भाविन् = भविता ; आगामी । कलङ्कः न चापि भावी = कलङ्कः न चापि आगामी—पुनरावर्त्तनी स्यात् ; should stigma does not return to the moon in future. यदि भविष्यति कलङ्कः चन्द्रम् प्रतिपुनः न आवर्त्तते (आवर्त्तते) इति भावः ।

Remark.

The rhetoric occurring here is व्यतिरेक defined by Dandin as such :—शब्दोपात्तिं प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्द्वयोः । तत्र यत् भेदकथनं व्यतिरेकः स उच्यते । Here सौता is the उपमेय and शशिलेखा the उपमान । समता is the सादृश्यवाचक शब्द and अवदाता as well as चर्येण प्रतनु—these are common properties. But the upameya Sita excels the upaman—sasilekha in the point ; Sita is free from कलङ्क whereas sasilekha is not. Therefore as the excellence of upameya over upaman is affirmed, so the rhetoric is व्यतिरेक ; hence Sahityadarpan says :—अधिक्यमुपमेयस्य उपमानाद्यूनतायवा व्यतिरेकः ।

40. please rescue the devoted Sita from the
clutches of Ravan.

विभावना

अपरोक्षितकारिणा गृहीतां,

त्वमनासेवितवृद्धपण्डितेन ।

अविरोधितनिष्ठुरेण साध्वीं

दयिताम् वातुमलं घटस्व राजन् ॥ ४० ॥

Prose.—(६) राजन् ! अपरोक्षितकारिणा अनासेवितवृद्धपण्डितेन अविरोधितनिष्ठुरेण गृहीतां साध्वीं दयिताम् वातुम् त्वम् अलं घटस्व ।

Beng.—हे राजन् ! রাবণ অবিম্ব্যকারী ; তাহার উপর সে কখনও প্রাচীন জ্ঞানবান্ ব্যক্তির সেবা করে নাই (তাদৃশ ব্যক্তির সাহচর্য্য পায় নাই) ; তাহার সহিত বিরোধ না থাকা সত্ত্বেও সে নির্ভূর ভাটেব আপনার পতিব্রতা প্রিয়তমাকে অপহরণ করিয়াছে । তাঁহার উদ্ধারের নিমিত্ত আপনি ভাল করিয়াই উদ্যোগী হউন ।

Eng.—Your Majesty, exert yourself utmost to rescue your ever devoted and beloved wife, carried away (abducted) by that rogue fellow, who never served (came in contact with) an experienced (old) wise man, and who has behaved cruelly without being wronged by you (without any cause of conflict), or who has assumed cruel attitude towards you though not wronged (in the least).

Jay.—अपरीक्षितकारिणा इत्यादि । अपरीक्षितकारिणा अविचारितकरण-शोलेन, अनासेवितवृद्धपण्डितेन अपर्युपासितज्ञानवृद्धसत्पथेन, अविरोधितनिष्ठुरेण अनपक्वतोऽपि क्रूरः सन् स शत्रुः तेन गृहीतां साध्वीं पतिव्रताम् दयिताम् इष्टाम् वाणाह्नीम् वातुम् रक्षितुम् अलं पर्याप्तम् त्वम् घटस्व यतस्व । हे राजन् इत्यवदद्वन्द्व-मान् । विभावेनेति परीक्षासेवाविरोधनं चेति तिस्रः क्रियाः तासां यः प्रतिषेधः नञा तेन अपरीक्षापूर्वकम् यत् करणं तथा वृद्धसेवापूर्वकं यत् पण्डितत्वम् यज्ञा-विरोधपूर्वकम् निष्ठुरत्वम् तस्य क्रियाफलस्य विभावनात् प्रकाशनात् । यथोक्तम् “क्रियायाः प्रतिषेधेन तत्फलस्य विभावनात् । ज्ञेया विभावने वासौ सान्त्वर्थम् कथ्यते यथा” ॥ इति ॥

Malli.—अपरीक्षितेति । अपरीक्षितम् अनालोचितम् तत्कारिणा अविश्वस्य-कारिणा इत्यर्थः । अनासेवितवृद्धोऽनुपासितज्ञानवृद्धः स चासौ पण्डितश्च । तेन पण्डितमन्यन्ते इत्यर्थः । अविरोधितोऽनपक्वतः सन् एव निष्ठुरो हिंस्रः तेन अकारण-हृषिणा इत्यर्थः । अमुना रावणेन हृताम् अपहृताम् साध्वीं पतिव्रताम् दयिताम् प्रेयसीम् वातुम् हे राजन् ! अलं श्रमम् यतस्व । अत्र रावणविशेषणैः सीताविशेषणैश्च सीतावाणस्य आवश्यकत्वसमर्थनात् पदार्थहेतुकम् काव्यलिङ्गम् अलङ्कारः ।

CHARCHA,

1. अपरीक्षितकारिणा—adj to रावणेन (understood), or to अवि-रोधितनिष्ठुरेण । परि + ईक्ष् + क्त कर्मणि...परीक्षितम् । न परीक्षितमिति नञ् समासः । अपरीक्षितं करोति इति अपरीक्षित + कृ + णिनि कर्त्तरि । तेन ।

2. अनासेवितवृद्धपण्डितेन—adj to रावणेन as before. आ + सेव् + क्त कर्मणि...आसेवितः। न आसेवितः इति अनासेवितः। वृद्धश्च पण्डितश्च इति वृद्ध-पण्डितः। वृध् + क्त...वृद्धः; पण्डा + इतच्...पण्डितः। अनासेवितः वृद्धपण्डितः येन तेन इति बहुव्रीहिः। वा - अनासेवितवृद्धश्चासौ पण्डितश्च (पण्डिततन्मन्यश्च), कर्मधा - । See Malli.

3. अविरोधितनिष्ठुरेण—adj used as a noun here; अनुक्ते कर्तरि ढतीया - the verb being गृहीताम्। वि + रुध् + णिच् + क्त कर्मणि...विरोधितः। तस्मात् अन्यः इति अविरोधितः। नि + स्था + उर = निष्ठुरः। अविरोधितश्चासौ निष्ठुरश्च इति अविरोधितनिष्ठुरः—acting cruelly, without being wronged by you.

4. गृहीताम्—ग्रह् + क्त कर्मणि; ताम्; adj to दयिताम्।

5. साध्वीम्—adj to दयिताम्; साधुः...सच्चरितः; fem. साधुः and साध्वी।

6. दयिताम्—दय् + क्त कर्मणि; fem. आप्; ताम्; प्रियामित्यर्थः; adjective used as a noun; obj to वातुम्। She is your साध्वी दयिता so adopt a quick remedy. Being a राजन् you must do so.

7. वातुम्—वै + तुम्। to release.

8. अलम्—अव्यय; पर्याप्तं, भृशं—to the utmost,

9. घटस्व...घट + लोटस्व। चेष्टस्व, प्रयतस्व; exert.

Remark.

The rhetoric occurring here is according to Malli, kavyalinga. The necessity of rescuing Sita (सीतावाचस्य आदश्यकल) is being corroborated (समर्थनात्) by the adjectives (attributes) applicable to Ravan as well as to Sita. So here is पदार्थहेतुकम् काव्यलिङ्गम्—हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गम् निगद्यते। वाक्यार्थस्य पदार्थस्य वा

हेतुत्वे व्यङ्ग्यसति (being insinuated) काव्यलिङ्गम् स्यात् । अत्र सीतावाणरूपस्य पदार्थस्य हेतुत्वं व्यज्यते रावणं प्रति प्रयुक्तैः विशेषणैस्तथा सीतां प्रति प्रयुक्तैश्च विशेषणैः—। As Ravan is such and such whereas Sita is such and such so she should be rescued—such is the idea that gives rise to kavyalinga. But following Mss, Jay contends and asserts that here is विभावना । Comp—विना हेतौ फलस्योक्तिः विभावना । Dandin says—प्रसिद्धहेतुव्याख्या यत् किञ्चित् कारणान्तरम् । यत्र स्वाभाविकत्वं वा विभाव्यं सा विभावना । The case of Bibhabana is clearly noticeable in one point viz अविरोधितनिष्ठुरेण यद्यपि स अविरोधितः तथापि त्वाम् प्रति निष्ठुरः ; अत्र निष्ठुरत्वस्य न किञ्चित् हेतुत्वम् विद्यते । अतएव हेतौ विरोधश्च नैष्टुर्यहेतुः स च विरोधः अत्र प्रतिषिध्यते । अतएव विरोधं विनाऽपि रावणस्य निष्ठुरत्वस्य प्रदर्शनात् विना हेतौ फलोत्पत्तिर्गम्यते । अतएव अत्र विभावना । In other points विभावना seems to be far fetched though supported by Mss and Jay. Thus here is a conglomeration of विभावना and काव्यलिङ्ग । काव्यलिङ्गविभावनयोः सङ्करः । स च अङ्गार्थविभवेन ; काव्यलिङ्गम् एव अत्र अङ्गित्वं गच्छति—विभावना अङ्गत्वम् ।

41. On hearing of Sita's news Ram fell down
in a swoon.

समासोक्तिः

स च विह्वलसत्त्वसङ्कुलः

परिशुष्यन्नभवन् महाहृदः ।

परितः परितापमूर्च्छितः

पतितं चाम्बु निरभ्रमीप्सितम् ॥ ४१ ॥

Prose.—स महाहृदः विह्वलसत्त्वसंकुलः, परिशुष्यन् परितः परितापमूर्च्छितश्च अभवत् । ईप्सितम् निरभ्रम् च चाम्बु पतितम् ।

Beng.—महाह्रद चारिभिः रवितापे पीडितं हईया सुकाईया बाईले ताहार मध्यस्थित प्रागिनिचय वे प्रकार बिह्वलता प्राप्त हय, रामचन्द्र ओ सेईरूप बिह्वलचित्त हईया सुकाईया उठिया परितापे (परि-
ताप करिते करिते) मूर्छित हईलेन । (एमन समय) आकाञ्छित
बारि, बिना मेघेई (आकाश हईते) पतित हईल ।

Eng.—Just as a great lake becomes agitated with its crea-
tures gone perturbed on account of its being dried up due to
an attack of heat all over, so Ramchandra, with his mind
shocked, and face turned pale or with his face changing colour
swooned while giving vent to grief in every way, when rain
desirable (in the moment) dropped down so to speak, even
there being no cloud then.

Jay.—स च इत्यादि । स च रामो महाह्रदः महाह्रदसमः सीताविरहात्
बिह्वलः आकुलेन सत्त्वेन चेतसा संकुलो व्याप्तः । परिशुष्यन् शोषम् उपगच्छन्
परितःसमन्तात् परितापमूर्च्छितः शोकसन्नापेन मूर्च्छान्वितोऽभवत् भूतः । अनन्तरं
चाश्वं जलं सीतावार्ताश्रवणम् ईप्सितम् अभिप्रेतम् निरभम् आकस्मिकम् पतितम्
इत्येकोऽर्थः । महाह्रदः परिशुष्यन् बिह्वलैः सत्त्वैः मत्स्यादिभिः संकुलो व्याप्तः ।
परितापमूर्च्छितः अर्कतापान्वितोऽभवत् । अश्वं च निरभम् विना मेघेन पतितम् ।
इति द्वितीयः । समासोक्तिः—यद्योक्तम् = यद्योक्ते र्गम्यतेऽन्योऽर्थस्तत्समानविशेषणः ।
सा समासोक्तिरुदिता संक्षिप्तार्थतया यथा ॥ इति । एवं च कृत्वा अयम् श्लोकात्
भिर्यते । अर्धेहिद्वयोरपि श्रूयमाणत्वात् ।

Malli.—सति । स राम एव महाह्रद इति वास्तव्यपक्षम् । बिह्वलेन क्षुभितेन
सत्त्वेन अन्तःकरणेन अन्यत्र सत्त्वैः जलजन्तुभिश्च संकुलः सङ्कीर्णः परिशुष्यन् सुखोऽन्यत्र
शुष्यज्जलः परितः सर्वतः परितापमूर्च्छितश्च अभवत् । अथ ईप्सितं तत्कालाकाङ्क्षि-
तम् निरभम् अश्वं च पतितम् । अत्र प्रियोदन्तस्य अनभङ्गदिलेन अश्ववसायात् मेदे-

ऽभेदलक्षणा चातिशयोक्तिः सा च पूर्वोक्तम् रूपकम् अपेक्षते इति सङ्करः । विषय-
निगरणेन अभेदप्रतिपत्तिरध्यवसायः ।

N. B.—Ramchandra is here compared with a great lake ; the attributes are applicable to Ram and to lake also, though in a certain altered sense ; the news of Sita is concluded to be the rain.

CHARCHA.

1. स-रामचन्द्रः ; subject to अभवत् ; महाऋदः is inapposition with this.

2. महाऋदः—सहान् ऋदः इति कर्मधा, subject to अभवत् । स एव महाऋदः=स महाऋदसमः इत्येवायः । Here महत् becomes महा by “आत्मद्वतः—” ।

3. विह्वलसत्त्वसंकुलः—adj to both सः and महाऋदः । (स इति पक्षे) सत्त्वम्...अन्तःकरणम् or मनः । Thus charaka says “सत्त्वसंज्ञकं मनः” । अन्तःकरणानि च—मनः बुद्धिः अहङ्कारश्च । विह्वलः क्षुभितः । विह्वलैः क्षुभितैः सत्त्वैः अन्तःकरणैः मनसा ब्रह्मा अहङ्कारेण च इति ; तादृशैः संकुलः (परिव्याप्तः सङ्क्षीणः सनाथः इति यावत्) ३ तत् । विह्वलम् सत्त्वम् इति कर्मधा । यद्वा सत्त्वम् धैर्यम् । विह्वलं सत्त्वम् धैर्यमिति अर्थः । तेन संकुलः । (महाऋद पक्षे)—सत्त्वाः प्राणिनः । विह्वलैः जलाभावं वीक्ष्य आकुलैः सत्त्वैः जलचरप्राणिभिः संकुलम् इति first कर्मधा in विह्वलसत्त्व, and then ३ तत् । विह्वलाः सत्त्वाः (or सत्त्वानि) इति कर्मधा । Rest as before.

4. परिशुष्यन्—adj to both स and महाऋदः । (स इति पक्षे) परि + शुष् + शट् । शुष्यति=is being dried up. परिशुष्यन्=परिशुष्यन्मुखः ; परिस्त्रान्मुखः सन् । With face turned pale ; with his face changing colour.

5. (महाङ्गद पक्षे) परिशुष्यन् = शोष गच्छन् i. e परिशुष्यज्जलः । यस्य जलं परितः सर्वतः एव शुष्यति (शोषं गतं) तादृशः इत्यर्थः ।

6. परितः—अव्यय ; = सर्वतः all over.

7. परितापमूर्च्छितः—adj. to both स and महाङ्गद । (स इति पक्षे) परितापः (परि + तप् + घञ् = परितापः) शोकसन्तापः ; अनुतापो वा । तेन मूर्च्छितः (मोहं गतः) इति ३ तत् । शोकेन संतापं कुर्वन् मोहम् आपन्नः इत्यर्थः । (महाङ्गद पक्षे) परितापः रवितापः । तेन मूर्च्छितः आक्रान्तः इति ३ तत् । रवितापप्रपीडितः सन् इत्यर्थः ।

8. ईप्सितम्—आप् + सन् + क्त ; कर्मणि । अभिप्रेतं desirable, much coveted ; adj to अश्व ।

9. निरक्षम्—निरक्षः अक्षः यस्मात् तत् निरक्षम् ; सेचरहितम् । सेचं विना अपि even there being no cloud then. It implies disregard (गर्हा) ।

10. अश्वु—जलम् ; subject to पतितम् ।

11. पतितम्—पत + क्त कर्त्तरि ; verb to अश्वु ।

12. For an almost similar sentiment, comp—“शफरौ ऋदशौष-
विक्त्रवां प्रथमाहृष्टिरिवान्वकल्पयत्”—Kalidasa.

Remark.

The rhetoric presents a very knotty point here. Now, Malli says that the difference between Ram and the lake has been apparently lost sight of ; because the explanation runs in this-wise—स राम एव महाङ्गदः ; Ram being compared to be a lake. Hence here is Rupaka ; this Rupaka is called व्यस्तरूपकम् ; Rupaka's definition is उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकम् उच्यते (Dandin). Dandin admits व्यस्तरूपकम् but gives only an example of it

without giving any definition. However the definition is capable of clearing the point—when upameya (as स here) does not enter into a compound with the upamana (as महाङ्गद here), and yet there is Rupaka, in that case we shall have व्यस्तरूपकम् । Then in the last sentence the tidings of Sita suddenly brought by Hanuman is conceived to be rain drops from the sky—without cloud. Now though the tidings of Sita (प्रियोदन्तः = प्रियायाः भौतायाः उदन्तः वार्ता) and the rain without a cloud (अनन्धवृष्टि) are not identical, still they are supposed to be so and hence here is अतिशयोक्ति of the भेदे अभेदरूप type. Thus Malli writes प्रियोदन्तस्य अनन्धवृष्टित्वेन अध्यवसायात् भेदे अभेदलक्षणा अतिशयोक्तिः । So far good. But due to the existence of the words निरन्ध्रम् and अन्ध्र, we are led to suppose that here is विभावना along with अतिशयोक्ति ; because here is विना हेतु (संच विना) कार्यात्पक्षः (अन्ध्र पातः) दृश्यते । Again we go against the statement of Malli that there is व्यस्तरूपकम् in the previous portion. The example furnished by Dandin (of व्यस्तरूपकम्) wants us to omit the common attributes even from a Rupaka of this type ; but here we meet the common attributes (the three adjectives). And as they are applicable to both with the help of श्लेष (double meaning) so we suppose that there is उपमा of the श्लेषोपमा type ; the सादृश्यवाचक शब्द being absent which is permissible (though not legitimately here as औपम्य-वाचिनी लोपे समासे क्विप् च द्विधा—here being neither क्विप् nor समास]. Jay indirectly admits this उपमा by saying महाङ्गदसः and but he denies श्लेष । He says that in श्लेष both the meaning will

be clear and prominent ; but here according to him, the meaning of the adjectives are prominent when qualifying स (Ram) only ; and as with the help of the adjectives the conduct or circumstances of a lake is ascribed to Ram, so here is समासोक्ति—defined by Dandin as such :—वस्तुकिञ्चिदभिप्रेत्य तत्तुल्यस्यान्यवस्तुनः उक्तिः संचिपेत्पलात् सा समासोक्तिरिष्यते । Jay's argument follows the manuscript and is not quite convincing and the existence of समासोक्ति here seems to be a far-fetched one. Prof. Trivedi quotes Agneya (e. s. “यत्प्रोक्तादगम्यते अन्योर्थं सत् समान विशेषणः । सा समासोक्तिरुदिता संचिपेत्पलात्तया दुर्धैः”) to support समासोक्ति here. Summing up—

(According to Jay) समासोक्तिः (In the previous portion).
He is silent about the last sentence.

(According to Malli) रूपक (previous portion) and अतिशयोक्ति (next portion).

(According to us) श्लिष्टोपमा (previous portion) and अतिशयोक्ति—along with विभावना in the next portion.

42. *Sugriva now takes his orders from Ram, whom,
then, the monkeys follow.*

अतिशयोक्तिः

अथ लक्ष्मणतुल्यरूपवेशम्
गमनादेशविनिर्गताग्रहस्तम् ।
कपयोऽनुययुः समेत्य रामं
नतसुग्रीवगृहीतसादराङ्गम् ॥ ४२ ॥

Prose.—ଅଥ ଲକ୍ଷ୍ମଣତୁଲ୍ୟରୂପବିଶମ୍ ଗମନାଦିଶ୍ଚିନିର୍ଗତାୟଈକ୍ଷମ ନତସୁଗ୍ରୀବ ଗଢ଼ିତସାଦରାନ୍ତ୍ରାଂ ରାମଂ କପୟଃ ସମିତ୍ୟାନୁୟୟ ।

Beng.—ଅନନ୍ତର ଲକ୍ଷ୍ମଣତୁଲ୍ୟରୂପ ଓ ପରିଚ୍ଛେଦଧାରୀ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କେ ଚଳିବାର ଆଦେଶ ଦିତେ ହସ୍ତେର ଅଗ୍ରଭାଗ ଶ୍ରୀମାରିତ କରିତେ ଦେଖିବା ଶୁଣିବ ସାଦରେ ଐ ଆଜ୍ଞା ଗ୍ରହଣ କରିଲେନ ଏବଂ ବାନରଗଣଓ ମିଳିତ ହୁଇଁବା ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଅନୁ-ଗମନ କରିଲ ।

Eng.—Then the monkeys assembled and followed Ram, who was of like appearance (stature) and dress with Lakshman and from whom Sugriva submissively and respectfully took his orders, seeing him stretch the forepart of his hand (simply) to order to move (order for mobilization).

Jay.—ଅଥ ଇତ୍ୟାଦି । ଅଥ ବାଚନାୟବ୍ୟାନ୍ତରଂ କପୟଃ ସମିତ୍ୟ ମିମିତ୍ବା ରାମମ୍ ଅନୁୟୟଃ ଅନୁଗତବନ୍ତଃ ଲକ୍ଷ୍ମଣେନ ତୁଲ୍ୟ ରୂପଂ ବିଶୟ ଯସ୍ୟ ରାମସ୍ୟ ଗମନାୟ ପ୍ରସାଧାୟ ଆଦିଶ୍ଚ ତଦର୍ଥଂ ଚିନିର୍ଗତୌ ଅସହଜୌ ଯସ୍ୟ । ନତେନ ପ୍ରଥମେନ ସୁଗ୍ରୀବେଣ ଗଢ଼ିତା ପ୍ରତିହିତା ସାଦରାନ୍ତ୍ରା ଯସ୍ୟ ତମ୍ ରାମମ୍ । ଅତିଶୟୋକ୍ତିରିତି ଅତିଶୟାଭିଧାନାତ୍ । ଅଥ ସୁଢ଼ପିନାମାସୌ ଲକ୍ଷ୍ମଣେ ଚ ତୁଲ୍ୟରୂପବିଶଃ ସ୍ୟାତ୍ ନ ତୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷପ୍ରମାଣପରିଚ୍ଛେଦଃ । ଇତି ଶ୍ଳୋକାତିକ୍ରାନ୍ତବ୍ୟବଚନମତଃସଂବନ୍ଧମ୍ । ଅବଶ୍ୟଂ ଚ କସିନ୍ଦ ବିଶେଷୋଽସ୍ତି । ଯଥୋକ୍ତମ୍—“ନିମିତ୍ତତୌ ଯତ ବଚୋ ଶ୍ଳୋକାତିକ୍ରାନ୍ତ ଗୋଚରମ୍ ମନ୍ୟନ୍ତେ ଽତି ଶର୍ଯାକ୍ତିଂ ତାମଜଙ୍ଘାରତଥା ଯଥା” । ଇତି ॥

Malli.—ଅଥ ହନୁମହାବ୍ୟାୟବ୍ୟାନ୍ତରମ୍ କପୟଃ ଲକ୍ଷ୍ମଣେନ ତୁଲ୍ୟ ରୂପବିଶୌ ଆକାର-ନିପଥ୍ୟ ଯସ୍ୟ ତଂ ଗମନାଦିଶ୍ଚ ପ୍ରସ୍ଥାପନାଜ୍ଞାପନେ ଚିନିର୍ଗତଃ ପ୍ରକ୍ତଃ ଅସହଜଃ ଯସ୍ୟ ତଂ—ସୁଗ୍ରୀ-ବେଣ ଗଢ଼ିତା ଶ୍ଳୋକତା ସାଦରାଦରପୂର୍ବିକା ଆଜ୍ଞା ଯସ୍ୟ ତଂ ରାମଂ ସମିତ୍ୟ ସଂଭୂୟ ଅନୁୟୟଃ । ଅଥ ପ୍ରାସ୍ଥାନିକରୂପବିବିଧାସାମ୍ପ୍ରାପ୍ତିବର୍ଣ୍ଣନାତ୍ ଶ୍ବଭାବୋକ୍ତିରଜଙ୍ଘାରଃ । “ଶ୍ବଭାବୋକ୍ତିରଜ-ଙ୍ଘାରୋ ଯଥାବଦ୍ଭସ୍ତୁବର୍ଣ୍ଣନମ୍” ଇତି ଲକ୍ଷଣାତ୍ ॥

CHAROCHA

1. ଲକ୍ଷ୍ମଣତୁଲ୍ୟରୂପବିଶମ୍—ରୂପଂ ଚ ବିଶୟ ଇତି ରୂପବିଶୌ । ଇତରତରବନ୍ଦଃ । ରୂପମ୍ =

वपुः, आकारः (stature, appearance); comp “रूपं तदोजसि तदेववीर्यम्”
&c—Rag. V. वेशः = नेपथ्यम् attire; लक्षण्येन or लक्षणस्य तुल्यम् इति श्या
तत् or इ तत्। लक्षण्यतुल्यौ रूपवेशौ यस्य तमिति बहु। adj to रामम्। Mallin
reads ष instead of श in वेश which is also equally good.

2. गमनादेशविनिर्गतायहस्तम्—adj to रामम्। गम् + लुट् = गमनं
चलनम्। आ + दिश + घञ् = आदेशः। आज्ञा order. गमनस्य आदेशः
इति इ तत्; अथवासादिवत्। प्रस्थापनाज्ञापनम्; order to move; order
for mobilization. Jay expounds it as गमनाय आदेशः; but then
it will be सुप् सुपा; better call it a इ तत्, of the अथवासादि type.
अथस्य घासः = अथाय घासः। Perhaps Jay analyses it and not
expounds. गमनादेशे विनिर्गतः इति ७ तत्—(गमनादेशे being an
instance of विषयाधिकरणम्,) or सङ्ग सुपेति समासः। वि + निर् + गम् + क्त
कर्त्तरि = विनिर्गतः। अथवासादौ हस्तस्य कर्मधा। See our notes under
“अयहस्तात् प्रसष्टं पृथभाजनम्”—Sak. IV. 367. गमनादेश—विनिर्गतः (गतौ
इति जयः) अयहस्तः (हस्तौ इति जयः) यस्यतमिति बहु।

3. नतसुयीवगृहीतसादराञ्चम्—adj to रामम्। नम् + क्त कर्त्तरि इति
नतः = वशः submissive. नतः सुयीवः इति कर्मधा। शोभना यीवा यस्य स
इति सुयीवः। बहुव्रीहिः। तेन गृहीतं इति इतत्; यङ् + क्त कर्मणि = गृही-
तम्। आदरेण सङ्ग वर्तमाना या सा सादरा; समादरपूर्विका। सादरा आज्ञा
इति कर्मधा। आ + ज्ञा + अङ् स्त्रियामाप्। नतसुयीवगृहीता आज्ञा यस्य सुयीव-
स्त्रीकृता सादराञ्च समादरपूर्विकाञ्च यस्य तमिति बहु।

4. रामम्—obj to अनुययुः।

5. समेत्य — सम् + आ + इ + ल्यप्। सम्भूय; मिलित्वा; कपयः परस्परं
मिलित्वा रामं अनुगतवन्तः इतिभावः।

6. अनुयुः—अनु + या + लिट् + उच् ; verb to कपयः । अनुचेलुः । followed.

Remark.

The rhetoric occuring here is, according to Malli, स्वभावोक्तिः—defined by Dandin as such :—नानावस्त्रं पदार्थानां रूपं साक्षात् विद्व-
षवती ; स्वभावोक्तिश्च जातिश्चेत्याद्या सालङ्कृतिर्यथा ॥ अत्र प्रास्थानिक रूपविषभाषा-
क्रियावर्णनात्—as here a description is given of the appearance,
attire, language (speech) and activity befitting the occasion
of moving (mobilization) so here is स्वभावोक्तिः—because a
scene in its natural circumstance is described. Jay contends
this and proclaims that here is अतिशयोक्तिः—argueing that though
Ram excells Lakshmana, yet he is said to be equally dressed
and to have like appearance with Lakshmana. His argument
to support the Mss is not convincing and certainly अतिशयोक्तिः
in the present case cannot be strictly supported by the
definition of the same as stated by Dandin or in the Sahitya-
darpan. विवचा या विश्वस्य लोकसौमार्तिवर्तिना—does not seem to
exist here ; we doubt whether the definition निमित्ततो यत्र वचो
लोकान्तिक्कालगोचरम्—as quoted by Jay. fits in well here ; for it
does not materially differ from the definition of Dandin so it
is better to accept Malli's view here. If it be अतिशयोक्तिः, it
should be of the भेदे अभेदे type, with referenee to Ram's appe-
arance and dress—as compared with Lakshman, but it is
rather far febehed.

43. *The two Royal brothers, then left the place and
proceeded on the back of the monkeys to mt.
Mahendra, through the aerial course.*

কুলকম্ (sl. 43—49).

যথাসংখ্যম্

কপিপৃষ্ঠগতৌ ততো নরেন্দ্রৌ,

কপয়শ্চ জ্বলিতাগ্নিপিক্লাচ্চা: ।

সুমুচু: প্রযযুঃ তং সমীযু-

ব^{র্}সুধাম্ ব্যোম মহীধরং মহেন্দ্রম্ ॥ ৪৩ ॥

Prose.—তত: কপিপৃষ্ঠগতৌ নরেন্দ্রৌ জ্বলিতাগ্নিপিক্লাচ্চা: কপয়শ্চ বসুধাং
সুমুচু:, ব্যোম প্রযযু:, তং মহীধরং মহেন্দ্রং সমীযু: ॥

Beng.—অনন্তর বানরপৃষ্ঠগত (অঙ্গ ও হনুমান্—এই দুই বানরের
পৃষ্ঠদেশে আকৃত) নরেন্দ্রদ্বয় (রাজকুমারদ্বয়—রাম ও লক্ষ্মণ) এবং
প্রজ্জ্বলিত হতাশনের স্থায় পিক্লাবর্ণ (পিক্লাবর্ণ চক্ষুবিশিষ্ট) কপিগণ
ধরাতল পরিত্যাগ করিয়া আকাশে চলিলেন এবং শীঘ্রই মহেন্দ্র পর্বতে
আগিয়া উপস্থিত হইলেন ।

Eng. — Then the two princes, seated on the backs of (two)
monkeys left that place, together with the monkeys who
had eyes that were as brown as burning fire, set off for the
sky and quickly reached the Mahendra hill.

Jay.—ততোঃনন্তরম্ নরেন্দ্রৌ রামলক্ষ্মণৌ কপয়শ্চ এতৌ সুমুচু: বসুধাং ত্যক্তবন্ত: ।
প্রযযু: ব্যোম আকাশম্ । মহেন্দ্রম্ মহীধরং সমীযু: গতবন্ত: । লিট: কিলে গুণা-
ভাবে বাতোরিয়ড্ । নরেন্দ্রৌ কিংমৃতৌ ? কপিপৃষ্ঠগতৌ হনুমান্ আকৃতৌ । যথা-
সংখ্যম্ ইতি সুমুচু: রিত্যাদিনা ক্রিয়াণাম্ বসুধাদীনাম্ চ কর্মণাম্ অনুক্রমশো নির্দে-

ज्ञात् । यथोक्तम्—भूयसाम् उपदिष्टानां क्रियाणामथ कर्मणाम् । क्रमशोऽनुनिर्देशो यथासंख्यं तदुच्यते । ॥

Malli.—कपीति । ततः कपिचलनान्तरम् कप्योः बायुबालिनन्दनयोः पृष्ठगतौ पृष्ठारूढौ नरेन्द्रौ रामलक्ष्मणौ ज्वलिताग्निपिंगलाक्षाः कपयस्ततो वसुधां सुसुचुः, प्रययुः व्योम्नि प्रयतो इत्यर्थः । महेन्द्रम् महीधरं महेन्द्राद्रिम् समीयुः संययुः (संजग्मुः) । अतोद्देशिनाम् अनुद्देशिनां च सोचनादीनाम् वसुधादीनां च यथासंख्यसम्बन्धात् यथासंख्यालङ्कारः । उद्दिष्टानां प्रदार्थानां पूर्वं पश्चात् यथाक्रमम् । अनुद्देशो भवेद् यत् तद् यथासंख्यम् उच्यते इति लक्षणात् ॥

CHARCHA

1. कपिपृष्ठगतौ—adj to नरेन्द्रौ । कप्योः हनूमतस्तथा अंगदस्य पृष्ठम् इति ६ तत् । ते गतौ आरूढौ इति २ तत् ।

2. नरेन्द्रौ—subject to the three verbs सुसुचुः, प्रययुः and समीयुः, इद्दि (परमेश्वर्ये) + र = इन्द्रः । नरेषु इन्द्रः इति ७ तत् ; यद्वा नराणाम् इन्द्रः इति ६ तत् । “निर्धारणे” इति सूत्रेण अत्र न समासप्रतिषेधः भवितुम् अर्हति । कथम् ? उत्तरं हि कौटिल्य (यत् निहार्थ्यमाणः, यतो निहार्थ्यते, निह्वारहेतुश्च विद्यते तत्रैव निह्वारस्य स्त्रीकारात्) नागोत्तम इति व्याख्यानं द्रष्टव्यम् । यद्वा नरः इन्द्र इव इति उपमित समासः । तौ । Rama was राजा also नरेन्द्र so fit to march against Ravana.

3. ज्वलिताग्नि पिंगलाक्षाः—adj to कपयः, ज्वल + क्त कर्तरि...ज्वलितः, ज्वलितो योऽग्निरिति कर्मधा । स इव पिंगलः (पिंगलवर्णः brown) इति उपमानसमासः । उपमानानि सामान्यवचनैरिति सूत्रेण । ज्वलिताग्निपिंगली अक्षिणी यस्य सः इति ज्वलिताग्नि पिंगलाक्षः—अत्र अक्षि इत्यस्य स्थाने समासान्तः अच् इति भवति “वङ्गब्रीहौ सकथ्यक्ष्योः खांगात् षच्” (८४।११६) इति सूत्रेण । This shows their pluck and determination for success.

4. कपयः—it is also subject to the three verbs.

5. वसुधाम्—वदन्ति रत्नानि धौयन्ते अस्याम् इति वसु + धा + वञ्चर्थे कवि-
धानम् । यद्वा वसूनि धत्ते इति कर्त्तरि कः । स्त्रियामाप् । धरित्रीम् । object
to सुसुचुः ।

6. सुसुचुः—सुच् + लिट् उच् ; left.

7. व्योम—obj to प्रययुः । व्योमन् इति शब्दः क्लीबलिङ्गः । आकाशम् the
firmament.

8. प्रययुः—प्र + या + लिट् उच् । प्रतस्थिरे—set off ; started.

9. द्रुतम्—द्रु + क्त ; adverb modifying the verb समीयुः ।

10. महीधरम्—note. मही धरति इति मही + धृ + अण् कर्त्तरि will
give महीधार by the rule कर्मण्यण् । So proceed thus—धरतीति धरः,
पचाद्यच् । मच्चा धरः, शेषषष्ठीतत् । obj. of समीयुः ।

11. महेन्द्रम्—महीधरम् इत्यस्य विधेयम् । Same case or case in
apposition with महीधरम् ।

12. समीयुः—सम् + इ + लिट् + उच् । =संययुः, आसादितवन्तः, got to.

Remark.

The rhetoric occurring here is known as यथासंख्यम् defined
by the author of Sahityadarpan as such :—“यथासंख्याननुद्देशः
उद्दिष्टानां क्रमेण यत्” । उद्दिष्टानां लक्ष्यीकृतानां अभिप्रेतानां इति यावत् वस्तूनाम्
क्रमेण एकम् अवलम्ब्य यत् अनुद्देशः पद्याल्लिखनं तत् यथासंख्यं इति अलङ्कारी
भवति । Dandin makes no mention of it. Here first the three
verbs are mentioned and then are mentioned their objects
the three in legitimate succession and hence here is यथासंख्यम् ।
Just see सुसुचुः is first mentioned amongst the three verbs ; and
amongst the objects—वसुधाम् the object of सुसुचुः is first men-
tioned ; thus the order of succession is perfectly legitimate.

44. *Mt. Mahendra stands as a barrier, as it were,
against the encroachment of the sea against
the earth.*

উত্প্রেক্ষা

স্থিতমিব পৱিরচ্ছিতুম্ সমন্তা-

দুদধিজলৌঘপরিপ্লবাৎ ধরিত্রীম্ ।

গগনতলবসুন্ধ্যান্তরালি

জলনিধিবিগসহং প্রসার্থ্য দেহম্ ॥ ৪৪ ॥

Piose.—সমন্তাৎ উদধিজলৌঘপরিপ্লবাৎ ধরিত্রীম্ পৱিরচ্ছিতুম্ গগনতল-
বসুন্ধ্যান্তরালি জলনিধিবিগসহং দেহং প্রসার্থ্য স্থিতমিব । (স্থিতমিব মহেন্দ্রপর্বতং
সমীভুঃ ইত্যন্বয়ঃ) ।

Beng.—(ছয়টী শ্লোক একজন কবি মহেন্দ্র পর্বত বর্ণনা করিতেছেন ;
এইটী প্রথম শ্লোক) —চতুর্দিকে সমুদ্রের পরিপ্লাবন (সমুদ্র জলরাশির
পরিপ্লাবন) হইতে ধরিত্রীকে (সম্পূর্ণভাবে) রক্ষা করিবার নিমিত্তই
যেন (মহেন্দ্র পর্বত) আকাশও ধরাতলের মধ্যভাগে সমুদ্রের বেগ
ধারণ করিতে সমর্থ দেহ প্রসারিত করিয়া অবস্থিতি করিতেছে ।

Eng.—(They got to the Mt. Mahendra), which lay able
to withstand the onrush of the sea extending its body
between the earth and the sky, to protect the earth as it
were, from the inundation of the sea—(to save the earth,
at it were, from the allround encroachment of the sea
water).

Jay,—স্থিতমিতিবা দি । উদধিজলৌঘাৎ সমন্ততী যঃ পরিপ্লবী বিনাশঃ তন্মাত্
ধরিত্রী পৱিরচ্ছিতুমিব গগনতলবসুন্ধ্যান্তরালি দেহং শরীরম্ জলনিধিবিগং সহতি

इति मूलविभुजादित्वात् कः । प्रसार्य स्थितं महेन्द्रं समीयुः । उत्प्रेरेति । यथोक्तम्—“अविवक्षितसामान्यात् किञ्चिद्विषयमया सह । अतद्गुणक्रियारोपादुत्-
प्रक्षितिशयान्विता” । इति । अत्र महीधरसामान्यस्यापि विवक्षितत्वात् अविवक्षितं सामान्यत्वं रक्षितमिवेति किञ्चिदुपमया सह महेन्द्रगिरिरतद्गुणतया रक्षणक्रिया-
योगः । गगनं वसुन्धरां व्याप्यस्थितमिति अतिशयान्विता ।

Malli.—अथ षड्भिः महेन्द्राद्रिं वर्णयति—स्थितमित्यादिभिः । उदधि जलौघैः समन्तात् परिप्लुतां परिभूताम् धरित्रीम् परिरक्षितुमिवेति फलोत्प्रेक्षा । गगनतलवसुधान्तराले व्याप्यप्रथिव्योरन्तराले जलनिधेर्वेगं सहने इति तत्सहम् तत्फलम्—मूलविभुजादित्वात् कः । देहं प्रसार्य स्थितमन्यथा दृष्टव्यं वेगो वारिधि-
र्वसुधामाक्रमेदिति भावः ।

CHARCHA.

1. समन्तात्—परितः ; सर्वासु दिक्षु all over ; अव्ययम् ।

2. उदधिजलौघपरिप्लवात्—अपादानि ५मी by the rule “भीढार्थानां भयहेतुः” । उदकानि धीयन्ते अस्मिन् इति उदक + धा + कि ; उदक is changed to उद by the rule ‘उदकस्योदः सञ्जायाम्’ (६।३।५७) ; जलानाम् औघः पूरः समूहः राजिरिति यावत् इति ६ तत् । उदधिः जलौघः इति ६ तत् । तस्य परिप्लवः इति ६ तत् । तस्मात् । परि + प्लु (प्लवते) + अप् = परिप्लवः —प्लावनम् आक्रमणमिति यावत् । Innundation. Malli reads परिप्लुताम्—as adj. to धरित्रीम् । उदधिजलौघेन परिप्लुताम् इति ३ तत् ।

3. धरित्रीम्—obj to परिरक्षितुम् । धृ + इव ; fem. डीप् ।

4. परिरक्षितुम्—परि (सम्यक्) रक्षितुमिति परि + रक्ष् + तुम् ।

5. गगनतलवसुधान्तरालं—In the interval between the earth and the sky. अधिकरणे ७मी । गगनम् एव तलम् इति कर्मधा । “अधःस्वरूपयौखलम्” इति स्वरूपार्थः ; यद्वा गगनस्य तलम् इति ६ तत् । गगनस्य अधः । गगन-तलं च वसुधा च इति गगनतलवसुधि । इह समास । तयोरन्तरालं इति ६ तत् ।

6. देहम्—obj to प्रसार्य ।
 7. प्रसायं—प्र + कृ + णिच् ल्यप् । विस्तार्य । Having extended.
 8. स्थितम्—स्था + क्त कर्तरि । adj. to सहेन्द्रम् of the previous sloka.
 9. इव—अवाय । उत्प्रेक्षा द्योतकः । इव—अहम् उत्प्रेक्षे, अहं मन्ये । Methinks ; meseems.
 10. जलनिधिवेगसहम्—जलनिधेः वेगः इति ६ तत् । तं सहते इति सङ् + कः । मूलविभुजादित्वात् । See Jay & Malli.

Remark.

The rhetoric occurring here is known as उत्प्रेक्षा, defined by Dandin as such :—अन्यथैव स्थितावस्थितनस्येतरस्य वा । अन्यथैवोत्प्रेक्षति यत्तामुत्प्रेक्षां विदुर्धया ।” अत्र इतरस्य (अवस्थितस्य) सहेन्द्रगिरिः ह्रस्तिः (याव्यापृथिवीरन्तराले अवस्थितिरूपा ह्रस्तिः) अन्यथा अन्यरूपेण स्थिता स्वाभाविकी इयं गिरिरवस्थितिः । सा तु अन्यथा अन्यरूपेण समुद्रप्लावनात् पृथिव्याः परिरक्षकरूपेण उत्प्रेक्षति कविना कल्प्यते = अतः अत्र उत्प्रेक्षा नाम अलङ्कृतिर्विद्यते । But this surmise (उत्प्रेक्षा उत्प्रेक्षणं) is not about the very situation of the hill ; because the situation is real and not imaginary ; the surmise is about the effect of the situation. पर्वतस्य अवस्थितौ न उत्प्रेक्षणम् अपितु अवस्थानस्य फलविषयं । what is the result (motive) of the situation of course, there is no motive—the situation is ordained by nature herself ; but the poet surmises that it was meant for the protection of the earth from the encroachment of the sea ? So here is what is called फलीतप्रेक्षा ; Malli admits this saying परिरक्षितुमिवेति फलीत

प्रीचा । Sahityadarpan admits of फलीत्प्रीचा—saying—विना द्रवां
विधा सर्वाः स्वरूपफलहेतुगाः i. e फलविषये उत्प्रीचा भवति ।

N. B.—जलनिधिवेगसह—अत्र मूलविभुजादित्वात् कः so say the com-
mentators. The rule is (वार्तिकसूत्रम्) “कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्यः
उपसंख्यानम्” । मूलविभुज, नखमुच, काकगृह, कुमुद इत्यादिभ्यः कर्त्तरि कः
स्यादिति, मूलानि विभुजति इति मूलविभुजोरथः । आकृतिगणोऽयम् । एवं जल-
निधिवेगं सहते सोढुम् शक्नोति इति जलनिधि वेग + सङ् + कक्कर्त्तरि ; समुद्रवेग-
धारणक्षमम्, able to withstand the onrush of the sea. This
proves the height and expansion of the Mount.

45. *The said hill strikes its roots into the nether
regions, sends its branches upwards and covers
an extensive area of heaven.*

वार्त्ता

विषधरनिलये निविष्टमूलम्,
शिखरशतैः परिमृष्टदेवलोकम् ।
घनविपुलनितम्बपूरिताशम्,
फलकुसुमाचितवृक्षरम्यकुञ्जम् ॥ ४५ ॥

Prose.—[पुनः कोऽयम् मङ्गलपर्वतम् ?] विषधरनिलये निविष्टमूलम्,
शिखरशतैः परिमृष्टदेवलोकम्, घनविपुलनितम्बपूरिताशम्, फलकुसुमाचितवृक्ष-
रम्यकुञ्जम् ।

Beng.—ঐ মহেশ্বর পর্বত নাগদেশে মূল প্রবেশ করাইয়া দিয়াছে ;
শত শত শিখর দ্বারা দেবলোক স্পর্শ করিয়াছে । নিবিড় এবং বিশাল
(দেহ) মধ্যভাগের দ্বারা চতুর্দিক ব্যাপিয়া রহিয়াছে আর উহার উপর
অবস্থিত কুঞ্জবনগুলি ফুলে ফলে শোভিত বৃক্ষের দ্বারা শোভন হইয়া
উঠিয়াছে ।

Eng.—The said hill has struck its roots into the region of the serpents (nether region), has touched the region of the gods with hundreds of its peaks, has covered the horizon with its large and dense waisty (body), and the groves upon it have been beautified by the trees overgrown with flowers and fruits.

Jay.—विषधर इत्यादि । विषधरनिलये पाताले निविष्टमूलम् महेन्द्रम् । शिखर—शतैः करणभूतैः परिसृष्टः संसृष्टः देवलीकः येन । घनैः निरन्तरैः विपुलैः विलीर्यैः नितम्बैर्मैत्रलाभैः पूरिता वाता आशा दिशो येन । फल-कुसुमाक्षितैः वृक्षैः रम्यं कुञ्जं गङ्गानं यस्मिन् । वार्त्ताति तत्त्वार्थकथनात् । सा द्विविधा विशिष्टा निर्विशिष्टा च तत्र या पूर्वा स्वभावोक्तिरुदिता । यथेयम् एव । तथा चोक्तम् “स्वभावोक्तिरलङ्कार इति केचित् प्रचक्षते । अयं स तादृश्ये च स्वभावोऽभिहितो यथा । इति । निर्विशिष्टा वार्त्ता नामालङ्कारः । यथोक्तम्—“गतास्तमथमर्कः भातोन्दु र्धाति वासान् पचिणः । इत्येवमादिकं काव्यं वार्त्तामितां प्रचक्षते” इति ।

Malli.—विषधरेति । पुनः विषधरनिलये पाताले निविष्टमूलम् । प्रविष्टतलम् । शिखरशतैः परिसृष्टदेवलीकम् उल्लिखितसुगलयम् । घनैः निविडैर्विपुलैश्च नितम्बैर्मैत्रलाभैः पूरिताश्च वाप्तदिक्, फलैः कुसुमैश्च आक्षितैरावृतैः वृक्षैः रम्यकुञ्जम् । अत्र मूलादीनां पातालाद्यसमन्वोऽपि सम्बन्धोक्तिरतिशयोक्तिः ।

CHAROHA

1. विषधरनिलये—अधिकरणे ७मी । नि + ली + अच् = निलयः आलयः । धरति इति घृ + अच् = धरः धारकः । विषस्य धरः इति इतत् । तस्य निलयः तस्मिन् इति इतत् ।

2. निविष्टमूलम्—adj to महेन्द्रम् । नि + विश् + क्त कर्मणि = निविष्टः स्थापितः । निविष्टम् मूलम् येन तम् इति बहु । यद्वा नि + विश् + क्त कर्त्तरि । स्थितः । निविष्टं मूलं यस्य तम् इति बहु ; mark the rule “निर्विशः” here.

३. शिखरशतैः—शिखरानां शतानि तैरिति ६ तत् । शतं च शतं च शतं च इति शतानि एकशेषः । Hundreds of peaks. करणं ३या ।

४. परिसृष्टः=सृष्टः विलिखितः । परिसृष्टः देवलोकाः येन तम् इति बहु । adj to महेंद्रम् ।

५. घनविपुल नितम्बपूरिताशम्—adj to महेंद्रम् । घनश्चासौ विपुलश्च त्रि कर्मधा । तादृशः नितम्बः (मध्यभागः) इति कर्मधा । तेन पूरिता इति ३ तत् । घनविपुल नितम्बपूरिता आशा येन तम् इति बहु । आशा=दिक् ।

६. फलकुसुमाचितहृत्तरम्यकुञ्जम्—adj to महेंद्रम् । फलं च कुसुमं च or फलानि च कुसुमानि च इति फलकुसुमम्—समाहार by the rule “जातिर प्राणिनाम्” ; or better call it an इतरैतर with द्रव्यविवक्षा । फलं च कुसुमं च etc इति फलकुसुमानि । Its many flowers or fruits (इतरैतर पक्षे) ; collection of flowers &c (समाहार पक्षे) ; तेन तैर्वा आचितं परिचाप्यतमिति ३ तत् । आ + चि + क्त कर्मणि = आचित । तादृशः हृत्ताः इति कर्मधा । तैः रम्यं मनोरमम् इति ३ तत् । फलकुसुमाचितहृत्तरम्यानि कुञ्जानि यस्मिन् तमिति बहु ।

Remark.

Really the Mt. Mahendra has not struck its roots into the nether region, nor it has touched the region of the gods ; it is mere conception ; therefore अत्र यद्यपि पातालं मूलस्थापनेन तथा शिखर शतैः आकाशस्पर्शनेन सह महेंद्रस्य सम्बन्धो नास्ति तथापि ईदृक्सम्बन्धोऽत्र कल्पितः । अतएव अत्र असम्बन्धे सम्बन्धरूपा अतिशयोक्तिः ; Malli admits this ; following the Mss Jay, calls it a वार्त्ता अलङ्कारः (said to be a variation of स्वभावोक्ति) ; but the assumption seems open to objection. The example he quotes does not tally with the present case because there quite a natural scene is described ;

but here is some exaggerated assumption so we prefer to take Malli's view here.

46. *The mountain imitated various features of Sita, which pleased Ram.*

प्रियः

मधुकरविरुतैः प्रियाध्वनीनाम्

सरसिरुहैर्दयितास्यहास्यलक्ष्म्याः ।

स्फुटमनुहरमाणमादधानम्

पुरुषपतेः सहसा परं प्रमोदम् ॥ ४६ ॥

Prose.—(पुनः कौटुम्बिकं मन्दम् ?) मधुकरविरुतैः प्रियाध्वनीनाम् (तथा) सरसिरुहैः दयितास्यहास्यलक्ष्म्याः स्फुटम् अनुहरमाणम् (अतएव) पुरुषपतेः सहसा परम् प्रमोदम् आदधानम् ।

Beng.—महेन्द्र पर्वत मधुकर गुञ्जनेन द्वारा प्रियार (मधुर) ध्वनि, आर पद्मावलीन द्वारा ताहार हास्य शोभा अस्फुट अनुकरण करिष्य जह्म प्रकृतम् रामचन्द्रन विशेष आनन्द विधान करिष्यहि ।

Eng.—The mountain imitated the (sweet) voice of Rama's beloved one (Sita) by the humming of the bees, and the beauty of her smile by the lotus, and thereby suddenly afforded a great pleasure to the lord of men (Ram).

Jay.—मधुकरविरुतैः रित्यादि । प्रियाध्वनीनां सोताध्वनिनां जल्पितानाम् मधुकरविरुतैः स्फुटम् स्पष्टम् अनुहरमाणमनुकूलम् सादृश्यमित्यर्थात् । दयितायाः सीतायाः यदास्यं हास्यं च एतयोः लक्ष्म्याः सरसिरुहैः सादृश्यम् अनुहरमाणम् अलम् मन्दम् । तत्र पद्मैरास्यलक्ष्म्याः कुसुदैः हास्यलक्ष्म्याः । अथवा तुल्यार्थैः—

(२।३।७२) इति षष्ठो । अनुहरमाणशब्दस्य तुल्यार्थत्वात् । सट्टशीभवन्तमित्यर्थः । पुरुषपतेः रामस्य सङ्घसा तत्क्षणम् आगतमात्रस्य इत्यर्थः । परमुत्कृष्टम् प्रमोदम् आदधानम् जनयन्तं समीयुः । प्रिय इति प्रियतमवस्वभिधानात् ।

Malli.—मधुकरेति । पुनः मधुकरविरुतैः प्रियायाः ध्वनीनां आलापानाम् अनुहरमाणं तान् अनुकुर्वन्तम् इत्यर्थः । सम्बन्धसामान्ये षष्ठो । तथा सरसिरुहैः तस्य दयितास्यस्य प्रियासुखस्य हास्यलक्ष्याः स्मितशोभायाः अनुहरमाणम् अतएव पुरुषपतेः पुरुषोत्तमस्य रामस्य सङ्घसा परम् प्रमोदम् आनन्दं दधानम् कुर्वाणम् । अत्र मधुकरविरुतानां सरसिरुहाणां चोपमानानाम् उपमेयस्य कल्पनात् द्वितीयप्रतीपालङ्कारः । “आक्षेपः उपमानस्य कैमर्द्यव्येन कल्पयते । यद्वोपमेयभावः स्यात् तत् प्रतीपम् उदाहृतमिति लक्षणात् ।

CHARCHA

1. मधुकरविरुतैः—करणीयतायाः, मधुकरोति इति मधु + कृ + ट ताच्छ्लोथे—उपपद तत् तेषां विरुतं तैः । ६ तत् । वि + रु (=रौति) + क्त भावे = विरुतम्, शब्दः ।

2. प्रियाध्वनीनां—सम्बन्धसामान्ये ६ष्ठो ; or कर्म स्थाने ६ष्ठो as in भजे शम्भोश्चरणयोः—due to विवक्षा (cp ‘विवक्षवशात्कारकानि’); प्रियायाः ध्वनयः इति ६ तत् । तेषाम् ।

3. सरसिरुहैः—parse as before ; सरसि रोहन्ति यानि तैः इति सरसिरुह + ककर्त्तरि ; उपपदतत्पुरुषे सति अलुक् ; alternative form—सरोरुहम् (not अलुक्) ; see the rule ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’ ।

4. दयितास्य हास्य लक्ष्याः—दय् + क्त कर्मणि ; स्त्रियामाप = दयिता प्रिया । तस्याः आस्यं सुखम् इति इतत् । तस्य हास्यम् इतत् । तस्य लक्ष्मीः इति ६ तत् । तस्य । लक्ष्मी—शोभा । Parse as before सम्बन्धसामान्ये ६ष्ठो or कर्म स्थाने ६ष्ठो ।

5. स्फुटस्—adv. modifying अनुहरमाणम् ।
6. अनुहरमाणम्—अनु + ह + शानच्; रया; adj to महेन्द्रम् । आत्मने पद—by the rule “हरतेर्गैतताच्छील्ये” (सिद्धान्तकौमुदी) ।
7. पुरुषपते—सम्बन्धे दृष्टी; पुरुषाणां पतिरिति दत्तम् ।
8. सहसा—अव्यय ।
9. परस्—adj to प्रसीदम् ।
10. प्रसीदम्—प्र + मुह् + चञ् । obj to आदधानम् ।
11. आदधानम्—आ + धा + शानच्; adj to महेन्द्रम् । कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम् ।

Remark.

Malli says that here is प्रतीप, defined in Sahityadarpan as प्रसिद्धसमीपमानसमीपमेयत्वप्रकल्पनम् । निष्फलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते । The humming of the bee is generally the उपमान but as it is here said to bear resemblance with Sita's sweet voice, so it is turned into उपमेय whereas the voice of Sita has been उपमान । So is also सरसिरुह; therefore प्रतीप occurs here; Malli's view is rather far fetched. Jay following the Mss contends that here is प्रेयः—(प्रेयः प्रियतराख्यानम्—so says Dandin); it is good; thus for consistency we may say that here is a commixture of प्रेयः and प्रतीप; both of them stand independently. As already said the Mss and Jay follow some old school of अलङ्कारिक whereas Malli follows the moderners in his अलङ्कारविचार ।

47. *The mountain touches the middle portion of the
Sky with its peaks.*

रसवत्

ग्रहमणिरसनं दिवो नितम्बम्
विपुलमनुत्तमलम्बकान्तियोगम् ।
चुतघन-वसनं मनोऽभिरामं
शिखरकरैर्मदनादिव स्पृशन्तम् ॥ ४७ ॥

Prose.—(कौटुशं महेंद्रम् ?) ग्रहमणिरसनं विपुलमनुत्तमलम्बकान्तियोगम्
चुतघनवसनं मनोऽभिरामं दिवः नितम्बम् मदनात् शिखरकरैः स्पृशन्तम् इव ।

Beng.—এ পর্বত মদনার্ত হইয়াই যেন শিখররূপ হস্তের দ্বারা
আকাশের মনোরম নিতম্বদেশ স্পর্শ করিতেছে ; গ্রহগণই যেন এই
নিতম্বের মণি-মেখলা, উহা বিস্তৃত এবং অত্যন্ত কাঙ্ক্ষিত ; মেঘরূপ বস্ত্র
উহা হইতে খসিয়া পড়িতেছে ।

Eng.—The hill touches with its hand-like peaks, as if out
of passion the fascinating mid-portion of the sky of which
the planets appear like a waist chain, which itself is exten-
sive and resplendent in beauty and from which the cloth-
like cloud slides away.

Jay.—ग्रहेत्यादि—दिवो नितम्बम् मध्यभागम् ; ग्रहाः मणिरसनैव यस्य ।
विपुलम् विस्तीर्णम् । न विद्यते उत्तमोऽस्मादिति अनुत्तमः अतिशयवान् । लम्बः कान्त्या
योगो येन । चुतो घनो वसनमिव यस्मात् । शिखरैः करैरिव मदनादिव स्पृशन्तं
महेंद्रम् । रसवदिति दिवो गिरेश्व स्त्रीपुंसयोरिव शृङ्गाररसाभिधानात् । तथा
चोक्तं “रसवद्दर्शितं स्पष्टं शृङ्गारादिरसं यथा” । इति ।

Malli.—ग्रहेति । ग्रहा नक्षत्राण्येव मनिरसना मनिमेखला यस्य तं विपुलं
विस्तृतं नास्त्युत्तमं यस्मात् सः अनुत्तमः सर्वोत्तमो लम्बः कान्तियोगः येन स कान्तिमान्

इत्यर्थः । तद्योर्विशेषणसमासः । तं चतुर्त्वं सस्तं घनो मेघ इव वसनं यस्मात्सम् मनोभिरामं मनोज्ञं दिवः कान्ताया इति भावः । नितम्बम् अधोभागं मदनात् कामात् शिखरैरेव करैः स्पृशन्तमिवेति क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा, गृहमण्योत्यादि रूपकानुप्रासितेति सङ्करः ।

CHARCHA

1. गृहमणिरसनम्—adj to नितम्बम् ; मणिरचिता मणिसयो वा रसना मेखला चन्द्रहारः इति शाकपार्थिवादित्वात् समासः । गृहाः एव मणिरसना यस्मात्त-मिति, वह ।

2. विपुलम्—adj to नितम्बम् extensive. Extensiveness of buttock (नितम्ब) enhances its beauty ; cf. “तस्मै दत्ता निविडु-नितम्बा ।”

3. अनुत्तमलब्धकान्तियोगम्—adj. to नितम्बम् । अविद्यमानः उत्तमः श्रेयान् यस्मात् स अनुत्तमः सर्वोत्कृष्टः । बहु । कान्त्या कान्तिर्भा थोगः सम्पर्कः इति ३ तत् or ६ तत् । कान्ति=सान्द्र्यम् । तथाहि साहित्य दर्पणे—“रूपधौवन लालित्यभोगाद्यैरङ्गभूषण शोभा प्रोक्ता । सा एव शोभा मन्मथाप्यायितव्यतिः कान्ति-रित्यभिधीयते” । लभ् + क्त कर्मणि=लब्धः । लब्धः प्राप्तः कान्तियोगः यत्र स इति बहु । अनुत्तमस्यासौ लब्धकान्तियोगश्चेति, विशेषणं विशेषणेन इति वचनात् कर्मधा । तम् ।

4. चतुर्घनवसनम्—adj. to नितम्बम् । घनः मेघः वसनं वास इव इति उपमितसमासः । यद्वा घनरूपं वसनमिति आलङ्कारिकसम्मतः रूपकसमासः । यद्वा घनः एव वसनमिति कर्मधा । च्वा + क्त कर्त्तरि च्युतः खस्तः (dropped ; sliding away) ; च्युतं घनवसनं यस्मात् तमिति वह ।

5. मनोऽभिरामम्—adj. to नितम्बम् । मनसः अभिरामः तमिति ६ तत् ।

6. नितम्बम्—obj to स्पृशन्तम् ।

7. मदनात्—हृत्तौ प्रसौ । कामात् ।

8. शिखरकरैः—शिखराः शृङ्गाणि एव कराः इति कर्मधा । तैः । करणे द्वितीया ।

9. स्पृशन्तम्—स्पृश् + श्ण्ट, रया एकवचने ; adj to महिन्द्रम् ।

10. इव—उत् प्रेक्षायां ।

Remark.

The existence of इव clearly bespeaks of उत्प्रेक्षा with reference to the verb स्पृशन्तम् (as if touching) and hence it is known as क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा । Now in गृहमणिरसनम् चुरातवनवसनम् and शिखरकरैः—there is रूपक ; so here उत्प्रेक्षा is supported by रूपक and hence here is a conglomeration of रूपक and उत्प्रेक्षा । Malli admits this ; but Jay following Mss contends that here is रसवत् अलंकारः ; the definition he adduces, supports his view. Dandin says—“रसवद्रसपेशलम्” , it is also in favour of Jay , but Sahityadarpan (amodern अलंकारशतक) says that when one रस becomes sub-ordinate to another रस in the same passage, then there will be रसवत् , this is certainly against Jay. However, standing on Dandin's definition we may say that here is रसवत् अलंकार—supported by रूपक and उत्प्रेक्षा and in this way Malli may be reconciled to Jay.

46. *The mountain is located by the side of the sea-coast.*

उज्ज्वस्वी

प्रचपलमगुरुम् भरासहिष्णम्

जनमसमानमनूर्जितं विवर्जितम् ।

कृतवसतिमिवार्णवोपकण्ठे ,

स्थिरमतुलोन्नतिमूढतुङ्गमेघम् ॥ ४८ ॥

Prose.—[पुनः कौटुम्भं महिन्द्रम् ?] स्थिरम् अतुल्यनिम् जडतुल्यमेवम्
प्रचपलम् अगुरुम् भरासहिष्णुम् अनूर्जितम् असमानम् जनम् विवर्जम् अर्णवोपकण्ठे
कृतवसतिमिव ।

Beng.—ঐ পর্বত অদৃঢ়রূপে প্রতিষ্ঠিত ; অত্যন্ত উচ্চ, এবং উহার
শিখরে অতুল্য মেঘমালা বিরাজ করিতেছে । অস্থির, লঘু, ভারবহনে
অক্ষম অসমৃদ্ধ এবং অসমান জনকে পরিত্যাগ করিয়াই যেন ঐ গিরি
সমুদ্রের উপকণ্ঠে বসতি স্থাপন করিয়াছে ।

Eng.—The (aforesaid) mountain is firm, and extremely
elevated and upon it rest the big clouds ; it has established it-
self in the vicinity of the sea-coast, to avoid, as it were, the
people who are unequal to him because of their fickle, low
unweighty and ill propensities.

Jay.—प्रचपलम् इत्यादि । जनं लोकम् प्रचपलम् अस्थिरम् अगुरुम् लघुम्
अतएव भरासहिष्णुम् अनूर्जितम् अनहंकारम् विवर्जम् एव असमानत्वात् अर्णवस्य
समुद्रस्य उपकण्ठे समीपे कृतवसतिम् कृतावस्थानम् समीपुः । तदेव असमानत्वम्
दर्शयन्नाह—स्थिरम् अचलम् अतुल्यनिम् अमाधारणमद्वयम् जडतुल्यमेव उक्त-
महामेवम् आश्रयणीयत्वात् । ऊर्ध्वस्वीति माहंकारवस्त्वभिधानात् ॥

Malli.—प्रचपलैति ॥ पुनः स्थिरं प्रतिष्ठितम् अतुल्यनिम् सर्वोन्नतम् जड-
तुल्यमेवम् परभरणक्षमम् इत्यर्थः । अतएव प्रचपलम् अस्थिरम् अगुरुम् लघुम् तुच्छम्
इत्यर्थः । भरमसहिष्णुं भरासहिष्णु परभरणाक्षमम् इत्यर्थः । अनूर्जितम् असमृद्धम्
अतएव असमानं जनम् पृथग्जनम् विवर्ज्यं संसर्गानर्हत्वात् वर्जयित्वा अर्णवस्य
उपकण्ठे समीपे कृतवसतिमिव इति उत्प्रेक्षा । उक्तदोषाभावात् स्वसमानगुणत्वेन च
संसर्गाहंत्वनिश्चयात् इति भावः । चपलादि पदार्थानां विशेषणगत्या संसर्गवर्जने
स्थिरत्वादिपदार्थानां संसर्गं च हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् । तदनुप्रायिता चाणवसमीप
वासोत्प्रेक्षा इति संकरः ।

Charcha

1. स्थिरम्—adj to सहेंद्रम् ।
2. अतुलोन्नतिम्—adj to सहेंद्रम् । अविव्यमाना तुला (तुलना) यस्या सा अतुला । उद् + नम् + क्तिन् उन्नतिः । अतुला उन्नति ईस्यतमिति बहु ।
3. ऊढतुंगमेघम्—adj to सहेंद्रम् ; तुंगः मेघः इति कर्मधा । तुंग high, वह् + क्त कर्मणि = ऊढ ; ऊढः तुंगमेघः येन तमिति बहु ।
4. प्रचपलम्—प्रकण्ठ' or प्रकर्षेण चपलमिति प्रादिः ; adj to जनम् ।
5. अगुरुम्—गुरुः = भारयुक्तः । न गुरुः तमिति नञ् तत् । Qual. जनम् ।
6. भरासहिष्णुम्—adj to जनम् । भृ + अप् = भरः or ष्ठ + अच् कर्त्तरि = भरः । सह् + इष्णु = सहिष्णुः ; तस्मादन्य इति असहिष्णुः । नञ् तत् । भरम् असहिष्णु इति २ तत् by the varttika "गमिगाव्यादीनामुपसंख्यानम्" । or better भरस्य असहिष्णु, शेषषष्ठीतत् । भरम् असहिष्णु = भरासहिष्णु may be an instance of सहसुपेति समासः as well ।
7. अनूर्जितम्—ऊर्ज + क्त = ऊर्जितः । तस्मात् अन्य इति नञ् तत् ; असहैहम्—ill persons ; adj to जनम् ।
8. असमानम्—adj to जनम् ; समानात् अन्यः इति नञ् तत् ।
9. विवर्जम्—वि + वृज् + णिच् + ल्यप् । परित्यज्य ।
10. अर्णवोपकण्ठम्—अधिकरणे ऽमी ; कण्ठम् उपगतः इति प्रादि by the rule—अत्यादयः क्रान्तादयर्था द्वितीयया ; यद्वा कण्ठस्य समीपे इति उपकण्ठम् ; अत्राद्वीभावः ; "द्वितीया—सप्तम्योर्बहुलमिति" विकल्पेन विभक्तिस्थितिः ; पक्षे उपकण्ठम् । अर्णवस्य उपकण्ठम् तस्मिन् इति अर्णवोपकण्ठे ; पक्षे अर्णवोपकण्ठम् ।
11. कृतवसतिम्—adj to सहेंद्रम् ; वस् + अति (औषादि) = वसतिः । कृ + क्त कर्मणि = कृतः । कृता विहिता वसति र्थेन स कृतवसतिः ; तम् ।
12. Remark—or Notes on Malli.

उक्तदीर्घाभावात् etc.—Malli wants to state that people are full of all those defects (प्रचपल, अगुरु etc) ; so the mountain which is free from all these has to avoid their company and has located itself close to the sea because the sea being free from all those defects and being endowed with all those virtues which the mountain itself possesses, certainly becomes a worthy companion of the mountain.

Remark.

The इव implies उत्प्रेक्षा ; now what is the thing that is being surmised ; Malli says that “अर्णवसमीपे वासः” is being surmised and so here is अर्णवसमीपवासीत्प्रेक्षा ; but the location of the hill by the sea side is a real one and hence Malli's view is open to objection ; we believe that “विवर्जं” this portion is being surmised ; विवर्जं इव as if to avoid this company and so the उत्प्रेक्षा is क्रियोत्प्रेक्षा here ; again the adjectives प्रचपलम् and the like denoting the cause of the mountain's avoiding the company of the people as well as the adjectives—स्थिरम् and the like denoting the cause of the mountain's welcoming the company of the sea ; here is also kavyalinga (हितोर्वाक्य पदार्थत्वे काव्यालिङ्गं निगद्यते) ; this kavyalinga gives rise to उत्प्रेक्षा and so here is काव्यालिङ्गानुप्राणिता उत्प्रेक्षा or in other words a conglomeration of kavyalinga and utpreksha. Jay following Mss contends that here is उज्ज्वली defined by Dandin as such “उज्ज्वलि इदंकारम्” ; it is in favor of Jay's and so Mss view. So we may say that here is a conglomeration of उज्ज्वली काव्य-

लिङ्ग and उत्प्रेक्षा । Dandin takes up प्रियः रसवत् and ऊर्जस्वी in order so does Bhatti here ; so also we believe (as already stated) Bhatti followed some old school of Rhetoric. But the view of Sahityadarpan is otherwise. Viswanath the author affirms that there will be a case ऊर्जस्वी where रसाभास or भावाभास, will be relegated to a subordinate position-subordinate to some रस Or भाव—(sentiment).

49. *The grandeur of the mountain is being described.*

पर्यायोक्तिः

स्फटिकमणिगृहैः सरत्नदीपैः

प्रतरुणकिन्नरगीतनिस्वनैश्च ।

अमरपुरमतिं सुरांगनानां

दधतमदुःखमनल्पकल्पवृक्षम् ॥ ४८ ॥

Prose.—सरत्नदीपैः स्फटिकमणिगृहैः प्रतरुणकिन्नरगीतनिस्वनैश्च सुरांगनानाम् अमरपुरमतिं दधतम् अदुःखम् अनल्पकल्पवृक्षम् =(महिन्द्रपर्वतं समीपः) ।

Beng.—रत्न श्रद्धीप जनाथ स्फटिकमणि गृह स्थाने विराज कराय এবং तरुण किन्नर गीत ध्वनि ते मुखरित होय्वाय ऐ परबत स्वर्ग बनिয়া देवाङ्गनादिगेर मने हईतेছিল ! (तहুपरि) যেখানে বিন্দুমাত্র দুঃখ ছিলনা এবং তথায় কল্পবৃক্ষও অনেক ছিল ।

Eng.—The hill was abounding with marbled houses illuminated by gem-lamps (lamps made of gems or lamps in the shape of gems); it was also resounded with the notes of the young kinnars and thus the divine ladies were led to believe it to be a heaven, moreover it was free from trouble and contained a large number of wish-bearing trees.

Jay.—स्फटिकमणिगट्टैरित्यादि—स्फटिकमणिगट्टैः रत्नदीपयुक्तैः प्रतरुणानां किन्नराणाम् गीतनिखनैश्च हेतुभूतैः अमरपुरमतिं स्वर्गबुद्धिं सुरांगनानां दधतं जनयन्तम् । अट्टःखं—न विद्यते दुःखम् अस्मिन् इति सुखहेतुमित्यर्थः । बहुकल्पबृक्षम् समीयुः । पर्यायोक्तिरिति अमरपुरमतिं दधतम् इत्यनेन पर्यायेण वचनगत्या तदेव अमरपुरमिति प्रतिप्रादनात् । तथा चोक्तम्—पर्यायोक्तं यदन्वेन प्रकारेणाभिधीयते इति” ।

Malli.—स्फटिकेति । सरत्नदीपैः स्फटिकमणिगट्टैः प्रकट्टैः तरुणकिन्नरगीतनिःखनैः च सुरांगनानाम् अमरपुरमतिं स्वर्गभान्तिम् दधतम् कुर्वाणम् नास्ति दुःखमव इति अट्टःखम् अनल्पकल्पबृक्षम् इति च भान्तिकारणान्तरोक्तिः । अत्र भान्तिमदलंकारः । “कविसम्मतसादृश्यात् विषये पिहितत्वमिति । अरेष्यन्तःकः न भवेद्यत्र स भान्तिमान् मतः” इति लक्षणात् ॥

CHARCHA

1. सरत्नदीपैः—adj to स्फटिकमणिगट्टैः । रत्नमयो दीपः इति शाक-पार्थिवादित्वात् समासः । तेन (तैः वा) सह वर्त्तमानो यः स इति तत्त्वयोगे बहुव्रीहिः । तैः । or—रत्नानि एव दीपा etc ; gems serve as lights,

2. स्फटिकमणिगट्टै—स्फटिकनामा मणिरिति शाक-पार्थिवादित्वात् समासः । स्फटिकमणिसयानि गृहाणि इति शाक-पार्थिवादित्वात् समासः । तैः ; करणे इया । हेतौ वा ।

3. प्रतरुणकिन्नरनिखनैः—करणे हेतौ वा तृतीया । प्रकट्टः तरुणः इति प्रादिः । तादृश किन्नराः इति कर्मधा । कुतस्सितो नरः इति किन्नरः । नि + खन् + अप् = निखनः । तेषां निखनाः इति इतत् । तैः ।

4. सुरांगनानां—सम्बन्धे इष्टी । सुराणाम् अंगनाः इति इतत् ; तासाम् ।

5. अमरपुरमतिम्—obj to दधतम् ; अमरः देवः ; तेषां पुरमिति इतत् ; तस्य मतिः भान्तिः इति इतत् ; ताम् ।

6. दधतम्—धा + शठ् ; रधा, एकवचन ; referring to महेंद्रम् ।

7. अदुःखम्—adj to सहेंद्रम् ; अवियमानम् दुःखम् यव तम् इति बहु ।

8. अनल्पकल्पवृक्षम्—adj to सहेंद्रम् । अलपात् अन्ये इति अनल्पाः । नञ् समासः ; तदन्यत्वं इत्यर्थे नञ् ; अनल्पाः कल्पवृक्षाः यस्मिन् तम् इति बहु । कल्पस्थायी वृक्षः कल्पफलोको वा वृक्षः इति कल्पवृक्षः शाकपार्थिवदित्वात् समासः ।

Remark.

The rhetoric occurring here is भान्तिमान्—(cf. साय्यादतस्मिन्-तद्बुद्धिः भान्तिमान् प्रतिभोद्धिता—Sahityadarpan), acc. to Malli ; Dandin says nothing about the said rhetoric. But Jay following Mss says that here is पर्यायोक्ति, defined by Dandin as such :—अर्थसिद्धमनाख्याय साक्षात् तस्यैव सिद्धये । यत् प्रकारान्तराख्यानम् पर्यायोक्तिं तदिष्यते । But it does not seem exactly to apply in this sloka here. Moreover Jay is not correct when he says “तदेव असरपुरमिति प्रतिपादनात् ;” as the poet does not intend to prove that it was the heaven ; what he wanted to say is that it was like the heaven ; and so the divine ladies were misled ; hence Malli's view is more logical.

50. Then Hanuman pointed out the ocean on the south to Ramchandra and others

समाहितम्

अथ ददृशुर्दोर्णधूमधूमाम्

दिशमुदधिव्यवधिं समेतसीताम् ।

सहरघुतनयाः प्लवंगसेनाः

पवन-सुतांगुलिदर्शितामुदक्षाः ॥ ५० ॥

Prose.—अथ सहस्रघुतनयाः प्लवंगसेनाः पवन-सुतांगुलिदर्शिताम् उदीर्णध्व-
ध्वसाम् उदधिव्यवधिम समेतसीताम् दिशम् उदक्षाः ददृशुः ।

Beng.—अनसुर रामलक्षण सह कपि नैऋतगण हनुमान् कर्तृक अञ्जलि
द्वारा प्रदर्शित, उक्थित धूमराजिद्वारा धूमवर्ण, समुद्र बावहित एवम् सीता
देवीर अवस्थितिगनाथ (दक्षिण) दिक् चक्षु उल्लोलन पूर्वक दर्शन
करिलेन ।

Eng.—Then the monkey-army, together with the scions
of Raghu's race beheld with their eyes raised up, the direction
(quarter) pointed out by the son of wind-god with his finger,
the very quarter which became gray with the smoke issui-
ng or curling out, which was bounded by the ocean and
which harboured Sita.

Jay.—अथेत्यादि । अथ प्राप्ताग्रन्तरम् प्लवंगसेनाः सहस्रघुतनयाः दिशं ददृशुः ।
उदधिव्यवधिं सजलधिव्यवधानां दक्षिणामित्यर्थः । उपसर्गो घोः किः (३।३।१२) ।
उदीर्णं न सहता धूमन ध्वसाम् अस्पष्टाम् । समेतसीतां—संगता सीताऽनया इति
द्वयोयार्थं बहुव्रीहिः । पवन-सुतांगुल्या दर्शिताम् । उदक्षाः उर्ध्वीकृताक्षाः । “वह-
व्रीहौ सकथ्यन्तोः” (५।४।११३) इति षच् । द्विलक्षणां ङीष् न भवति तस्य अनित्य-
त्वात् । तेन दंष्ट्रा इति उपपन्नं भवति (? दंष्ट्रा इति अजादत्वात् टाप्) । समाहित-
मिति अनन्यमनस्कतया दिशोऽवलोकनात् ।

Malli.—अथेति । अथ मन्त्रेन्द्रादिप्राप्तग्रन्तरम् रघुतनयाभ्याम् सह वर्तन्ते
इति सहस्रघुतनयाः [वीपसर्जनस्य इति पक्षे न सहस्र सभावः] प्लवंगसेनाः पवन-
सुतेन अंगुल्या दर्शिताम् उदीर्णः लङ्घोदभूतः धूमः ध्वसाम् ध्वस्वर्णाम् । उद-
क्षानि धीयन्तेऽस्मिन् इत्युदधिः [कर्मण्यधिकरणे च—इत्यधिकरणार्थं कर्मण्युपपदे कि-
प्रत्ययः] स एव व्यदधीयते अनेनेति वावधिवैवधानम् यस्यास्ताम् उदधिव्यवहिताम्
इत्यर्थः । [उपसर्गो घोः किः] । समेता सीता यस्या स्ताम् दिशम् दक्षिणाम् उदक्षाः

उदञ्चितांगा [वह्नोहौ इत्यादिना वच्] दृश्यः । अत्र स्वभाववर्णनात् स्वभावोक्तिः ।
स्वभावोक्तिरलंकारो यथावद्वस्तु वर्णनात् ॥ ५० ॥

CHARCHA

1. सहरष्टतनया.—adj to प्लवंगसेनाः । रवाः लक्षणया रघुवंशस्य
तनयौ । इति ६ तत् । रघुतनयभ्याम् रामलक्ष्मणाभ्याम् सह वर्त्तन्ते इति तुल्य-
योगे वह्नोहोः by तेन सहेति तुल्ययोगे । सह शब्दस्य स्थाने स इत्यादेशः अत्र न
दृश्यते तस्य आदेशस्य वैकल्पिकत्वात् ; विकल्पत्वविधाने च सूत्रम्—“वोप
सजर्नस्य” (६।३।८२) अस्यार्थः—वह्नोहोवयवस्य सहस्य स सग्राहा इति
दीक्षितः ।

2. प्लवंगसेना.—sub. to दृश्यः । पु + अप् = प्लवः ; प्लवेन गच्छति इति
प्लव = गम् + खच् = प्लवंगः वानरः । तेषां सेना इति इतत् ।

3. पवनसुतांगुलिदर्शिताम्.—adj to दिशम् । पवनस्य सुत इति इतत् ।
तस्य अंगुलिः । इतत् । तथा दर्शिताम् इति ३ तत् ; दृश् + णिच् + क्त
कर्मणि = दर्शित ; स्त्रियामाप् = दर्शिता , ताम् ।

4. उदीर्णधूस्रधूसाम्.—adj to दिशम् । उद् + ईर् + क्त कर्त्तरि ।
उदीर्णः धूमः इति कर्मधा । तेन धूस्रः धूस्रवर्णः ताम् इति इतत् ।

5. उदधि व्रवधिम्.—adj to दिशम् । उदकानि धोयन्ते अस्मिन् इति उदक
+ धा + क्ति, by the rule उपसर्गे षो. कि. ३।३।४२) and then is applied
the rule “कर्मण्यधिकरणे च” (३।३।६२), उदधि समुद्रः व्रवधिः व्रवधानं
यस्यास्त्वामिति वह्नोहोः ।

6. समेतसीताम्.—adj to दिशम् । सम् + आ + इ + क्त = कर्मणि समेता ।
समेता संगता सीता अनया इति, यद्वा समेता इति कर्त्तरि क्त , समेता सीता यस्या
तामिति वह्नोहोः । सीतासनायाम् इत्यर्थः ।

7. उदधा.—उद्गतानि अक्षीणि यासां ता इति वह्नोहोः , पक्षे उद्गताद्याः
by the rule—प्रादिभ्यो धातजस्य वच्यो वाचोत्तरपदलोपहोति । अक्षि is repla-

ced by अच bs the rule वह्न्रीर्हा सकथ्योः स्वांगात् अच्” (५।४।१९३)
adj to प्रवंग सेनाः ।

ननु “षट्गौरादिभ्यश्च” (४।१।४१) इति पूर्वेषां षकारेण प्रत्ययसाधितस्य
उदञ्च इति पदस्य प्रवंगसेनाः इत्यस्य विशेषणत्वात् स्त्रियाम् ईकारः कथं न स्यात् ,
[कथमत्र स्त्रियाम् आकारी दृश्यते ?] अस्य उत्तरं पठतिजयः—“तस्य” षकारेण
प्रत्ययसाधिते पदे स्त्रीलिङ्गे ईप् भवेत् इति नियमस्य अनित्यत्वात् न सदैव प्रतिपाल-
नीयत्वात् । अयं नियमः न सर्वत्र प्रतिपालनीयः इत्यर्थः ; or—अच is इन्द्रिय ।
उदगतानि अक्षाणि येषाम् इति उदञ्चाः । Rest as before.

Remark.

The rhetoric occurring here is स्वभावोक्ति acc to moderners. Malli admits this. But Jay following Mss contends that here is समाहित simply because they eyed the southern quarter with rapt attention. Now Sahityadarpan's view of समाहित is quite different from this ; Dandin's definition of समाहित exactly tallies with the समाधि rhetoric (but not समाहित) of Sahitya-
darpan ; but it also differs from Mss or Jay's view. So it is rather preferable to follow Malli here.

51. *Then they reached the sea shore.*

उदारम्

जलनिधिमगमन् महेन्द्रकुञ्जात्

प्रचयतिरोहिततिग्मरश्मिभासः ।

सलिलसमुदयैर्महातरंगै-

र्भुवनभरच्चममप्रभिन्नवेलम् ॥ ५१ ॥

Prose.—(अथ) प्रचयतिरोहितस्मरश्मिभासः महेंद्रकुञ्जात् (प्लवङ्गसेनाः) महातरङ्गैः सलिलसमुदयैर्भुवनभरक्षममपि अभिन्नवेलम् जलनिधिम् अगमन् ॥

Beng.—(अनन्तर) शीघ्र उच्छताद्वारा सूर्याकिरण आच्छादनकारी महोन्नत पर्वतेश्च कूङ्ग हईते कपिसेना समुद्र तटे उपस्थित हईल । समुद्र विशालतरङ्ग सनाथ जल राशि द्वारा पृथिवीर भार वहने समर्थ हईयाँ निजेर सीमा लञ्घन करे नाई ।

Eng.—Then from the grove of the Mahendra mountain which obstructs the rays of the sun, by its elevation, the monkey regiment made their way to the sea which, though capable of upholding the weight of the world by means of his vast mass of water abounding with huge waves, never transgressed its own limit.

Jay.—जलनिधिमत्यादि—महेंद्रकुञ्जात् जलनिधिमगमन् गतवत्यः । प्लवङ्ग सेनाः । “कृदित्वात् च्लैरङ्” । प्रचयेन उच्चतया तिरोहिता स्मरश्मिभासो येन निकुञ्जेन तस्यात् । सलिलसमुदयैर्महातरङ्गैर्महोर्मिभिः भुवनस्य भरणे क्षममपि शक्तमपि । भूभरणे इति क्रियादिकः । तस्य ऋतोरपि रूपम् । अभिन्नवेलम् अनतिक्रान्तमर्थ्यादम् जलनिधिम् । उदारमिति उदात्तमित्यर्थः । महानुभावता-प्रतिपादनात् । यतो महातरङ्गैर्जलसमूहैर्भुवन भरक्षममपि अभिन्नवेलम् । द्विविधम् उदारम् । महानुभावतया विविध-रत्नयोगाच्चेति । इयं महानुभावता दर्शिता ।

Malli.—जलैति । अथ कपिसेनाः प्रचयेन उच्चतया तिरोहितस्मरश्मिभासः पिहितार्कप्रकाशात् महेंद्रकुञ्जात् गुह्यात् महातरङ्गैः सलिलसमुदयैः उदक लहरीभिः भुवनस्य भारभरणे पूरणे क्षमम् शक्तम् अपि अभिन्नवेलम् अलङ्घितसीमम् । महान्तः शक्ताः अपि नाकार्यम् कुर्वन्ति इति भावः । जलनिधिमगमन् । अवापि यथावद्वस्तुवर्णनात् स्वभावोक्तिः ॥

CHAROHA

1. प्रचयतिरोहिततिग्मरश्मिभासः—adj to सहन्द्रकुञ्जात् । प्र + चि + अच् = प्रचयः उच्चता । तिरस् + धा + क्त कर्मणि इति तिरोहितः आच्छादितः । तिग्मा लीक्षाः रश्मयः किरणाः यस्य स तिग्मरश्मिरिति बहु । तस्य भासः दीप्तयः इति इतत् । भास् इति शब्दः । भाः भासौ भासः । भास् + क्तिप् = भास् । प्रचयेन तिरोहितः इति तत् । प्रचयतिरोहिताः तिग्मरश्मिभासः येन स प्रचयतिरोहिततिग्मरश्मिभासः ; तस्मात् ।

2. सहन्द्र कुञ्जात्—अपादाने ५मी । सहन्द्रस्य कुञ्जम् तस्मात् इति इ तत् ।

3. महातरङ्गैः—adj to सलिलसमुदयैः । महान्तः तरंगाः यस्मिन् तरिरिति बहु ।

4. सलिलसमुदयैः—करणे ३या ; सम् + उत् + इ + अच् = समुदयः । सलिलानाम् समुदयस्तरिति इ तत् । समुदितैः सलिलस्यैरित्यर्थः । कृदभिहितः प्रत्ययः भावे द्रव्यवत् प्रकाशने इति वचनात् ।

5. भुवनभरच्चमम्—adj to जलनिधिम् । भुवनस्य भरः इति इ तत् । भरः = भारः इ तत् । भृ + अच् (पचादि) कर्त्तरि = भरः । यद्वा भृ + अप् इति भरः (after Jay). भृ = क्रादि ; भृणाति । भुवनभरणे क्षमः इति ७ तत् or सह सुपेति समासः ।

6. अभिन्नवेलम्—adj to जलनिधिम् । भिद् (भिनत्ति) + क्त कर्मणि = भिन्ना । न भिन्ना अभिन्ना इति नञतत् । वेला—जलसीमा ; अभिन्ना वेला येन तमिति बहु ।

7. जलनिधिम्—obj to अगमन् । जलानाम् निधिः इति इ तत् ।

8. अगमन्—गम् + लुङ् + अन् ; verb to प्लवंगसेनाः understood ; or found in the previous sloka.

Remark.

The rhetoric occurring here is स्वभावोक्ति as affirmed by Malli after modern poetics ; Jay argues that here is उदार of which

another name is उदात्त defined by Dandin as such—आशयस्य विभूतेर्वा यन्महत्त्वमनुत्तमम् । उदात्तम् नाम तं प्राहुरलंकारम् मनोविषयः ॥

Here the magnanimity of attitude is certainly spoken of ; Malli also indirectly admits it saying महान्तः शक्ता अपि नाकार्यं कुर्वन्ति ; so here the view of Jay applies better,

52. *The sea illuminates the nether regions with the lustre of the gems contained inside.*

उदारमेव

पृथुगुरुमणिशुक्तिगर्भभासा

ग्लपित-रसातलसंभृतान्वकारम् ।

उपहृतरविरश्मिमुच्चैः

प्रलघु परिप्लवमानवज्रजालैः ॥ ५२ ॥

Prose.—पृथुगुरुमणिशुक्तिगर्भभासा ग्लपितरसातलसंभृतान्वकारम् उच्चैः प्रलघुपरिप्लवमानवज्रजालैः उपहृतरविरश्मिमुच्चैः (जलनिधिम् अगमन्) ।

Beng.—शुक्तिगर्भ स्थित विपुल এবং भारी मणिगणेर किरणের দ্বারা সমুদ্র রসাতলে পুঞ্জীভূত অন্ধকার বিনাশ করিয়াছিল ; আর উপরিভাবে অল্প অল্প উত্থিত মাণিক্যরাজির দ্বারা রবিকিরণের প্রসারেও বাধা দিয়াছিল ।

Eng.—The ocean did away with the darkness, accumulated in the nether regions by means of the rays of the huge and heavy gems inside the oysters ; and with the rays of the jewels issuing a little upwards, it somewhat obstructed the movements of the solar rays.

Jay.—पृथिव्यादि—पृथक्: महान्तः गुरवस्तु न परिच्छेद्याः मणयो मौक्तिकाः

यासां शुक्तीनां तथाविधानां गर्भस्य भासा दीध्या ग्लपितं चयितम् रसातलं संहृतम्
उपचितम् अन्वकारं येन तम् । उच्चैरुपरि प्रलघूनाम् अल्यानां परिप्लवमानानां
वज्रानां यानि जालानि समूहाः तैरुपहृता रविरश्मिहृत्तयो यन्निनः सः । तं जलनिधिम्
अगमन् । यद्वज्रम् वारिणि तरति तत् प्रशस्तम् इतुक्तम् । “एतदेवापरैऽन्येन
वाक्यार्थेनान्यथा विदुः । नानारत्नविभुक्तं यत्तत्किलोदारमुच्यते ॥” इति ।

Malli.—अथ श्लोकवयेन समुद्रं वणयति पृथ्व्यादि । पृथ्वी विपुला गुरवो
गुरुत्वगुणयोगिनश्च ये मणयस्त एव शुक्तीनां गर्भाः शुक्तिगर्भस्यमणय इत्यर्थः स्तेषां तल-
वर्तिनां भासा ग्लपितम् चयितम् रसातलसम्भृतम् अन्वकारम् पातालस्थध्वान्तं
येन तम् उच्चैरुपरि प्रलघू तिलघु यथा तथा परिप्लवमानैर्वज्रजालैर्माणिक्यपुञ्जैरुपहृता
निवारिता रविरश्मीनां वृत्तिः प्रसारो येन तम् । अत्र समुद्रमिवस्तुवर्णनात् उदात्ता-
लङ्कारः । “समुद्रमिवस्तुवर्णनमुदात्तमिति सौख्यलक्षणम् ।”

CHARCHA.

1. पृथुगुरुमणिशुक्तिगर्भभासा—करणे तृतीया ; पृथक्स्थानी गुरवश्चेति इति
कर्मधारयः । पृथुगुरवः मणयः इति कर्मधा । शुक्तीनां गर्भाः इति ६ तत् । पृथुगुरु-
मणयः एव शुक्तिगर्भा इति कर्मधा । This is after Malli. After Jay thus
—पृथुगुरु इति कर्मधा । पृथुगुरवः मणयः यासां शुक्तीनाम् ताः इति पृथुगुरुमणयः ।
वह्व्रीहिः । पृथुगुरुमणयः शुक्तयः इति कर्मधा । तासां गर्भाः इति ६ तत् । Then
after both of them—गर्भाणां भाः तया इति ३ तत् ।

2. ग्लपितरसातलसंहृतान्वकारम्—adj to जलनिधिम् । ग्ल + णिच् + क्त
कर्मणि = ग्लापितः or ग्लपित । नाशितः । रसायाः धरण्याः तलमिति ६ तत् । तत्र
संहृतम् इति सुपसुपा or ७ तत् । स + हृ + क्त = संहृतम् (कर्मणि) । रसातल-
संहृतम् अन्वकारमिति कर्मधा । ग्लपितम् रसातलसंहृतान्वकारम् येन तम्
इति बहु ।

3. उच्चैः—अव्ययम् ; उच्चभागे ; उपरि ; ऊर्ध्वभागे इत्यर्थः ।

4. प्रलघुपरिप्लवमानवज्रजालैः—करणे श्या ; प्रकष्टं लघु इति प्रादिः ।

परि + झु + शानच् = परिप्लवमानः । प्रलघु यथा यथा परिप्लवमानः इति सहसुपेति समासः । . वज्रानां माणिक्यानां जालानि पुञ्जानि इति ६ तत् । प्रलघुपरिप्लवमानानि वज्रजालानि इति कर्मधा । तैः ।

5. उपहृतरविरश्मिभृत्तिम्—adj to जलनिधिम् । रवेः रश्मयः किरणाः इति ६ तत् ; तेषां भृत्तिरिति ६ तत् । उप + हृन् + क्त कर्मणि = उपहृतः = प्रतिहतः ; obstructed. उपहृता रविरश्मिभृत्तिर्येन तमिति बहुव्रीहिः । भृत्तिः = प्रसारः = Movement, access.

Remark.

The rhetoric occurring here is उदारमेव also known as उदारमेव् which takes place when some scene of grandeur is spoken of ; such is the case here ; and all the commentators admit it. Bharat Mallik also says “उदारमेवेति विविधरत्नद्विबुक्तात्वात्” ।

53. *The Sea-water rises at night and leads one to suppose the valley of the hill as full of chandrakanta gems.*

उदारमेव

समुपचितजलं विवर्धमानै-
रमलसरित्सलिलैर्विभावरीषु ।
स्फुटमवगमयन्तमृद्वारीन्
शशधररत्नमयान् महेंद्रसानन् ॥ ५३ ॥

Prose.—विभावरीषु विवर्धमानैः अमलसरित्सलिलैः समुपचितजलम् (अतएव) शशधररत्नमयान् महेंद्रसानन् मृद्वारीन् स्फुटमवगमयन्तम् (जलनिधिमगमन्) ।

Beng.—रात्रिकाले गङ्गाकूपे रुद्धि प्राप्तिं विवृद्ध नदी गलिले

द्वारा समुद्रेर जलराजि पृष्ठकलेवर हईरा' थाटेक, (एवं ई हेतू) समुद्र
स्पर्ष्टई जानाईरा देस बे महेश्व गिरिर गाम्प्रदेश जलपूर्ण द्विनि, कारण
समुद्रमूलतः चन्द्रकाञ्चि मणि द्वारा उहा' एखन परिपूर्ण ।

Eng.—The sea water rises at night due to the swelling
of the pure waters of the rivers (that fall into the sea) and
thereby clearly convinces one about the valley or slopes of
the Mahendra hill to be filled up with water because of its
being abounding with chandrakanta gems.

Jay.—समुपचितजलमित्यादि । विभावरीषु विवर्द्धमानैरमलैः सरित्—
सलिलैः समुपचितजलम् उदधिं स्पष्टमवगमयन्तम् बोधयन्तम् । किमित्याह—महेंद्र-
सानून् शशधररत्नमयान् चन्द्रकान्तस्वभावान् जडवारान् । अन्यथा कथं धीयते जलं
यदि चन्द्रकान्तसानवो न सुतः । उदारमेवेति रत्नयोगात् ।

Malli.—समुपेति । पुनर्विभावरीषु राक्षोषु विवर्द्धमानैरमलैः अवदातैः
सरितः सलिलैः नदीजलैः समुपचितजलं प्रवृद्धोदकम् अतएव शशधररत्नमयान्
चन्द्रकान्तमयान् महेंद्रसानून् जडवारान् धृतोदकान् स्फुटमवगमयन्तम् श्लापयन्तम् ।
अन्यथा कथम् ईदृशी सिन्धोः सलिलवृद्धिरितिभावः । अथ महेंद्रस्य ईदृक् चन्द्रा-
सम्बन्धोऽपि सम्बन्धोक्तं सद्रूपातिशयोक्तिसदुक्त्या च सिन्धोरपि तादृक् सलिलासम्बन्धोऽपि
सम्बन्धोक्तं सैवातिशयोक्तिसदुभयोपजीवनेनाभयत्त सलिलचन्द्रकान्तसद्वृद्धिवर्णना-
दुदात्तं चेति सङ्करः ।

CHARCHA

1. विभावरीषु—काळाधिकरणे ७मी । वि + भा + क्कनिप् - स्त्रियाङोप् =
विभावरी ।

2. विवर्द्धमानैः - adj to—सलिलैः । वि + वृध् + शानच् - वृतीया -
वङ्वचने ।

3. अमलसरित्सलिलै—करणे ३या ; 'अविद्यमान' मलसन्निन् इति अमलम्—

बहु । सरितः नदीनां सलिलानि इति ६ तत् । असलानि विशुद्धानि सरित्—सलिलानि तै रिति कर्मधा ।

4. समुपचितजलम्—adj to जलनिधिम् । सम् + उप + चि + क्त कर्मणि =समुपचितः ; सम्यक् वृद्धिं गतः । समुपचितम् जलं येन यस्य वा तमिति बहु ।
Comp—“पिवत्यसौ पाययते च सिन्धुः” —Rag XIII. 9.

5. शशधररत्नमयान्—adj to सानून् । शशधरप्रियं रत्नम् इति शाकपार्थि-
वादित्वान् समासः । शशधररत्नानि सन्ति प्राचुर्येण अस्य इति प्रकृतवचने मयट् ।

6. महेंद्र सानून्—महेंद्रस्य सानवः तान् इति ६ तत् ।

7. स्फुटम्—adv. modifying the verb अवगमयन्तम् ।

8. अवगमयन्तम्—adj to जलनिधिम् । अव + गम् + शट् - द्वितीयाया
एकवचने ।

9. ऊढवारीन्—adj to सानून् । बह् + क्त =ऊढ (कर्मणि) ; ऊढाणि
वारीणि यैस्तान् इति बहु ।

Remark

The rhetoric occurring here is उदारमेव or उदात्तमेव =as grand-
eur of scene is descibed here. This is admitted by both Jay
and Malli. But is that rich-ness spoken of here real ? Thus
also argues Malli. The legitimate answer must be in the
negative ; simply because neither the water of the sea rises
due to the swelling of the river-water nor the valleys are full
of emeralds or moonstones. Therefore this उदारम् is based on
अतिशयोक्ति of the असम्बन्धे सम्बन्धरूपा type. Though the valley has
nothing to do with the emeralds yet it is spoken of to be full
of these ; again though the sea has nothing to do with the
waters referred to, yet it is said to have these ; so here is

ଅतिशयोକ୍ତି of असम्बन्धे सम्बन्धरूपा type and upon this stand उदात्तम् and hence here is a conglomeration (संकर) of अतिशयोक्ति and उदात्तम् ।

54. *The ocean is described. It protects the earth and contains subterranean hills along with aquatic animals.*

स्निष्टम्

भुवनभरसहानलङ्घ्यधाम्नः

पुरुचिरत्नभृतो गुरुदेहान् ।

अमविधुरविलीनकूर्मनक्रान्

दधतमुदृढ-भुवो गिरीनह्नींश्च ॥ ५४ ॥

Prose.—भुवनभरसहान् अलङ्ଘ୍ୟଧାମ୍ନଃ ପୁରୁଚିରତ୍ନଭୃତଃ ଗୁରୁଦେହାନ୍ ଅମ-ବିଧୁର
ବିଲୀନକୂର୍ମନକ୍ରାନ୍ ଉଦୃଢ଼ଭୁବଃ ଗିରୀନ୍ ଅହ୍ନୀନ୍ ଚ ଦଧତମ୍ (ଜଳନିଧିମଗମନ୍) ।

Beng.—ସମୁଦ୍ରର ମଧ୍ୟେ ପର୍ବତ ଏବଂ ସର୍ପଗଣ ରହିয়াଛେ । ପର୍ବତ ଓ
ସର୍ପ ଉଭୟେହି ପୃଥିବୀର ଭାର ବହନେ ସମର୍ଥ, ଓଁକଣ୍ଠକାନ୍ତିରଞ୍ଜୟୁକ୍ତ ଏବଂ ଅନିର୍ଦ୍ଧ
ବିଶାଳବସୁ ; ଉଭୟର ଉପରେହି ଶ୍ରମକାତର କଛପ ଓ କୁଞ୍ଜୀରଗଣ ବିଶ୍ରାମ
ଗ୍ରହଣ କରେ ଏବଂ ଉଭୟେହି ପୃଥିବୀ ସାରଣ କରେ ।

Eng.—The sea abounds with hills and snakes—both of which are huge and bulky, endowed with gems of grand lustre and are of un-challenged prowess ; both are capable of bearing the burden of the earth and (actually) bear it ; upon both of them, tortoises and crocodiles rest.

Jây.—ଭୁବନଭରସହାନ୍ ଇତ୍ୟାଦି—ଗିରୀନ୍ ଭୁବନଭରସହାନ୍ ଅହ୍ନୀଂସ୍ ତାଢ଼ିଆନେବ
ଦଧତମ୍ ଜଳନିଧିମଗମନ୍ । ଗିରୀନଳଞ୍ଘ୍ୟଧାମ୍ନଃ ଅହ୍ନୀଂସ୍ ଅନାମିତବନୋପନେଜସଃ । ଗିରୀନ୍
ପୁରୁଚିରଭୃତଃ ଅହ୍ନୀଂସ୍ ମହାଚିରତ୍ନଭୃତଃ । ଗିରୀନ୍ ଗୁରୁଦେହାନ୍ ଅହ୍ନୀଂସ୍ ମହାକାୟାନ୍ । ଅମ

विधुराः श्रम-पौडिताः विलीना कूर्मा नक्राश्च येषु तान् गिरीनह्नींश्चोदुभुवो धृतवसु-
धान् । गिरीन् अह्नींश्च । नच्छ्व्यप्रशान् (७।३।७) इति रुलं पूर्वस्यानुनासिकः ।
[श्लिष्टमिति—उपमानेन उपमेयत्वस्य साधनात् । तथा चोक्तं विशेषणेन श्लिष्टम्
“उपमानेन यत्तत्तुमुपमेयस्य साध्यते । क्रियागुणाभ्याम् नाम्ना च श्लिष्टम् तदभिधायते ॥
इति । अत्रोपमानभूतैरहिभिरुपमेयभूतानां गिरीणां तत्त्वस्य ताद्रूप्यस्य भुवनभरादि-
ताद्रूप्यक्रियया तदगुणेन च साधनेन गिरिभिरहिभिश्च नाम्ना च शब्देन भुवनभरसहान्
इत्यादिना साध्यमानत्वात् । रूपकसौष्टवमेव । किन्तु श्लिष्टस्य भेदेनोपमानोप-
मेययोर्गुणतत्त्वप्रयोगात् । रूपके पुनरेकस्यैवोपमेयपुरुषस्य व्याघ्र उपमानम् । तथा
चोक्तम्—“लक्षणं रूपकेऽप्यैदं विद्यते काममवतु । दृष्टः प्रयोगो युगपदुपमानोप-
मेययोः” इति । तदुक्तम् लक्षणं श्लिष्टं सहोक्त्युपमाहेतु निर्देशास्त्रिविधम् । यथो-
क्तम्—“श्लोकादेवार्थवचसोर्यस्य च क्रियते भिदा । तत्सहोक्त्युपमाहेतुनिर्देशास्त्रि-
विधम् यथा ।” इति । तत्रैवं सहोक्तिश्लिष्टमुक्तं गिरीनह्नींश्चेति सहोक्त्या निर्देशात् ।

Malli.—भुवनभरसहान् खमहिम्ना जगद्रक्षणक्षमान् इत्यर्थः । अलङ्कारधातुः
अप्रपञ्चतेजसः उरुरुचीनि प्रभूतकान्तीनि रत्नानि विभक्ति आकरेषु फणामु चेति
तदभूतः । गुरवः दुर्भराः उरवो महान्तश्च देहा येषां तान् । अमेण विधुरा विवशा
अतएव विलीना विशौर्षाश्च कूर्मा नक्राः कुम्भीलापराध्याः गजयाहिणो मत्स्याश्चयेषु
ताम्, अन्तिकविलीनकूर्मनक्रा इत्यर्थः । उदूढभुवो भूभृतः इत्यर्थः । गिरीन् मैना-
काद्रीन अह्नीन् तच्चकवासुक्तिप्रमुखान् च दधतम् । अत्र गिरीणाम् अह्नीणाम् च
प्रकृतानामेव धर्मसाम्येन औपम्यप्रतीतेस्तुल्ययोगितानामा अलङ्कारः । “प्रस्तुतानां
तथाऽन्येषां केवलं तुल्यधर्मतः । औपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगिता” इति
लक्षणात् ।

CHARCHA.

1. भुवनभरसहान्—adj to both गिरीन् and अह्नीन् । भू + अप् =
भरः । भुवनानां भुवनस्य वा भरः इति ६ तत् । सहते इति सहः ; सह + अच्
कर्त्तरि । भुवनभरस्य सहः तान् इति, ६ तत् । Comp “प्रयोजनमितफलेः धृते

भुवस्तलं”—Magha and “ततो भुजङ्गाधिपतेः फणाशैरधः कथञ्चिदधतभूमिभारः”
—Kumara. and “धरितीधाराणाममलक्ष्मणानवेत्याम्”—Kalidasa &c.

2. अलङ्कृतधाम्नः—adj to both. लङ्कृ + यत् = लङ्कृतम् । न लङ्कृतमिति नञ् समासः । अलङ्कृतं धाम येषां तान् इति बहु । गिरीन् इत्यस्य विशेषणपक्षे तु अर्थः—अनतिक्रम्यस्थानान् ; अङ्गीन् इति पक्षे तु अनभिभवनीयतेजसः । धाम = स्थानम् as well as तेजः ।

3. पुरुषचिररत्नधतः—adj to both ; पुरुः विशालः प्रभूतम् इति यावत् ; पुरवः रुचयः येषां तानि इति पुरुषचीनि—बहु । तादृशानि रत्नानि इति कर्मधा । तानि विभ्रति इति भृ + क्तिप् ; रया बहु वचने ।

4. गुरुदेहान्—adj to both ; गुरुः—भारी ; उरु = महान् । गुरुयासी उरुच्यति कर्मधा । गुरुरवः देहाः येषां तान् इति बहु ।

5. अमविधुरविलीनकूर्मनक्रान्—adj to both ; अमेण विधुरः इति इ तत् । आदौ अमविधुराः पश्चात् विलीनाः विश्रामार्थं शयानाः इति कर्मधा ; स्नातानुलिप्तवत् । कूर्माश्च नक्राश्च इति कूर्मानक्राः—द्वन्द्व ; असविधुरविलीनाः कूर्मनक्राः येषु तान् इति बहु । Comp “मातंगनक्रैः सहस्रीततपसदभिः” &c—Raghu XIII.

6. उद्गुहभुवः—adj to both ; उद्गु + बह + क्त कर्मणि = उद्गुदः घृतः इत्यर्थः । उद्गुदा भुवः यैस्तान् इति बहु ।

7. गिरीन् and अङ्गीन्—both objects to दधतम् ।

8. दधतम्—धा + शब्द द्वितीयायाः एकवचने ; adj to जलनिधिम्—of the sentence जलनिधिसंगमन् ।

Remark

The rhetoric occurring here is तुल्ययोगिता acc. to moderners as affirmed by Mallinath. Dandin defines it saying—“विवक्षित-गुणोत्कृष्टैर्भूतं समीकृत्य कस्यचित् । कीर्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता ।”

Both गिरീन् and अहीन् are प्रकृत or प्रस्तुतविषय (i.e they are not उपमानस) and as both are possessed of common virtues as expressed by the adjectives equally applicable to both, so it is a legitimate case of तुल्ययोगिता। Vide also the definition quoted by Malli. But Jay. following Mss contends that here is श्लिष्टम्। He argues that अहीन् are उपमानस and गिरीन् are उपमेयस and then arguing further on tries to show that it is a case of श्लिष्ट। See Jay—“श्लिष्टमिति...तत्रेदं सङ्गोक्तिश्लिष्टमुक्तम्”। But there is no श्लेष (double meaning or pun) anywhere save in one word अलङ्कार धामः—so again both अहीन् and गिरीन् are प्रस्तुत and there is no उपमानोपमेयभावः। So we accept the Mss and also Jay with hesitation and give preference to the view of Malli. The श्लेष in अलङ्कार धामः may be easily dispensed with explaining it as such—अलङ्कार अनतिक्रमनीयम् धाम नहिना येषां तान् इति।

55. *They, then, eyed the huge billows of the ocean.*

श्लिष्टमेव

प्रददश्वरुमुक्तयोः कौषान्,
विमलमणिदुप्रतिसंभृतेन्द्रचापान् ।
जलमुच इव धीरमन्द्रघोषान्
क्षितिपरितापहृतो महातरङ्गान् ॥ ५५ ॥

Prose,—उरुमुक्तशेकारौघान्, विमलमणिद्युतिसंभृतेन्द्रचापान्, धीरमन्द्रघोषान्
चित्तिपरितापहृतः सद्वातरंगान् जलमुच इव प्रददृशुः ।

Beng.—তাহারা মেঘের মত সমুদ্রের বিশাল তরঙ্গরাজি দেখিতে পাইলেন। ঐগুলি হইতে ঠিক মেঘেরই মত প্রভূতভাবে জলকণা বাহির হইতেছিল ; (তরঙ্গ-নিম্নে অবস্থিত) অমলমণিসমূহের কিরণাবলী বিস্মৃতইন্দ্রধনুর আয় দেখাইতেছিল ; তরঙ্গের গর্জন (ঠিক মেঘেরই মত) মধুর ও গম্ভীর, এবং (মেঘেরই মত) তাহারা ধরিত্রীর উত্তাপ নাশ করে।

Eng.—Then they eyed the huge billows, which appeared to be (so many patches of) clouds—as, like clouds, they were profusely discharging particles of water, upon them was formed the extensive rain-bow due to the lustre of the pure gems below (or the lustre of the pure gems below played the part of a wide-rain bow upon them), which roared sweet and grave and which did away with the heat of the earth as clouds do.

Jay.—प्रदृश्यरित्यादि—महातरंगान् जलमुच्च इव मिवान् इव प्रदृश्यः प्रदृष्ट वन्तः। उरवो मङ्गलान्ते सुक्ताः प्रकीर्णाः शोकरीचा द्वेष्टु। विमलमणिद्वयतय एव सन्तानि इन्द्रचापानि येषु। धीरमन्द्रघोषान् मधुरगम्भीरज्वलान्। क्षितिपरितापहन्तः पृथिवीसन्तापहारिणः। इदमपि यथानिर्दिष्टविशेषणात् श्लिष्टम् जलमुच्च इव इत्युपमाननिर्देशात् ॥

Malli.—প্ৰতি। উরু প্রবুর' যথা তথা সুক্ताঃ শোকরীচাঃযৈকান্ অমলমণি-দ্বয়তয় এব সন্তানঃ অবিচ্ছিন্না ইন্দ্রচাপা যেষাং তান্। ধীরা মধুরা মন্দ্রাঃ গম্ভীরাশ্চ ঘোষাঃ যেষাং তান্। [“ধীরাশ্চ মধুরে বৃষে” ইতি যাদবঃ]। ক্ষিতিঃ পরিতাপহন্তঃ সন্তাপহারিণঃ। হরন্তেঃ ক্ষিপ্। মহাতরংগান্ প্রদৃশ্যঃ। শ্লিষ্টবিশেষণেয়ম্ উপমা ইতি কেচিত্। প্রকৃতাপ্রকৃতবিষয়ঃ স্তম্ভে এব ইত্যন্যে ॥ ২৮ ॥

CHARCHA

1. उरुमुक्तशीकरौघान्—उरु यथेष्टं यथा तथा मुक्तमिति सहस्रपेति समासः ।
मुच् + क्त कर्मणि = मुक्त ; शीकरस्य जलकणानां ओघाः समूहाः इति ६ तत् । उरु-
मुक्ता शीकरौघाः यै स्तान् इति बहु । adj to महातरंगान् ।

2. विमलमणिद्रुतिसंभृतेन्द्रचापान्—adj to महातरंगान् । विगतं
मलं यस्मात् तत् विमलम् । बहु । विमलाः मणयः इति कर्मधा । तेषां द्रुति-
रिति ६ तत् । ताभिः संभृतः इति तत् । सम् + भृ + क्त कर्मणि । पुञ्जीभृतः,
घृतः, गृहीतः । इन्द्रस्य चापः धनुरिति ६ तत् । विमलमणिद्रुतिसंभृताः इन्द्रचापाः
यै स्तान् इति बहु । Malli reads अमलमणि । All the adj. here applies
to जलमुचः also.

3. धीरमन्द्रघोषान्—धीरः मधुरः ; मन्द्रः गम्भीरः ; धीरश्चासौ मन्द्रश्चेति
कर्मधा । तादृशः घोषः येषां तान् इति बहु ; adj to महातरंगान् ।

4. क्षितिपरितापहतः—adj to महातरंगान् । क्षि + क्ति = क्षितिः ; तस्याः
परितापः इति ६ तत् । परि + तप् + क्त । तं हरति इति क्षितिपरिताप + ह
+ क्तिप् । २या बहुवचने ।

5. महातरंगान्—महान् तरंगः इति कर्मधा । तान् ।

6. जलमुचः—उपमान ; कर्म of the verb प्रदृश्यः । जलानि मुञ्चति इति
जल + मुच् + क्तिप्—२या बहुवचने ।

7. प्रदृश्यः—verb to ते understood ; प्र + दृश् + लिट् उस् ।

Remark

The rhetoric occurring here is श्लेष as the adjectives are
equally applicable to both the उपमेय (महातरंगान्) and the
उपमान (जलमुचः), in somewhat different senses. But this श्लेष
is based on the उपमा as we are to say that here is श्लिष्टीपमा ।
Both the commentators practically agree upon this point.

56. *The sea coast was broken by the hippopotamus and appeared beautiful.*

हेतुश्चिष्टम्

विद्रुम-मणि-कृतभूषा

सुक्ताफलनिकररञ्जितात्मानः ।

वभुरुदकनागभग्ना

वेलातटशिखरिणो यत्र ॥ ५६ ॥

Prose.—यत्र विद्रुममणिकृतभूषाः सुक्ताफलनिकररञ्जितात्मानः उदक-नाग-भग्नाः वेलातटशिखरिणो वसुः । Malli reads विद्रुमवनकृतभूषा ।

Beng.—মেখাদেই যেখানে হিপপোটার দ্বারা ভাঙা হয়েছে এবং সেখানে পাহাড়ের শিখরে কণ্ঠক ভাঙা গম্বুজের এবং পাহাড় (শিখর) শোভা পাচ্ছেছিল ।

Eng.—There the sea-coast along with the hills appeared beautiful or charming being decorated with the coral gains and dyed with the (rays of the) pearl-jewels and the coast is broken by the hippopotamus.

Jay.—विद्रुमेत्यादि—वेलातटशिखरिणो यत्रेति जलनिधी वभुः शोभन्ते स्म । ते समीयुरिति वल्यमाणेन स'वम् । वेलातटाः शिखरिणश्चेति द्वयः । शेषाणि विशेषणानि उभयत्र तुल्यानि । इदमपि यथानिर्दिष्टमेव । किन्तु संतुष्टिर्भूतं द्वारेण विशेषणानां निर्देशात् । विद्रुममणिकृतभूषात्वात् जलकृत्तिभग्नत्वाच्च वभुरिति ।

Malli.—विद्रुमेति । यत्र विद्रुमवनेः कृतभूषाः प्रवालैश्च भूषिता इत्यर्थः । सुक्ता-मणिभिः रञ्जितात्मानसच्छायापन्नमूर्तय इत्यर्थः । उदकनागैर्जलगजैः कृषा भया वेला-तटशिखरिणः शिखरिणश्च इति द्वयः । वसुः । च अत्रापि वेलातटानां शिखरिणां च प्रकृतत्वात् विशेषणसाम्याच्च पूर्ववत् तत्त्वयोगिता ॥

CHARCHA

1. विद्रुममणिकृतभूषाः—adj to वेलातटशिखरिणः । विद्रुमनामामणि-

रिति शाकपार्थिवादितत् । तैः कृता इति ३ तत् । विद्रुममणिज्जता भूषा येषां ते इति बहु ।

2. सुक्ताफलरञ्जितात्मानः—adj as before ; सुक्तानां फलम् इति ६ तत् । यद्वा सुक्ता एव फलम् इति कर्मधा or सुक्ता फलमिव, उपमिततत् । तैः रञ्जितम् इति ३ तत् । सुक्ताफलरञ्जिताः आत्मानः येषां ते इति बहु ।

3. उदकनागभग्नाः—adj as before ; उदकस्थाः नागाः इति शाकपार्थि-
वादि । तैर्भग्ना इति ३ तत् । भनञ् + क्त कर्मणि । Malli reads रुग्ण ।

4. वेलातटशिखरिणः—subj to वसुः । वेलायाः तटः इति ६ तत् । यद्वा वेला एव तटः इति कर्मधा । शिखरः अस्य अस्ति इति शिखर + इन् = शिखरिणश्च । ततः इन्वः ।

5. वसुः—भा + लिट्, उस्, verb to वेलातटशिखरिणः ।

Remark.

The rhetoric occuring here is तुल्ययोगिता acc to moder-
ners ; for both वेलातट and शिखरिणः are प्रकृत or प्रस्तुतविषय ; (i. e. neither of them is उपमान ; both of them are present there and may be classed as उपमेय if possible and necessary) ; the adjectives are equally applicable to both , hence प्रस्तुतानां पदार्थानाम् अन्येषाम् वा सदा एकधर्मेन सह अभिसम्बन्धः भवेत् तदा तुल्ययोगितया स्यादिति तुल्य-
योगिता । Jay following Mss contends that here is हेतुश्लिष्टम् ।

57. *Then there was really no ocean ; it was
but an illusion.*

अपङ्कतिः

मृतनिखिलरसातलः सरतः

शिखरिसमोर्मितिरोहितान्तरीक्षः ।

कुत इह परमार्थतो जलौघो

जलनिधिमौयुरतः समेत्य मायाम् ॥ ५७ ॥

Prose.—মৃতনিখিলরসাতলঃ সরলঃ শিখরিসমীর্ণমিতিরোহিতানলগণঃ জলৌঘঃ
ইহ কৃতঃ (ইতি) অতঃ সমেত্য জলনিধিঃ মায়াং ইয়ুঃ । Mulli reads
কৃত for মৃত ।

Beng.—সমস্ত পাতাল পূর্ণ করিয়াছে এবং পবিত্র সম্মান উচ্চ তরঙ্গ
দ্বারা আকাশ আচ্ছাদিত করিয়াছে এরূপ রত্নাকর জলরাশি এখানে
কোথায় ? এই হেতু (এই ভাবিয়া) সকলেই জলনিধিকে মায়ায় স্থায়
(ভেঙ্কির স্থায়) মনে করিলেন অর্থাৎ জলনিধি একটা কল্পনা মাত্র
এইরূপই ভাবিলেন ।

Eng.—Where is here the sea that fills up the nether regi-
on and overshadows (overcasts) the firmament with its
hill-high waves and is also abounding with gems ? so they
all thought the ocean to be an imagination (or illusion).

Jay.—মৃতনিখিলরসাতল ইত্যাদি । এবং গুণবিশিষ্টো জলৌঘঃ কৃত ইহ প্রদর্শি
পরমার্থতঃ পরমার্থে ন বিদ্যতঃ । কিং তর্হি ?—মায়া । অতঃ পূরিতাশিপাতালন্বাত্
সরলত্বাত্ । শিখরিসমীর্ণমিতিঃ পিঙ্কিতান্নরিচত্বাশ্চ । সরাস্বতাঃ ব্রহ্মসীমাঃ
সমেত্য মায়াসিব জলনিধিঃ সমীযুঃ জাতবল্যঃ । সর্বগল্যর্থাঃ জ্ঞানার্থাঃ ইতি । মৃত-
ভরণে ইতি ভীষাদিকঃ । [অপকৃতি বিতি মায়াশিল্পকর্মেণোপমাৰূপতয়া নির্দেশাত্ ।
বিদ্যমানার্থস্য চাপকৃৎবাৎ । তথ্যচৌক্ত্যম্—অপকৃতিবিরতীষ্টাত্ কিং চিদন্তর্গতোপমা ।
মূর্ত্যুপকৃৎবাৎ প্রকৃতিঃ স্যামিহা যথা ॥ ইতি] ॥

Malli.—কৃতং নিখিলং রসাতলং পাতালং যেন স সরলো রত্নাকরঃ শিখরিসমীর্ণঃ
পর্বতসমৈঃ জমিঃ মিস্কিরোহিতান্নরিচঃ ছাদিতাকাশঃ এবং মৃতঃ জলৌঘো জলরাশিঃ-
পরমার্থতঃ পরমার্থঃ সন্ যথার্থমূর্ত ইহ কৃতো নাস্তি ইতি সমেত্য সর্বো সমুদ্র জল-
নিধিঃ মায়াং কল্যণাম্ ইয়ুরয়াসুঃ । দ্বাবাদৃশিবীভ্যাম্ সঙ্কটভাবেন পারমার্থিক-
রূপাকলনাত্ মায়া ইতি মেনিরে ইত্যর্থঃ । অতএব বিষয়াপকৃৎবেন রূপান্তরারোপাদপকৃ-
ত্বালঙ্কারঃ । “নিষিদ্ধবিষয়ম্ সাম্যাদন্যারোপেছ্যপকৃতিঃ”—ইতি লক্ষণাত্ ॥

CHAROCHA

1. भरतनिखिलरसातलः—adj to जलौघः । भर (जुहोत्यादि) + क्त कर्मणि
इति भरतः ; or (after Jay) from भरति to fill up. निखिलं रसातलम् इति
कर्मधा । भरतं निखिलरसातलं येन स इति बहुव्रीहिः ।

2. सरन्नः—रन्नैः सह वर्त्तमानः यः स इति बहु । adj to जलौघः ।

3. शिखरिसमोर्भितिरोहितान्तरीचः—adj to जलौघः । शिखरः अस्त्र
अस्ति इति शिखर + इनि ; शिखरिभिः समा इति ३ तत् । or शिखरिणां समाः,
६ तत् । तादृशाः ऊर्भयः इति कर्मधा । तैः तिरोहितम् । तादृशम् अन्तरीचं
येन स इति बहु ।

4. जलौघः—subj. to verb अस्ति understood. जलानाम् ओघः
इति ६ तत् ।

5. समीत्य—सम् + आ + इ + ल्यप् ; सम्भूय, मिलित्वा इत्यर्थः ।

6. जलनिधिम्—obj to ईयुः । जलानां निधिरिति ६ तत् ।

7. मायाम्—विधेय (obj. complement) of जलनिधिम् ।

8. ईयुः—इ + लिट्, उस् । इ—एति to go ; सर्वे गत्यर्थाः ज्ञानार्थाः—
therefore एति = अवगच्छति = जानाति aere । ईयुः = अजानम् ।

Remark.

The Rhetoric occurring here is अपङ्गति or अपङ्गव as Malli
calls it. Dandin defines it saying “अपङ्गतिरपङ्गुल्य किञ्चिदन्यार्थदर्शनम्”
when the उपमेय which is the प्रकृतविषय or प्रस्तुतपदार्थ is suppressed
or rather the existence of the same is denied, and the
same (उपमेय) is conceived to be the उपमान (the अप्रस्तुतविषय or
अप्रकृतपदार्थ), then we have a case of अपङ्गति in the present
instance ; the जलनिधि which is उपमेय (प्रकृतविषय) is said to be
non-existent ; and then, it is supposed to be no other than

साया (which is really the उपमान of जलनिधि and consequently अप्रकृतविषय), so here is अप्रकृति; thus Sahityadarpan defines it saying—प्रकृतं प्रतिपिध्यान्वस्थापनं स्यादप्रकृतिः; both Jay and Malli agree though they give different definitions.

53. *The ocean was full of lustre and beauty and it challenged the sky in loftiness.*

विशेषोक्तिः

शशिरहितमपि प्रभूतकान्तिम्

विवुधद्वतश्चियमप्यनष्टशोभम् ।

मथितमपि सुरैर्दिवम् जलौघैः

समभिभवन्तमविच्यतप्रभावम् ॥ ५८ ॥

Prose.—शशिरहितमपि प्रभूतकान्तिम् विवुधद्वतश्चियम् अपि अनष्टशोभम् सुरैर्मथितमपि जलौघैः समभिभवन्तम् अविच्यतप्रभावम् (जलनिधिम् ईयुः) ।

Beng.—ଏ ମୟୁକ୍ତ ଚକ୍ଷୁ ରହିତ ହର୍ଷଣାଓ ଶ୍ରୁତ କାନ୍ତିଶାଳୀ ; ଦେବତାରା ଉହାର ଲମ୍ପଦ ଅପହରଣ କରିଲେଓ ଉହାର ଶୋଭା ବିନଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ ; ଏବଂ ତାହାରା ଉତ୍କଟ ମନ୍ଦନ କରା ମନ୍ଦେଓ ଉହା ଜଳରାଶିର ଦ୍ଵାରା ଆକାଶକେ ଅଭିଭୂତ କରିତେଛିଲା ଏବଂ ଉହାର ଶ୍ରୀତାବଓ (ବିଲୁପ୍ତାକ୍ତ) କ୍ଷୁଣ୍ଣ ହୁଏ ନାହିଁ ।

Eng.—The sea was of immense lustre, though without any moon (to illuminate it); its beauty was not lost though the gods deprived it of its property ; though churned by the gods it challenged the firmament with its volumes of water and its majesty (grandeur) was not the least broken..

Jay.—शशिरहितमपि सुश्वचन्द्ररहितमपि प्रभूतकान्तिम्
पद्मरागादिरत्नावभासितत्वात् । विबुधहृतश्रियम् अपि अनष्टशोभम् सर्वदा शोभा-
स्पदत्वात् । सुरैर्मथितम् अपि दिवम् आकाशम् जलौघैः समभिभवन्तम् अतुच्छित-
त्वात् ; तदभावात्तत्प्रभावम् अखण्डिताभिमानम् ईयुः ज्ञातव्यः । विशेषोक्तिरिति
शश्यादेरकदेशस्य विगमे अपि प्रभूतकान्त्या गुणान्तरेण स्तुतिविशेषस्य प्रतिपादनात् ।
यथोक्तम्—एकदेशस्य विगमे या गुणान्तरसंस्कृतिः । विशेष प्रथमायासौ विशेषोक्तिर्मता
यथा इति ॥

Malli.—शशोति । शशिरहितमपि अद्यापि अनुदितत्वादितिभावः । प्रभूत-
कान्तिं महाम्राकाशम् रत्नाकरत्वात् इति भावः । विबुधैः सुरैः हृता श्रीः पद्मा शोभा
च यस्य तं तथाप्यनष्टशोभम् सुरैः पद्मैव हृता न तु शोभा इति भावः । [‘शोभा-
सम्पत्तिपद्माश्रीः’ इति विश्वः] । सुरैर्मथितम् विलोडितमपि जलौघैर्दिवम् आकाशम्
समभिभवन्तम् आढ्यत्वं जलत्वात् इति भावः । सर्वत्र अनिविरोधः । अविचल-
प्रभावम् महाम्राकाशत्वात् न कश्चिद्विरोध इत्यर्थः । अत्र विरोधस्य आभासीकरणात्
विरोधाभाङ्कारः । “आभासत्वे विरोधस्य विरोधात्कृतिः स्मृता” इति लक्षणात् ॥

CHARCHA.

1. शशिरहितम्—adj. to जलनिधिम् ; शशिना रहितमिति ३ तत् ।
2. प्रभूतकान्तिम्—प्रभूतकान्तियं स्वतन्त्रमिति—बहु । adj to जलनिधिम् ।
कम् + क्तिन् = कान्ति ।
3. विबुधहृतश्रियम्—विबुधैः हृता इति ३ तत् । तादृशी श्रियस्य तन्मिति
बहु । adj to जलनिधिम् । हृ + क्त कर्मणि ।
4. अनष्टशोभम्—adj to जलनिधिम् । न नष्टम् इति नञ् तत् । तादृशी
शोभा यस्य तम् इति बहु ।

5. मथितम्—मथ् + क्त कर्मणि ; adj to जलनिधिम् ।

6. जलौघैः—जलानाम् औघः इति ६ तत् ; तैः ।

7. ससभिसवन्तम्—सम् + अभि + भृ + शट् ; द्वितीया, एकवचनम् ; adj to जलनिधिन् ।

8. अविचलप्रभावम्—adj to जलनिधिन् । विचलतात् अन्यत् इति अविचलम् नञ्समासः । तादृशः प्रभावः यस्य तस्मिन् बहु ।

N. B.—Why शशिरहितम् ? Malli suggests that the moon did not rise then ; then why प्रभूतकान्तिम्—due to the existence of lustrous gems. Again the word श्री suggests both लक्ष्मी and शोभा ; the gods took away Lakshmi but not the beauty. Again though the gods churned it, yet it was able to challenge the sky with the immense volume of water which is never to be wasted. Thus Kalidasa says “विश्वोत्थितस्य अनवधारणीयमोदकतया रूपमियत्तया वा” ।

Remark.

The rhetoric occurring here is what is called विरोधाभास (acc to moderners) another name for the famous rhetoric विरोधः । Dandin defines it saying :—विरुद्धानां पदार्थानां यत्र स'सर्ग-दर्शनम् ; विशिष्टदर्शनायैव स विरोधः स्मृतो यथा । The idea is this ;—In case of this rhetoric apparently contradictory questions are predicated of the same substance ; but when explained in the right way the adjectives, standing for the qualities are known by their true nature, then the contradiction evaporates. Let us judge the case here. The moon illuminates everything at night. But the moon did not rise then ; notwithstanding this, the ocean was illuminated ; this apparently seems to be absurd and contradictory but it is so, as it was

illuminated by the best of the gems contained inside. Thus the apparently contradictory elements are present here to show that the sea abounds with gems and thereby the statement of Dandin that “विरुद्धानाम् पदार्थानां यत्र संसर्गदर्शनम्, विशेषदर्शनार्थैव” is fully justified. Jay following Mss contends that here is विशेषोक्ति; Dandin writes गुणजातिक्रियादीनां यत्तु वैकल्यदर्शनम् विशेषदर्शनार्थैव सा विशेषोक्तिरिष्यते। This does not tally well with the present case; there is no वैकल्यदर्शनम् here. Again Sahitya-darpan says :—सति द्वैतौ फलाभावः विशेषोक्तिः which also does not suit here; but the definition of विशेषोक्ति that Jay quotes in his commentary pulls well to some extent with this sloka so he seems to be correct, though Malli's view is certainly preferable.

59. *The ocean bears the earth and the like and so is compared with the Great Boar.*

व्याजस्तुतिः

क्षितिकुलगिरिशेषदिग्गजेन्द्रान्

सलिलगतामिव नावमुद्वहन्तम् ।

धृतविधुरधरं महावराहं

गिरिगुरुपोदमपीहितैर्जयन्तम् ॥ ५८ ॥

Prose.—क्षितिकुलगिरिशेषदिग्गजेन्द्रान् सलिलगताम् नावमिव उद्वहन्तम् धृतविधुरधरम् गिरिगुरुपोदम् महावराहम् अपि ईहितैः जयन्तम् ॥ (जल-निधिम् ईयुः)

Beng.—पृथिवी, कुल पर्वत, शेष नाग एव दिग्गजगणके मलिले

অবস্থিত নৌকার ছায় বহন করিয়া ঐ সমুদ্র চঞ্চল ধরাধারী পর্বততুলা
বিশালবদন মহাবরাহদেবকেও নিজের কন্ঠের দ্বারা জ্বল করিয়াছে ।

Eng.—The ocean upholds the earth, the kula-hills, the
Sesha serpent and the dig-gajas or elephants of the quarter
as if they are so many boats upon the water and thereby
beats, by its achievements, the Great Boar that had a
mountain-wide mouth and that upheld the helpless earth.

Jay.—চিতি ইত্যাদি—চিতি: পৃথিবী, কুলগিরীন্ কুলপৰ্ব্বতান্, শিখং নাগরাজং,
দিগ্গজেন্দ্রান্ এরাবতাদীন্ । সলিলগতামিব নাবসুদ্রবহনন্ম জলনিধিঁ মহাবরাহঁ
ধৃত-বিধুরধরন্ম ধৃতা উড়ুতা বিধুরা বিহ্বলা ধরা মর্শ্বী যেনেতি । গিরিগুরুপোতন্ম গিরি-
বত্গুরু পোতং যস্য তমপৌহিত্যৈশ্চৈতৈ জঁয়ন্তন্ম জলনিধিঁ ইয়ু: । ব্যাজস্তুতিরিত্তি
চিৎবাদিধারণাদধিকগুণস্য জলনিধিস্তৌবব্যপদেথেন বরাহেণ সুখ্যত্বাৎ । তমপি
মহাবরাহঁ জয়ন্তন্ম ইতি কিঁ চিহ্নিধাতুন্ম ইচ্ছত্যা নিন্দনাৎ । তথাচৌক্য—দূরাধক
গুণস্তৌবব্যপদেথেন সুখ্যতা । কিঁ চিহ্নিধাতুসত্যা নিন্দা ব্যজস্তুতিরিত্তি যথা ॥ ইতি ॥

Malli.—চিতিঁ ভুবন্ম কুলগিরীন্ কুলপৰ্ব্বতান্ শিখং পাণিপতিন্ম দিগ্গজেন্দ্রান্
এরাবতাদীন্ সলিলগতা: নাবস্তরীরিবৌবহনন্ম তদ্বদনায়াসেনৈব তদ্বৈশে বহনন্ম
ইত্যহৌ সমুদ্রমহত্বমিতি ভাব: । উপমালঙ্কার: । কিঁ চ ধৃতা বিধুরা বিহ্বলা
ধরা যেন তন্ম । গিরিরিব গুরুপোতং সুখন্ম যস্য তন্ম । [হুলধূকরযো: পুথ:
(১৭:১৮২) ইতি সূক্তাস্ত্যে পুথত্বন্ প্রত্যয়:] মহাবরাহন্ম ইহিত্যৈশ্চৈতৈ জঁয়ন্তন্ম
তমপি একদৈশে বহনন্ম ইত্যর্থ: । অত্র চিৎবাৎসুদ্রবহনাসম্বন্ধেঽপি সম্বন্ধ্যৌক্যরতিশয়োক্তি
সদনুপ্রাণিতাচৌক্যোপমিতি সঙ্কর: ।

CHARCHA

১. চিতিকুলগিরিশিখদিগ্গজান্—obj of বহনন্ম । চি + ক্তি = চিতি:
পৃথিবী । কুলগিরি:—কুলপৰ্ব্বত: । তথাহি—মহেন্দ্রৌ মলয়: সন্ধ্যা: যুক্তিমান্ কচ-
পৰ্ব্বতৌ বিম্ব্যস্ত পারিজাতস্ত সনৈতে কুলপৰ্ব্বতা: । কুলস্থিতা: সমুদ্রতটস্থিতা: গিরয়:

इति शाकपार्थिवादिवात् समासः । They were so named as they border the ocean. शेषः = शेषनागः—फणपतिः । दिग्गजाः ऐरावतप्रभृतयः । तथाहि—ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽज्जनः । पुण्यदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकाश्चूदिग्गजाः । दिक्पालकाः वा दिगवस्थिता गजाः इति शाकपार्थिवादि । The elephants are said to be presiding over the eight quarters of the world. चितिशकुलगिरयश्च शैषश्च दिग्गजाश्च इति इन्द्रः । तान् ।

2. सलिल-गताम्—सलिलं गतः तामिति २ तत् ; adj to नावम् ।

3. उद्वहन्तम्—उदृ + वह् + शतृ ; २या एकवचन ; adj to जलनिधिम् ।

4. घृतविधुर-धरम्—विधुरा विह्वला धरेति कर्मधा । घृ + क्त कर्मणि = घृता । घृता विधुरधरा येन तमिति वङ् । adj to महावराहम् ।

5. गिरिगुरुपोवम्—गिरिरिव गुरु इति उपमानसमास by the rule “उपमानानि सामान्यवचनैः” । पोवं यूकरमुखम् । पूज् + डृन् = पोवम् by the rule—हलयूकरयोः पुवः ॥३।२।१८३॥ [=पृङ् पूजोः करणे डृन् स्यात् तच्चेत् करणं हलयूकरयोरवयवः । हलस्य यूकरस्य वा पोवम् मुखमित्यर्थः] ।

6. महावराहम्—महान् वराहः वराहावतारः । तमिति । कर्म of जयन्तम् ।

7. ईद्वितैः—ईदृ + क्त भावे—चेष्टितम् । तैः—करणे ३या ।

8. जयन्तम् = जि + शतृ + २या एकवचन । adj to जलनिधिम् ।

Remark.

The rhetoric occurring here is उपमा as the earth and the others are compared and the comparison is clearly stated by the particle इव ; again though the ocean does not uphold the earth and the like, still it is conceived to do so and hence here is also अतिशयोक्ति of the असम्बन्धे सम्बन्धरूपा type. Thus Malli's view is good. Jay following Mss contends that here is व्याजश्रुतिः defined by Dandin as such :—यदि

निन्दन्निवस्तीति व्याजस्तुतिरसौ कृता । दोषाभामा गुणा एव लभन्ते न च सन्निधिम् ।
This however certainly does not pull very well here and Jay's explanation on this point seems rather far-fetched.

60. *Ram eyed the ocean into which ran the rivers.*

उपमारूपकम्

गिरिपरिगतचञ्चलापगान्तम्

जलनिवहं दधतं मनोऽभिरामम् ।

गलितमिव भुवो विलोक्य रामं

धरणिधरस्तनशुक्लचीनपटम् ॥ ६० ॥

Prose.—गिरिपरिगतचञ्चलापगान्तम् मनोऽभिरामं जलनिवहं, रामं विलोक्य
भुवः गलितं धरणिधरस्तनचीनपटम् इव दधतम् ।

Beng.—समुद्र गिरिपरिगतचञ्चल नदी समुद्र अञ्चलापगान्ते पूर्ण मनो-
रम जलप्रवाह धारण करियाछिल । (जलप्रवाहदर्शने बोध हईते-
छिल) येन (स्व-पति) रामचन्द्रके दर्शन करिया पृथिवीर पर्वतरूप
स्तनदेश हईते शुक्ल चीनांशुक मुक्त हईया रहियाछे ।

Eng.—The sea contained a charming mass of water sup-
plied (formed) by the ends of the rivulets moving from the
hills, and they (the chain of waters) appeared like white
china silk-cloths dropped, at the very sight of Ram from the
earth's breasts—the mountain playing the part of breasts.

Jay.—गिरिभ्यादि—गिरिभिः परिगताः संचृष्टाः चञ्चलाः विलीला आपगान्ता
नद्यान्तां श्लिङ्गं जलनिवहं, तं जलनिवहं दधतं धारयन्तं समुद्रम् ईयुः । कौटुम्भिक

जलनिवहम् । रामं भर्तारं विलोक्य हृष्टाया इत्यर्थं प्राप्तम् । ततश्च पूर्वकाले ज्ञा ।
भुवः पृथिव्याः इव धरणिधरस्तनयोः शुक्लचीनपट्टमिव गलितम् । उपमारूपकम्
इति । तथोक्तम्—“उपमानस्य तद्भावमुपमेयस्य रूपयन्, यो वदतु उपमाभेदमुपमा-
रूपकं यथा ॥ इति ॥

Malli.—गिरोति । गिरिपरिगतास्तटाद्रिसम्बन्धाश्चञ्चला लीला आपगानाम् अन्ताः
अथभागा यस्मिन् तं मनोऽभिरामं जलनिवहं जलप्रवाहं रामं निजनाथं नारायणा-
वतारम् विलोक्य पारवश्यं गतायाः इति शेषे समानकर्तृकत्वेनिर्वाहः । भुवः
सम्बन्धे गलितं खल्लं धरणिधरस्यैव स्तनस्य शुक्लं पट्टचीरं पट्टवस्त्रं स्तनदुक्कलमिव
दधतम् । अत्र गिरिसम्बन्धजलप्रवाहे भूस्तनदुक्कलतोत्प्रेक्षा सा च धरणिधरस्तनेति
रूपकनिर्वृष्टेति सङ्करः ॥

CHARCHA.

1. गिरिपरिगतचञ्चलापगान्तम्—adj to जलनिवहम् । परि + गम् + क्त
कर्त्तरि । गिरिं परिगतः इति २ तत् or सुप्सुपा ; गिरिपरिगताश्चासौ चञ्चलाश्चेति
कर्मधा । तादृश्यः आपगाः इति कर्मधा । आपेन गच्छन्ति इति आप् + गम् + ङ ;
नद्यः । गिरिपरिगतचञ्चलापगानां अन्तः प्रान्तभागः मुखभागः इति यावत् यस्मिन्
तम् इति व्यधिकरणवद् । or—ताः अन्ताः यस्मिन् यस्य वा बहु— ।

2. मनोऽभिरामम्—मनसः अभिरामः इति इतत् । adj to जलनिवहम् ।

3. जलनिवहम्—obj to दधतम् । जलस्य निवह इति इ तत् ।

4. रामम्—obj to विलोक्य ; रामं स्वपतिं नारायणं विलोक्य ब्राह्मपद्माः
पृथिव्याः विह्वलता अभूतः ; तेन तस्याः पर्वतरूपात् स्तनदेशात् नदीजलरूपं वस्त्रम्
स्नस्तम् अभूव इति भावः ।

5. विलोक्य = वि + लोक + णिच् + ल्यप् ।

6. भुवः—सम्बन्धे इष्टी ; भूदेव्याः ब्राह्मपद्माः ; of the goddess
earth.

7. गलितम् - गल + क्त कर्त्तरि ; स्रक्तं, पतितं, dropped.

8. धरणिधरस्तन etc.—शृङ्गं चीनपट्टम् । धरति इति धरः । धरण्याः धर इति इतत् । पर्वतः । स एव स्तनः इति कर्मधा । चीनगतं पट्टम् इति शाकपार्थिवादित्वात् । शृङ्गं चीनपट्टम् इति कर्मधा । धरणिधरस्तनस्य शृङ्गचीनपट्टमिति इ तत् । Malli reads पट्टचौरम् ।

9. इव—उपमावाचकः शब्दः ।

10. दधतम् - धा + शट् ; द्वितीया एकवचनम्, adj to जलनिधिम् ।

Remark.

The mass of water from the hill (गिरिसख्य-जलप्रवाहः) is supposed (conceived) to be the silk-cloth upon the breasts of the Earth (भूस्तनदुक्कलतीतप्रचे) and so here is उत्प्रेक्षा and it is denoted by the particle इव । Again the mountain (धरणिधर) is made identical with the breast (स्तन) so here is also रूपकम् । धरणिधररूपः स्तन इत्यर्थः । Hence here is a conglomeration of उत्प्रेक्षा and रूपक ; the उत्प्रेक्षा depending upon रूपक । This is Malli's view. Jay following Mss says that here is what is called उपमारूपकम् । Dandin says—इष्टं साधर्म्यं वैधर्म्यं दर्शनात् गौण-मुख्ययोः उपमाव्यतिरेकात् रूपकहितयः यथा । Meaning :—गौणस्य उपमानस्य तथा मुख्यस्य उपमेयस्य च साधर्म्यं योगात् उपमारूपकं तथा वैधर्म्यं योगात् व्यतिरेकरूपकं च भवेत् । Here Premchandra asserts “अन्ये तु उपमासहितं रूपकमुपमारूपकमाहुः यदुक्तम्” । Now धरणिधरस्तन is an instance of रूपकम् । After this Jay explains भवः वृथिव्याः इव धरणिधरस्तनयोः शृङ्गचीनपट्टमिव गलितम् the second इव conveys the sense of उपमा and hence here is उपमारूपक ; Jay also seems to be correct.

61. *The grand ocean being reached by them, appeared shining.*

तुल्ययोगिता

अपरिमितमहादभुतैर्विचित्र-

श्च प्रतमलिनः शुचिभिर्महानलङ्घ्यैः ।

तरुमृगपतिलक्ष्मणक्षितीन्द्रैः

समधिगतो जलधिः परं वभासे ॥ ६१ ॥

Prose.—अपरिमितमहादभुतैः शुचिभिः अलङ्घ्यैः तरुमृगपतिलक्ष्मणक्षितीन्द्रैः समधिगतः विचित्रः प्रतमलिनः महान् जलधिः परं वभासे ।

Beng.—यांहादेर यथेय महान् अद्भुतवस्तु अपरिमित भावे रहि-
राछे सेहैरूप निर्मल (पृथक्छिन्न) एवं अनतिभवनीय बानरराज
लक्ष्मण एवं क्षितिनाथ कर्तृक प्राप्त विच्छिन्न विमल एवं विशाल जलधि
हैयै विशेष शोभा पाईते नागिल ।

Eng.—The wonderful, clear and extensive ocean shone
excessively being reached by the monkey-chief, Lakshman,
and the ruler of the earth who were pure un-surpassed in
prowess and endowed with innumerable things commanding
surprise, or endowed with character commanding awe.

Jay.—अपरिमित—इत्यादि । तरुमृगपतिलक्ष्मणक्षितीन्द्रैः सुग्रीवलक्ष्मणरामैः
समधिगतः प्राप्यो जलधिः परं सुष्टु वभासे शोभते स्म । कौटुशैः कौटुश इत्याह
अपरिमितमहादभुतैर्विचित्रः नानाङ्गुतः । शुचिभिः विमलैः प्रतमलिनः निर्मलोऽ-
लङ्घ्यैः अनभिभवनीयैः महान् अनभिभवनीयः । एवं अ कृत्वा तेनापि ते समधिगताः
परं वभासिरे इति । तुल्ययोगिता इति न्यूनानामपितेषां सुग्रीवादीनाम् विशिष्टेन
जलनिधिना महाङ्गुतत्वादिगुणसाम्यविवक्षया तुल्यस्य कार्यस्य भासनलक्षणस्य अनु-

प्राग्नेन तल्लयोगात् । तथाचोक्तं—नूनस्यापि विशिष्टेन गुणसाध्यविषयया ॥ तल्ल-
कार्यक्रियायोगात् इत्युक्ता तल्लयोगिता । इति ॥

Malli.—अपरिमितेति । विचित्रो महाज्ञतश्रुतमनिनो निर्मलः । महान्
अलङ्कारः जलधिरपरिमिता अविच्छिन्नरूपा एतद्विशेषणं समुद्रेऽपि योज्यम् । ते च ते
महाज्ञता अज्ञतचरिताश्च तैः शचिभिः निर्मलैरलङ्कारैरलङ्कारप्रभावेतरुस्यगपति-
लक्षणचितीन्द्रैः सुग्रीवलक्षणरासचन्द्रैः सङ्गतः समेतः सन् परं वभासी । अत्रानु-
रूपसमानवस्तु (?) वर्णनात् समालङ्कारः । “सा समालङ्कतिर्योगे वस्तुनोरनुरूपयोः”
इति लक्षणात् ।

CHARCHA

1. अपरिमितमहाज्ञतैः—adj to तरुस्यगपतिलक्षणचितीन्द्रैः । परि + सा
+ क्त = परिमितम् ; न परिमितमिति नञ् समासः । महत् अज्ञतम् इति कर्मधा ।
अपरिमिताद्यासौ महादभुताः अदभुतचरिताश्चेति कर्मधा । Also make it अपरि-
मितमहादभुतः with the help of the विभक्तिविपरिणाम process and
this will qualify the ocean also.

2. शचिभिः—adj as before. Also make it शचि by the same
process so that it may qualify the ocean also.

3. अलङ्कारैः—adj as before. लङ्कार + ण्यत् ; न लङ्कारं तैरिति नञतत् ;
apply the same process here also, then it will be अलङ्कारैः = adj
to जलधिः ।

4. तरुस्यगपतिलक्षणचितीन्द्रैः—अनुक्ते कर्त्तरि द्वितीया । तरुणाम् स्यगः इति
६ तत् ; तेषां पतिरिति ६ तत् ; चित्तेरिन्द्रः...६ तत् । तरुस्यगपतिश्च लक्षणश्च
चितीन्द्रश्चेति द्वन्द्वः ।

5. समधिगतः—सम् + अधि + गम् + क्त कर्मणि । Q. जलधिः ।

6. विचित्रः—adj to जलधिः ।

7. चतुर मलिनः—adj to जलधिः ; चतु + क्त कर्त्तरि ; चतुरं गलितं मलिनं
भालिन्यं यस्मात् स इति बहु— ।

8. परम्—adverb modifying the verb वभासि ।

9. वभासि - भास् + लिट् ए ।

Remark.

The sea reached by them shone. The qualities of both the sea and the new-comers are similar. Again Jay suggests that they also shone coming in contact with the grand ocean (cf. एवं च कृत्वा तेनापि ते समधिगताः परं वभासिरे इति) and so here is तुल्ययोगिता । According to Sahityadarpan that says प्रसन्नानां पदार्थानां अन्येषां वा यदा भवेत् एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता—तुल्ययोगिता may fit in well here. Dandin's definition may also go on well with this. But Malli following some moderners disagrees. He says that here is what is called समः (समालङ्कारः) । He argues that the qualities are not the same but similar (and so there can be no तुल्ययोगिता). Dandin makes no mention of सम but Sahityadarpan says :—"समं स्यादानुरूप्येण श्लाघा योग्यस्य वस्तुनः"; examined very critically, Malli's view seems to be decidedly better and hence preferable.

62. *The waves of the ocean were rising at intervals.*

निदर्शनम्

न भवति महिमा विना विपत्ते-

रवगमयन्निव पश्यतः पयोधिः ।

अविरतमभवत् क्षणे क्षणे ऽसौ

शिखरि पृथुप्रथितप्रशान्तवौचिः ॥ ६२ ॥

Prose.—महिमा विपत्तेर्विना न भवति इति पश्यतोऽवगमयन् इव असौ पयोधिः
अविरतम् क्षणे क्षणे शिखरिप्रथप्रथितप्रशान्तवीचिरभवत् ।

Beng.—विपत्तिं विना महत् प्रकाशितं ह्य न। एह कथांटा अव-
लोकनकारी रामचन्द्र प्रभृतिके जानाईवार जगहै येन ऐ समुद्र सर्व-
दाई क्षणे क्षणे पर्वततुल्य उन्नततरङ्ग एवं (परमुहूर्तेहै) प्रशास्त-
तरङ्ग हईतेहिन ।

Eng.—The ocean became now full of bill-high waves and
now calm and quiet throughout all the time, as if to show to
the onlookers that there can be no greatness without (facing)
danger (i. e. obstruction or difficulty).

Jay.—न भवति इत्यादि—महिमा महत्त्वं विना विपत्तेः विनाशं विना न भवति
[“पृथग् विना—”] (२।३।३२) इत्यादिना पञ्चमी । नास्तीत्येव तन्महत्त्वं यस्य विनाशो
नास्तीत्येवमवगमयन् बोधयन् इव पयोधिः तान् पश्यतो रामचन्द्रादीन् अविरतम्
अविच्छेदेन शिखरिवत् पृथवः प्रथिताः प्रशान्ताश्च वीचयो यस्य स एवम् क्षणे क्षणे अभ-
वत् भूतवान् । निदर्शनेति प्रतिक्षणं वीचीनां पृथ्त्वं प्रशान्तत्वभवनक्रिययैव महिम-
भवनस्य तदर्थस्य विपत्तिफलस्य उपादानात् । न यथैव वतिशब्दानां प्रयोगात् । तथा-
चोक्तम् क्रिययैव तदर्थस्य विशिष्टस्योपदर्शनात् । इष्टा निदर्शनानाम् यथैव वति
मिर्विना ॥ इति ॥

Malli.—नेति । महिमा वृद्धिर्विपत्तेर्विना विपत्तिरहितो न भवत्यविनाशी
नास्ति । [पृथग् विनानाम्भिरुत्तैश्चान्यतरस्याम्—इति पञ्चमी] इतीदं पश्यतो
रामादीन्वगमयन् बोधयन् इव इत्युत्प्रेक्षा । असौ पयोनिधिरविरतम् अश्रान्तम् क्षणे
क्षणे शिखरिवत् पर्वतवत् पृथवः प्रशान्ताः सद्यो विशीर्णाश्च वीचयो यस्य सोऽभवत् ।
स्वतरङ्गोच्छ्रायचणिकत्वेन सर्वोच्छ्रायचणिकत्वं कथयतीव इत्युत्प्रेक्षाः ।

CHARCHA,

1. महिमा—subj to भवति ; महिमन् शब्द = महत् + इमन् ।

2. विपत्तिः—विनायोगे ५मी ।
3. पश्यतः—दृश् + शतृ ; २या बहुवचनम् ; obj to अवगमयन् ।
4. अवगमयन्—अव + गम् + णिच् + शतृ ; adj to पयोधिः ।
5. पयोधिः—subj to अभवत् ; पयांसि धीयन्ते अस्मिन् इति पयस् + धा + कि ।
6. अविरतम्—adverb ; वि + रम् + क्त ; न विरतम् यथा तथा इति नञ-समासः ।
7. क्षणे क्षणे—कालाधिकरणे ७मी ; वीष्मायाम् द्विरुक्तिः ;
8. शिखरिपृथुप्रथितप्रशान्तवीचिः—adj to पयोधिः ; शिखरः अस्त्र अस्ति इति शिखर + इन् = शिखरिन् ; पर्वतः ; शिखरी इव पृथु इति उपमानसमासः । शिखरिपृथुश्चासी प्रथितश्चेति कर्मधा ; शिखरिपृथुप्रथितश्चासी प्रशान्तश्चेति कर्मधा । तादृशः वीचिः यस्य स इति बहु । अस्मिन् क्षणे शिखरिपृथुप्रथितवीचिः परस्मिन् क्षणे च प्रशान्तवीचिः—इत्यर्थः । This hints at the possibility of a bridge over the sea when it is calm at its own will.

Remark

The existence of इव after अवगमयन् presupposes the existence of उत्प्रेक्षा i.e. क्रियोत्प्रेक्षा and rightly Malli says that here is उत्प्रेक्षा ; but Jay following Mss argues that the first and second lines of the sloka betray निदर्शना defined by Dandin as such अर्थान्तरप्रवृत्तेन किञ्चित् तत्सदृशं फलम् । सदसद्वा निदर्शनेत यदितत् स्यान्निदर्शनम् ।

Rightly speaking, the first and the second lines clearly express निदर्शनम् ; but in the case of this rhetoric words like यथा इव etc should be conspicuous by their absence ; here the word इव is present and it checks the birth of निदर्शनम् and

gives rise to उत्प्रेक्षा । Jay himself admits that such words mar the growth of निदर्शना writing न यथैववतिशब्दानां प्रयोगात् ; and...इष्टा निदर्शना नाम यथैववतिभिर्विना । Still he admits निदर्शना here and the reasons for his view are best known to himself- i. e. being due to supporting Mss. We should rather accept the view of Malli here. Dandin also expresses इव to be उत्प्रेक्षाद्योक्त—“मन्ये शङ्के भ्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यञ्जते शब्दैरिवशब्दोपि तादृशः” ।

63. *Ram became seized with passion in the vicinity of the ocean.*

विरोधः

सुदुभिरपि विभेद पुष्पवाणै-

ज्जलशिशिरैरपि मारुतैर्दंदाह ।

रघुतनयमनर्थपण्डितोऽसौ

न च मदनः क्षतमाततान नाश्चिः ॥ ६३ ॥

Prose.—अनर्थपण्डितः असौ मदनः रघुतनयम् सुदुभिरपि पुष्पवाणैः विभेद । जलशिशिरैरपि मारुतैर्दंदाह ; क्षतं च नाश्चिः च न आततान ।

Beng.—पुष्पवाणं मृदु हृद्द्वेलेण अनर्थसंघटनेनिपुणं कामदेव उहा द्वाया श्रीरामचन्द्रके विक्रम करिग्राहिनेन ; बारिबन् नीतल मारुतेर द्वाया तौहाके दक्ष करिग्राहिनेन ; तवे तौहार (देहे) क्षत बा बरिञ्जाला उ०पादन करिते पात्रे नाहे ।

Eng.—Cupid, who is very expert in bringing about undesirable things (unnecessary troubles) pierced him with flower-arrows though they were soft, and burnt him with

the breeze as cool as water, but he could neither cause any wound nor any heat.

Jay.—मृदुभिरित्यादि । मदनोऽनर्थपण्डितः निष्प्रयोजनकुशलः पुष्पवाणैरपि मृदुभिः रघुतनयं विभेद । न च असौ क्षतम् खण्डनम् आततानजनितवान् । जल-
शिशिरै मारुतैस्त्वमेव रघुतनयं ददाह न च असौ अचिर्ज्वालाम् आततान । विरोध
इति पुष्पवाणानां यन्मार्दवं मरुतां च जलसंसर्गात् यत् शैत्यं तयोर्भेददाहलक्षणे
क्रिये विरुद्धे तयोरभिधानात् । तयोश्च क्रिययोर्वा विरोधिनौ क्रिया क्षतार्चिं घोरबतान-
लक्षणा तस्याः कामोद्ग्रेकप्रतिपादनाभिधानात् । तथा चोक्तम्-गुणस्य च क्रियाया वा
विरुद्धान्यक्रियाभिधा या विशेषाभिधानाय विरोधं तं विदुर्यथा ॥ इति ॥

Malli.—अथ समुद्रोपकाण्डे रामस्य मन्मथावस्थां वर्णयति, मृदुभिरित्यादि ।
अनर्थपण्डितो हिंसाकुशलोऽसौ 'मदनो रघुतनयं रामं मृदुभिः अपि पुष्पवाणैर्विभेद
जलशिशिरैरपि मारुतैर्ददाह' । तथापि क्षतं ब्रूयात् नाततान अचिर्ज्वालां च नात-
तान । अत्र मृदुना भेदो भेदेऽपि अक्षतत्वम् । शिशिरेण दाहो, दाहेऽपि नाचिरिति
विरोधानां मदनस्य अचिन्त्यशक्तित्वेन परिहारात् विरोधालङ्कारः । “आभासत्वे
विरोधस्य विरोधालङ्कृतिर्मता” इति लक्षणात् । भेदक्षतयोर्दाहार्चिषोश्च यथासंख्यान
अन्वयात् यथासंख्यालङ्कारः । आदौ क्षते निर्दिष्टस्य नाततान इत्यस्य अचिर्वापि
सम्बन्धात् आदिदीपकं चेति सङ्करः † ६३ ॥

Oharcha

1. अनर्थपण्डितः—adj to मदनः । अर्थात् अन्यः, यद्वा अर्थस्य विरोधी
इति अनर्थः—नञ समासः ; अत्र पण्डितः कुशलः इति ७ तत् वा सुप्सुपा ।

2. मदनः—subj to विभेद, ददाह and आततान ; मदयति चित्तम् इति
मद + णिच् + लुग वा लुगट् ।

3. रघुतनग्रम्—obj to विभेद and ददाह । रघोः लक्षण्याया रघुवंशस्य
तनयः इति ६ तत् ; ईदृशी लक्षणा सिद्धान्तकौमुद्याम् स्वीकृता इति पूर्वमुक्त-
मक्षरभिः ।

४. पुष्पवाणैः—करणे तृतीया; पुष्पमयाः वाणाः इति शाकपार्थिवतत् । यद्वा पुष्पाणि एव वाणाः इति कर्मधा । तथाहि—सीर्षीं रोजस्वमाभा धनुरय विशिखाः कौस्तुभाः पुष्पकेतोः ; तानि च पुष्पाणि—अरविन्दमशोकश्च चूत् च नवमन्त्रिकाः । नोलीतुपलं च पक्षैते पञ्चवाणस्य सायकाः ।

५. विभेद — भिद् + लिट् णल् ।

६. जल शिशिरैः—adj to मारुतैः ; जलमिव शिशिरः शीतलः इति उपमान समासः ।

७. ददाह — दह् + लिट् णल् ।

८. क्षतम् — obj to आततान ।

९. अर्चिः — obj to आततान ।

१०. आततान — आ + तन् + लिट् णल् ।

Remark.

The rhetoric is विरोधः defined by Dandin ;—विरुद्धानां पदार्थानां यत्र संसर्गदर्शनम् । विशेषदर्शनायैव स विरोधः स्मृतो यथा । शृङ्गुषा वाणेन भेदः इति विरोधः भेदेऽपि अक्षतत्वं इति च विरोधः ; एवं शिशिरैः अपि मारुतैर्दाहः इति विरोधः दाहेऽपि न वक्रि ज्वाला इति च विरोधः एतत् सर्वं तु मदनस्य अचिन्त्यशक्तित्वेन भवति इति विरोधपरिहारः । यत्र आपाततः विरोधी दृश्यते यथार्थतस्तु विरोधीनास्त तत्र विरोधाखण्डारः ; अतएव अत्र विरोधः । Both Jay and Malli agree. Malli goes further and admits two rhetorics more here—(i) यथासंख्यम् and (ii) आदिदोषकम् । भेदेन सह क्षतस्य तथा दाहेन सह अर्चिषोः अन्वयः भवति । यद्यपिभेदः तथापि न क्षतम् ; यद्यपि दाहस्तथापि न अर्चिज्वाला ; अतएव भेदक्षतयोस्तथा दाहार्चिषोषस्य यथासंख्येन अन्वयात् यथासंख्यालङ्कारः । यथासंख्यस्य लक्षणं साहित्यदर्पणे यथा—“यथासंख्यमनूद्देशः उद्दिष्टानां क्रमेण यत्”, again न क्षतं आततान नाचिः—इति वाक्ये आदौ क्षतम् इत्यनेन सह आततान इत्यस्य अन्वयः ; पश्चात् अर्चिः इत्यनेन

सह्यामि आततान इत्यस्य सम्बन्धः । अतएव आदिदीपकम् इति मन्त्रिः । “जाति क्रियागुणद्रव्यवाचिनं कदवर्तिना सर्ववाक्योपकारश्चेत् तमाहुर्दीपकं यथा” । But the examples cited by Dandin lead us to believe that this is an instance of मध्यक्रियादीपक ; however let us say that here is a conglomeration of विरोध, यथासंख्य and आदिदीपक i. e. आदि क्रिया-दीपक (according to our opinion मध्यक्रियादीपक) ।

64. *The day came to a close, while Ram with his retinue was standing on the sea-shore.*

उपमेयोपमा

अथ मृदुमलिनप्रभौ दिनान्ते

जलधिसमोपगतावतीतलौकौ ।

अनुकृतिमितरतरस्य सूर्यो-

दिनकर-राघवनन्दनावकाष्टांम् ॥ ६४ ॥

Prose.—अथ दिनान्ते मृदुमलिनप्रभौ जलधिसमोपगतौ अतीतलौकौ दिनकर-राघवनन्दनौ इतरतरस्य सूर्योरनुकृतिम् आकाष्टांम् ।

Beng.—अनन्तर दिनशेषे, सूर्यादेव एवं रामचन्द्र परस्पर पर-स्परें आकृतिर सद्गुण देखाईतेहिलेन (आकृतिर अनुकरण करिया-हिलेन), केनना उभयेई मृदु ओ मलिनप्रभावविशिष्ट, उभयेई समुद्र-निकटगत एवं उभयेई लोकातीत ।

Eng.—Then at the close of the day, both Ramchandra and the sun imitated the image of each other, as both were of mild and fading lustre, both were close to the sea and both surpassed the world.

Jay.—अद्येत्यादि-अथ यद्योक्तवत्त्वनन्तरं मृदुमलिनप्रभौ मृदुरप्रचक्षा मलिना प्रभा यद्योक्तौ दिनकरराघवनन्दनौ । रघोरपत्यं राघवः दशरथसन्नन्दनौ रामः दिनान्ते अन्योनस्व दिवाकरो रामस्य रामोऽपि दिवाकरस्य इति सूक्त्यो देहयोरनुकृतिमिव अनुकारमिव यद्योक्तधर्मं तुल्यतया आकाशार्ष्टम् कृतवन्तौ । अतीतलोकौ त्यक्तलोकौ । उपमेयोपमेति—तयोः पर्यायेण उपमानोपमेयत्वात् । तथाचोक्तं उपमानोपमेयत्वं यत्र पर्यायतो भवेत् । उपमेयोपमां धीरा ब्रुवते तां यद्योदिताम् ॥ इति ॥

Malli.—अथेति । अथ मद्नावस्थानन्तरं दिनान्ते मृदुरतीक्ष्णा मलिना अनुज्ज्वला च प्रभा यद्योक्तौ जलनिधिसमीपगतौ एकत्र अस्ममयार्थमित्यत्र अन्यत्र लङ्गा-यात्पार्थं चेत्यर्थः । अतीतलोकौ एकत्र लोकान्तर-गमनात् अन्यत्र लोकोत्तरत्वात् इति भावः । दिनकर-राघव-नन्दनौ इत्थं दशरथी सूक्त्योः स्वाकारयोरितरेतरस्य अनुकृतिम-त्वमिवाहमहमिव च त्वम् इति पर्यायेण परस्परमुपमानोपमेयत्वात् आकाशार्ष्टम् । अत-एव उपमेयोपमाख्यारः । पर्यायेण द्वयोस्तस्मिन् उपमेयोपमा मता—इति लक्षणात् ।

CHARCHA

1. दिनान्ते—दिनस्य अन्तः तस्मिन्—इति ६ तत् ; कालाधिकारखे ७मी ।
2. मृदु मलिनप्रभौ—मृदु आसौ मलिनामेति कर्मधा । तादृशी प्रभा यद्यो-क्तौ इति बहु । adj to दिनकरराघवनन्दनौ ।
3. जलधिसमीपगतौ—adj to दिनकरराघवनन्दनौ । जलानि धीयन्ते अस्मिन् इति जल + धा + क्ति ; तस्य समीपमिति ६ तत् । सङ्गताः आपः यत्र तत् इति बहु— । See the rules “ऋक् पुरवधूः पद्यामानसौ” and “हान्तरूपसंगेभ्यो-परैत्” । तत् गतौ इति २या तत् ।
4. अतीतलोकौ—adj to दिनकरराघवनन्दनौ ; अति + क्त + क्त कर्मणि ; अतीतः लोकः याभ्याम् तौ इति बहु ।
5. दिनकरराघवनन्दनौ—दिनं करोति इति दिन + क्त + ट ; रघोः गोत्रापत्यं पुमान् इति अण् = राघवः = दशरथः ; तस्य नन्दनः इति ६ तत् । This is after Jay ; or रघोः गोत्रापत्यं पुमांसः इति अण् = राघवाः रघुवंशीयाः ; तान् नन्दयति

इति राघव + नन्द + णिच् लुट् or लुगट् (अन) कर्त्तरि । दिनकरश्च राघव-
नन्दनश्च तौ इति द्वन्द्व समासः ।

6. इतरतरस्य—सम्बन्धे षष्ठी ; इतरस्य इतरस्य इति कर्मव्यतीहारे सर्वनाम्नः
इव वाच्ये इति सूत्रेण द्वित्वम् ; ततः समासवच्च बहुलम् इति समासवद्भावः ; तेन पूर्व-
पद विभक्तेर्लोपः । तस्य ।

7. मूर्त्योः—कर्त्तृकर्मणोःकृतौति सूत्रेण कृदन्तप्रत्ययानिष्पन्नस्य अनुकृति-
रित्यस्य योगे कर्मणि ङ्छौ । मूर्च्छ + क्ति = मूर्च्छिः ।

8. अनुकृतिम्—अनु + कृ + क्ति ; तां—obj to अकाष्टाम् ।

9. अकाष्टाम्—कृ + लुङ् + ताम् ; verb to दिनकरराघवनन्दनौ ।

Remark.

The rhetoric is उपमेयोपमा ; it occurs when two words be-
come both उपमान and उपमेय of each other ; such is the case
with दिनकर and राघवनन्दन । तथाहि साहित्यदर्पणे—पर्यायेण द्वयोरितदुप-
मेयोपमा सता ॥ इति ॥

65. *Dark-ness developed far and Ram also became a
victim to passion,*

सहोक्तिः

अपहरदिव सर्वतो विनोदान्
दयितगतं दधदेकधा समाधिम् ।
घनरुचि ववृधे ततोऽन्धकारम्
सह रघुनन्दन-मन्मथोदयेन ॥ ६५ ॥

Prose.—ततः सर्वतः विनोदान् अपहरत् इव दयितगतं समाधिम् एकधा दधत्
इव घनरुचि अन्धकारम् रघुनन्दनमन्मथोदयेन सह ववृधे ।

Bong.—অনন্তর সমস্ত প্রমোদ ব্যাপারকে যেন অপহরণ করিয়াই এবং প্রিয়াগত একাগ্রতা একরূপ (একত্রে সন্নিবিষ্ট) করিয়াই যেন মেঘবর্ণ অন্ধকার বুদ্ধি পাইতে লাগিল এবং সঙ্গে সঙ্গে রামচন্দ্রের কামো-
দ্বেকও হইতে লাগিল ।

Eng.—Then cloud-black darkness spread doing away, 'as it were, with all the merrimakings and making his (Rām's) mind concentrated only upon his beloved (Sita), along with the rising of passion in Raghunandan,

Jay.—অপহরত্ ইব—ততস্তূতরকাঙ্ক দিবসি যি বিনীদাঃ শ্বিতসঃ সংস্থাপকাঃ
তান্ সর্বতঃ সর্বান্ সর্বেষাণ বা প্রকারিণ [আত্মাদিত্বাসিসিঃ] । অপহরত্ ইব অপনয়ত্
ইব অশ্বকারম্ দ্যুতগতং প্রিয়াগতং চ সমাধিঁ শ্বিতঁ কাযতাঁ একধা একপ্রকারং
দধত্ ধারয়ত্ । ঘনরশ্মি বহুলচ্ছায়ম্ বহুধে বর্জনে স্ম । সঙ্ঘ বহুগন্দনসম্মথোদয়ন
সদানীঁ তস্য কামোদয়োঃপি বধধে । সঙ্ঘোক্তিৰিতি অশ্বকার—সম্মথবহু নাশ্রিতযৌঃ
বর্জনেশ্রিয়ৌস্তূল্যকাযযৌঃ বহুধে ইত্যনেন পদেন কাযনাৎ । তথা শীতলম্—তল্য
কালক্রিয়ৈ যত্র বস্তুদ্বয়সমাশ্রিতৈ । বাক্যনৈকেন কথ্যন্তে সঙ্ঘোক্তিঃ সা মতা
যথা ॥ ইতি ॥

Malli.—অপেতি । ততোঃসময়ানন্তরং সর্বতঃ সর্বান্ [সার্ববিশেষিকঃ
তসিঃ] বিনীদান্ আক্রিকান্ মনবিনীদনব্যাপারান্ অপহরত্ সঙ্ঘরদিব তথা দ্যুত-
গতং প্রিয়জনবিষয়ং সমাধিম্ একাযতাঁ, একধা একপ্রকারং দধত্ ক্রবত্ ঘনরশ্মি
শেবশ্যাসমম্ অশ্বত্ব সান্দ্রপ্রীতিদম্ অশ্বকারম্ রঘুগন্দনস্য যৌ সম্মথোদয়ঃ পূর্বোক্ত
স্তেন সঙ্ঘ বহুধে । অত্র অশ্বকারসম্মথোদয়যৌঃ কলৌবিকস্য সঙ্ঘার্থেন অশ্বযাত্
বহুধে ইতি স'বস্মিমেদমিভ্যর্থোক্তৌ সমেদাখ্যায়বসায়োচ্চ শ্রিতেনিষিতকালিশ্রয়োক্তি
মূলা কস্মৈ সাহিত্যরূপা সঙ্ঘোক্তিরলঙ্কারঃ । এতচ্চ সম্বন্ধে 'শ্রিত' মিতরশ্মিরোন্নতমিত্যত্র
স্বচরণ শীতলম্ ।

CHARCHA

1. সর্বতঃ = সর্বেষাণ প্রকারিণ ইতি ততোয়া স্থানে তস্ । যজ্ঞা সর্বান্ ইতি ২যা
+ তস্ by the rule সার্ববিশেষিকত্বসিঃ ।

2. विनोदान्—obj to अपहरत् । विनोदयति इति वि+नुद+णिच्+अच् (पचाद्यच्) । यद्वा विनोदयते अनेन इति वि+नुद+णिच्+अच् करणे ।
3. अपहरत्—अप+हृ+शङ् ; adj to अधकारम् ।
4. दयितगतम्—adj to समाधिम् । दय+क्त कर्मणि ; तं गतं इति २ तत् ।
5. समाधिम्—obj to दधत् ; सम्+आ+धा+कि ; समाधीयते चित्तम् अभिन् इति समाधिः चित्तैकाग्रम् ।
6. एकधा—एकप्रकारेण इति एक+धाच् । Adv. Qual. दधत् ।
7. दधत्—धा+शङ् ; adj to अधकारम् ।
8. घनरुचि—घन इव रुचिः कान्ति र्यस्य तदिति बहु ; again with the help of the लिङ्ग and विभक्तिविपरिणाम process this word will qualify मन्मथोदयेन—being in form घनरुचिना meaning ध्वान्प्रौति-प्रदेन ।
9. रघुनन्दनमन्मथोदयेन-सहार्थे तृतीया । रघून् लक्षण्या राघवान् नन्दयति इति रघुनन्दनः । उपपदतत् ; यद्वा नन्दयति इति नन्दनः । रघूनाम् नन्दनः इति ६ तत् । मनः मथ्नाति इति मन्मथः or मतो मथः इति मन्मथः इति ६ तत् । तस्य उदयः इति ६ तत् । उत्+इ+अच् ।
10. वदधे—वृष्+लिट् ए ।

Remark.

The rhetoric occuring here is सङ्कीर्ति defined by Dandin as—सङ्कीर्तिः सङ्भावेन कथनं गुणकर्मणाम् । सङ्भावः=simultaneousness ; here the rising of darkness is the cause of the rising passion but the causal relation has been suppressed and they are spoken of to rise simultaneously and hence here occurs सङ्कीर्ति ; both Jay and Malli agree ; but Malli goes further and

affirms that here is দ্বিষ্টনিমিত্তকাতিশযোক্তিসূত্রা কণ্ঠসাহিত্যরূপা সহীক্তি:। now কণ্ঠসাহিত্যরূপা means the simultaneous existence of the dark-ness and passion ; it is rather the analysis of the rhetoric here. অতিশযোক্তিসূত্রা though true is redundant because সহীক্তি is always based on অতিশযোক্তি: and hence Sahityadarpan writes :—সহায়স্য বলাদেকং স্যাৎচক'হযো' ; সা সহীক্তি স্মৃতভূতাতিশযোক্তি-সদা ভবত্ ; again দ্বিষ্টনিমিত্তক refers to চনকুচি ; moreover there is (we assert) also উত্প্রেক্ষা in the first two lines, as indicated by ইব ।

66. *Then the moon rose dispelling all the darkness.*

পরিস্ফুটতি:

অধিজলধিতমঃ স্ফিপন্ হিমাংশু:

পরিদদ শ্রেষ্ঠ্য দৃশাং কৃতাৱকাশ:

বিদধদিব জগত্ পুন: প্রলীনম্

ভবতি মহান্ হি পরার্থ: এব সৰ্ব্ব: ॥ ৬৬ ॥

Prose.—অথ হিমাংশু: অধিজলধি তম: স্ফিপন্, দৃশাং কৃতাৱকাশ: (সন্) প্রলীন' জগত্ পুন: বিদধদিব পরিদদৃশে । সৰ্ব্ব: মহান্ হি পরার্থ: ভবতি ।

Beng—অনন্তর সমুদ্রের উপরিস্থিত অন্ধকার বিনাশ করিয়া, নয়ন-ধ্বংসকে (দর্শন করিবার) অবসর দিয়া এবং (অন্ধকার—) নিমগ্ন (তিরোভূত) জগৎকে যেন পুনরায় সৃষ্টি করিয়া চন্দ্রদেব দেখা দিলেন । (দেখা দিবেন না কেন ?) সকল গৃহে ব্যক্তিই যে পরোপকারে প্রবৃত্ত বা রত থাকেন ।

Eng.—Then was seen the moon that dispensed with the darkness over the ocean, allowed the eyes the opportunity (of

seeing), and called as it were, into fresh existence, the lost world ; (because ?) All the great live for others.

Jay.—अधिजलधीत्यादि । अथ हिमांशुरन्वकारवर्धनानन्तरम् अधिजलधिजल-धेरुपरि इति विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । तमः क्षिपन् अपनयन् परिदृष्टं दृष्टः । दृष्टं चक्षुषां कृतावकाशः दत्तावसरः । जगल्लोकं प्रलीनं तिरोभूतं पुनर्विदधदिव सृजन्निव । कस्मात् तेनैव कृतमित्याहुः—यस्मात् यो महान् स सर्वः परार्थ एव परप्रयोजन एव भवति । परिदृष्टिरिति दृष्टं कृतावकाशः इत्यनेन विशिष्टस्य वस्तुनः आदानात् । तमः क्षिपन् इत्यनेन अस्य वस्तुनः प्रोक्तात् । भवतीत्यादिनार्थान्तरन्यासात् । यथाचोक्तं—विशिष्टस्य यदादानमन्यापोहेन वस्तुनः अर्थान्तरन्यासवती परिदृष्टिरसौ यथा ॥ इति ॥

Malli.—अथ अन्वकारवर्धनानन्तरम् हिमांशुश्चन्द्रौऽधिजलधि जलधौ [विभक्त्यर्थे-
[व्ययीभावः] तमः क्षिपन् निरखन् ततोऽन्यत्र नीलिमादर्थानात् इति भावः । अतएव दृष्टं कृतावकाशोदत्तावसरः सन् । किं बहुना—प्रलीनम् अस्मिन् जगत् पुनर्भूयोऽपि विदधदिव सृजन् इव इत्युत्प्रेक्षा । परिदृष्टं । अतो महोपकारित्वम् अस्य इति भावः । अथ सर्वो महान् परस्मै परार्थः परोपकारार्थ एव [अर्थेन नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या इति साधुः] भवति हि । सामान्येन विशेष समर्थं नरूपोऽ-
द्यान्तर न्यासः ॥

CHARCHA

1. हिमांशुः—subj to परिदृष्टं ; उक्ते कर्मणि १मा ; हिमः अंशुर्दृष्ट्य स इति बहु ।

2. अधिजलधि—अव्ययम् ; जलधौ इति विभक्त्यर्थे “अव्ययम् विभक्ति—” इत्यादि सूत्रेण अव्ययीभावः । Adv. Qual. क्षिपन् ।

3. क्षिपन्—क्षिप् + शृट् ; adj to हिमांशुः ।

4. दृष्टाम्—कतृकर्मणोः कृति रिति कृतप्रत्ययान्तस्य अवकाश इति शब्दस्य योगे ङीष् ; दृष्ट् + क्तिप् = दृष्ट्, तेषाम् ।

5. कृतावकाशः—कृ + क्त = कृतः (कर्मणि) ; कृतः विहितः अवकाशः येन स इति बहु । दृष्टं कृतावकाशः इत्यत्र सापेक्षेऽपि गमकत्वात् समासः ।

6. प्रलीनम्—प्र + ली + क्त. ; adj to जगत् । 7. जगत्—obj to विदधत् ।
 8. विदधत्—वि + धा = शब्द ; adj to हिमांशुः ।
 9. परिददृशे—परि + दृश् + लिट् ए कर्मणि ।
 10. परार्थः—परस्मै अयम् इति नित्यसमासः by the dictum—अर्थेन सह नित्यसमासः विशेष्यलिङ्गता चेति वाच्यम् ।

Remark.

The rhetoric occuring here is अर्थान्तरन्यासः of the सामान्येन विशेषसमर्थन type ; as the last sentence, embodying a general statement supports a particular case with reference to the doing of the moon. Both Malli and Jay agree ; but Jay following Mss goes further saying that here is also परिर्वाचः defined by Dandin as “अर्थानां यो विविधः परिहृतिस्तु साक्षात्ता” । He explains his view point in his commentary. as दृशा कृतावकाशः इत्यनेन विशिष्टस्य वस्तुनः आदानात् ; ततः विपन् इत्यनेन अन्यवस्तुनः अपोहात् ; now his view is a bit far-fetched.

67. *The rising of the moon became a source of trouble to the bereaved heart of Ram.*

ससन्देहः—

अशनिरयमसौ कुतो निरर्थे
 शितशरवर्षमसत् तदप्रशङ्गम् ।
 इति मदन वशो मुहुः शशाङ्कः
 रघुतनयो न च निश्चिकाय चन्द्रम् ॥ ६७ ॥

Prose.—अयं निरर्थे नमसि असौ अशनिः कुतो ? शितशरवर्षम् अशङ्कम् तदपि असत् । इति मुहुः शशाङ्कः (सन्दिहानः) मदनवशः रघुतनयः चन्द्रं न च निश्चिकायः ।

Beng.—मेघशृङ्ग आकाशे এই বজ্র কোথা হইতে আসিল ? তবে কি তীক্ষ্ণ শরবৃষ্টি হইতেছে ? (তাহাই বা কেন হইবে ?) ধনু না থাকায় তাহাও হইতে পারে না । (অর্থাৎ ধনু কোথায় যে শরবৃষ্টি হইবে ?) রামচন্দ্র চন্দ্রসম্বন্ধে পুনঃপুনঃ এইরূপ (সন্দিহান) হইতে লাগিলেন । কাম-পীড়িত হইয়া তিনি চন্দ্রকে (চন্দ্র বলিয়া) চিনিতে পারিলেন না ।

Eng.—wherefrom is this thunderbolt in this cloudless sky ? Is it a shower of sharp weapons ; that also is out of the question (impossible) as there is no bow ; in this way Ram felt doubt about the moon, which he could not recognise (realize) being a victim to Cupid (being seized with passion)

Jay.—अशनिरत्यादि—असौ यश्चन्द्रः किमयमशननिर्वक्षम्, असौ कुतो निरर्धे नभसि कुतः, यतोऽसौ मेघात् उत्पद्यते इति । उत निशितानां शराणां वर्षम् तदपि अशाङ्गम् अविद्यमानधनुः असदविद्यमानमित्ययम् मदन-वशः कामाभिभूतो सुहः क्षणं शशाङ्कं शशाङ्कविषये रघुतनयोऽभूत् इत्यर्थात् द्रष्टव्यम् । न च चन्द्रम् निश्चिकाय निश्चिनोति स्म । [विभाषा चैः (७।३।५८) इति कुलम्] । ससन्देह इति अशनिशर वर्षाभ्याम् उपमेयस्य चन्द्रस्य तत्त्वम् अशनिशरवर्षम् इति प्रयोक्तुरभिधानात् । कुतो निरर्धे तदप्यशाङ्गम् इति पुनरुपमानोपमेययोर्भेदाभिधानात् न निश्चिकाय चन्द्रम् इति स्तुत्यर्थम् सन्देहवचोऽभिधानाच्च । तथा चोक्तम् “उपमानोपमेयस्य तत्त्वं च वदतः पुनः । ससन्देहं वचः स्तुत्यै ससन्देहं विदुर्यथा” ॥ इति ॥

Malli.—अशनिरिति । अयं पुरावर्तः अशनिर्वक्षो निरर्धे निर्मेधे नभसि आकाशे कुतस्तर्हि शितशरवर्षम् निशितशरवृष्टिः शङ्कस्य विकारः शाङ्गम् धनुस्तद्वद्विषयं शरवर्षम् अप्यसत् अविद्यमानमेव । इत्थम् सुहः शशाङ्कं विषये सन्दिहानः इति शेषः । मदन-परवशः रघुतनयो रामश्चन्द्रम् न निश्चिकाय चन्द्रोऽयमिति न

निश्चितवान् इत्यर्थः । अत्र निश्चय—गर्भाखाः सन्देहमेदोऽलङ्कारः । आद्यमयीः स'शयम् निवध्य मध्यं कुतोऽशनिरित्यादि निश्चय निव'धनात् । “विषयी विषयी यत्र सादृश्यात् कविस्मयतात् सन्देह गोचरौ स्याताम् सन्देहान्तरूतिः सा” इति सामान्य-लक्षणम् ।

CHARCHA.

1. निरस्त्रे—adj. to नभसि ; निरस्तम् अश्वम् यस्मिन् तस्मिन् इति ।
2. शितशरवर्षम्—शिताः शराः इति कर्मधा । तेषाम् वर्षम् इति द्वे तत् । subj to भवति (understood).
3. अशाङ्गम्—अविद्यमानम् शाङ्गम् यस्मिन् तदिति वङ् । adj to वत् ।
4. असत्—अस् + शठ = सत् ; न सदिति नञ्समासः । adj to तत् । construo अशाङ्गम् तत् असत् भवति ।
5. शशाङ्क—शशाङ्कविषये इति विषयाधिकरणे ङमी ।
6. सद्वनवशः—adj to रघुतनयः । सद्वनस्य वशः (लक्षणया वशयुक्ताः) इति द्वे तत् ; वश्य अस्य अस्ति इति अर्श आदित्वात् अच् वा ।
7. निश्चिन्ताय—निस + चि + लिट् + णल् । चि is optionally changed to कि by the rule “विभाषा चेः” (७.१.५८) ; पक्षे निश्चिन्ताय ।

Remark.

The rhetoric occurring here is समन्देह वा सन्देहः defined by the author of Sahityadarpan as such :—सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य स'शयः प्रति-भोषितः । प्रकृते उपमेये अन्यस्य उपमानस्य कविप्रतिभोषितः सन्देहः सन्देहा-लङ्कारः इति कथ्यते । Here चन्द्र is the उपमेय । वक्ष is the उपमान and poetic doubt has been raised as to the identity of the two. This is same as the मोहोपमा of Dandin.

68. *The moon dispelled darkness and shone very brightly.*

अनन्वयः—

कुसुदवनचयेषु कीर्णरश्मिः,
क्षततिमिरेषु च दिग्बधूमुखेषु ।
वियति च विललास तद्वदिन्दु-
र्विलसति चन्द्रमसो न यद्वदन्यः ॥ ६८ ॥

Prose.—क्षततिमिरेषु कुसुदवनचयेषु दिग्बधूमुखेषु च कीर्णरश्मिः इन्दुः वियति तद्वत् विललास चन्द्रमसोऽन्यः यद्वत् न विलसति ।

Beng.—रश्मि बिच्छप करिञ्चा कूसुदवनराखि ओ दिगङ्गनांगट्ठेर मुख समूह इहेते तिमिर नाश करतः ईन्दू आकाशे सेइकप शोभाई पाहेते लागिलेन बेषकप शोभा ताहा इहेते (छन्द इहेते) अथ केह पाहेते पाटेर ना ।

Eng.—Shedding light and thereby doing away with the dark-ness from the lily groves as well as from the faces of the quarters, the moon shone in the sky in a such way as is not common to others (or in such a way in which no other than he shines).

Jay.—कुसुदवनचयेषु इत्यादि कुसुदवनानां चयेषु समूहेषु, दिग्बधूमुखेषु वियति च क्षततिमिरेषु खण्डिततमःसु यतस्तेषु विकीर्णरश्मिः क्षिप्तमयूखः विललास तद्वदिन्दुः शोभते स्म । चन्द्रमसः सकाशात् अन्यो यत् यथा न विलसति तथा विललास । इदमुक्तं भवति । इन्दुर्विललास चन्द्र इवेति । अनन्वय इति तत्सदृशस्य साम्यस्याविवक्षते श्वन्द्वोपमानोपमेयत्वात् । तथा चोक्तम् यत्र तेनैव तस्य स्यादुपमानोपमेयता । सादृश्याविवक्षातस्तमित्याहुरनन्वयम् ॥

Malli.—‘क्षततिमिरि’षु निरस्तांधकारिषु कम्पटवनानां चयेषु समक्षेषु दिग्बधू-
मुखेषु च विकीर्णरश्मिः बिज्जिमकरः सन् इन्दुर्वियति आकाशे तप्त इन्दुयत् विललास
चन्द्रमसः चन्द्रात् अन्यः यद्वद् यथा न विलसति तथैव विललास इत्यर्थः । अतोप-
मेयस्य इन्दोर्वोपमानत्वात् अनन्वयालङ्कारः । “एकस्यैवोपमानोपमेयत्वे अनन्वयी
मतः” इति लक्षणात् । एकस्य उभयरूपत्वाभिधानम् अद्वितीयत्वाभिप्रायमित्यर्थः ।

CHARCHA

1. ‘क्षततिमिरि’षु—‘क्षतं तिमिरं’ येषां तेषु ; वद् ; adj to कुसुदवनचयेषु ;
it will qualify दिग्बधूमुखेषु also

2. कुसुदवनचयेषु—कुसुदानां वनमिति इ तत् । तेषां चयः इति इ तत् ;
तेषु ; अधिकरणे ङमी ; comp. “कुसुदवनसपथि श्रीमदक्षोजखण्डम्” &c. in
Magha.

3. दिग्बधूमुखिषु—टिक् एव बधूः इति कर्मधा । तासां मुखं तेषु इति इ तत् ;
अधिकरणे ङमी ।

4. कीर्णरश्मिः—adj to इन्दुः ; क्लृ + क्त कर्मणि—कीर्णः । तादृशः रश्मिः
यस्य स इति वङ् ।

5. वियति—अधिकरणे ङमी । 6. तप्त—स इव इत्यर्थः । वतिः ।

7. विललास—वि + लस् + लिट् + लङ् ; verb to इन्दुः ।

चन्द्रमसः—पञ्चमी by “अन्यारादितरतै—” i. o. अन्य शब्दयोगे
५मी । 9. विलसति—वि + लस् + लट् + तिप् ।

Remark.

The rhetoric occurring here is अनन्वय ; when the same
thing becomes both the उपमेय and उपमास ; here the moon is
compared to none but himself and hence here is अनन्वय ; it is
the same as असाधारणोपमा of Dandin.

69. *The darkness, being expelled by the moon, took
refuge in the grove.*

उत्प्रेक्षावयवः

शरणमिव गतं तमो निकुञ्जे
विटपिनिराकृत-चन्द्ररश्मिराती ।
पृथुविषमशिलाऽन्तरालसंस्थं
सजल-घनदुर्गति भीतवत् ससाद ॥ ६८ ॥

Prose.—विटपिनिराकृतचन्द्ररश्मिराती निकुञ्जे पृथुविषमशिलाऽन्तरालसंस्थं
सजलघनदुर्गतितमः भीतवत् शरणं गतमिव ससाद ।

Beng.—नवीन नीरदश्याय तिमिर विशाल ७ विषम शिलाराजिर
अथ आश्रयगोपन करिया भीत व्यक्ति येकरुप शरण लग्य सेहेकरुप निकुञ्जे
बिलीन हईया गेल ; केनना ऐशानेहै ताहार शक्त छलकिरण वृक्षराजि
द्वारा निराकृत हईया अवस्थान करितेहिल ।

Eng.—Darkness looking like cloud, charged with water
and concealed within huge uneven stone slabs just like a
refugee who got frightened, retired into the grove (cave-
Mallinath) where his enemy the rays of the moon were
obstructed by the trees.

Jay.—शरणम् इत्यादि । पृथुविषमशिलानां यानि अन्तरालानि तेषु सस्यं
संतिष्ठमानं सत् तमः निकुञ्जे गहने विटपिभिर्निराकृतचन्द्रस्य रश्मय एव आरातयो
यस्मात् निकुञ्जात् तस्मिन् ससाद विलीनं शरणम् इव । यथा कश्चित् भीतो दुर्गे
निलीयते । सजलस्य घनस्य इव द्युति रंस्य तमसः । उत्प्रेक्षावयव इति । भीतवत्
ससाद इति उपमाश्लेषलक्षणस्य श्लिष्टस्य अर्थेन योगात् शरणमिवगतम् इत्युत्प्रेक्षा-
योगात्, “विटपि निराकृत चन्द्ररश्मिराती” इति रूपकार्थेन योगात् । तथा च उक्तम्

"श्लिष्टस्यार्थेन संयुक्तः किञ्चिद्वीत् प्रेषयामितः । रूपकार्थेन च पुनरुत्प्रेक्षावयवो यथा । इति ॥ विटपि—तिरस्कृतचन्द्रश्मियोगः इति पाठान्तरं तत्र रूपकार्थो नास्तीति असं पूर्णलक्षणता ।

Malli.—विटपि निराकृताः चन्द्रश्मयः एव अरातयः येन तन्निम्नं निकृञ्चं गङ्गरे पृथूनां विषमानां च शिलानां च अन्तरालेषु संस्था स्थितिर्यस्य तत् सजलघनस्य इव द्युतिर्यस्य तन्मेषस्थाम् भीतवत् भीतमिव इति उत्प्रेक्षा अतएव शरणं दातारं गतमिव शरणगतम् इव इति उत्प्रेक्षा । ससादलीनमभूत् । अत्र चन्द्रश्मारातीति रूपकस्य भीतवत् इति उत्प्रेक्षायाश्च शरणगमनीत्प्रेक्षाङ्गत्वात् अङ्गाङ्गिभावेन सजातीयविजातीय-सङ्करः ।

CHARCHA

1. विटपिनिराकृतचन्द्रश्माराती—चन्द्रश्मरश्मिरिति ३ तत् । ते एव अरातयः इति कर्मधा । विटपिभिः निराकृताः इति ३ तत् । निर + आ + कृ + क्त कर्मणि, तादृशः चन्द्रश्मरारातयः येन (निकृञ्चि) तन्निम्न इति वङ् ; adj to निकृञ्चि ।

2. पृथु विषमशिलाऽन्तराल संस्थम्—adj to तमः ; पृथक्स्थासौ विषमास्तेति । तादृशः शिलाः इति कर्मधा । तासां अन्तरालम् इति ३ तत् । तत्र संस्था स्थिति—ईष्य तत् इति वङ् । संस्था = सम् + स्था + भङ्, स्विषाम् ।

3. सजलघनद्युति—जलेन सह वर्तमान यः स इति सजलः । सजलः घनः मेघः इति कर्मधा । तस्य द्युतिः । स इव द्युति र्यस्य तादृति वङ् ; adj. to तमः ।

4. भीतवत्—भीत इव इति भीत + वति ।

5. शरणम्—obj to गतम् ।

6. गतम्—गम् + क्तः कर्मणि ; adj to तमः ।

7. ससाद—सद् + लिट् + णल ; verb to तमः ।

Remark.

चन्द्रश्मिरुद्रः अरातिः—here is रूपकः ; as रश्मि इत्यस्य उपरि अरातिः इत्यस्य आरोपः । Again भीतमिव here is उत्प्रेक्षा ; शरणं गतमिव here

is also उत्प्रेक्षा । Here the main rhetoric is उत्प्रेक्षा that exists in शरणं गतम् ; the उत्प्रेक्षा in भीतवत् as well as the Rupaka in चन्द्रशेखराति is subordinate to the main उत्प्रेक्षा ; so here is a conglomeration of रूपक, and उत्प्रेक्षा, of which one उत्प्रेक्षा is the अङ्गी and the other उत्प्रेक्षा (in भीतवत्) along with the Rupaka, is the अङ्ग । Vide the last sentence in the commentary of Malli । उत्प्रेक्षावयेव of the Mss is a variety of उत्प्रेक्षा acc. to Dandin. Thus प्रेनचन्द्र in his टीका on काव्यादर्श says “उत्प्रेक्षावयवस्य उत्प्रेक्षया आरम्भकमलङ्कारान्तरं तच्च श्लेषादिकम् ॥

70. *Then Lakshman addressed with a grave voice.*

अथ नयनमनोहरोऽभिरामः,

स्मर इव चित्तभवोऽप्रवामशीलः ।

रघुसुतमनुजो जगाद वाक्यं

सजलघनस्तनयितृनु-तुल्यघोषः ॥ ७० ॥

Prose.—अथ नयनमनोहरो अभिरामः स्मर इव चित्तभवोऽपि अप्रवामशीलः सजलघनस्तनयितृनुतुल्यघोषः अनुजः रघुसुतं वाक्यं जगाद ।

Beng.—अनन्तरं नयनमनोहर, अभिराम, सर्वदा अन्तरे (जागरक) धाकियाँ अश्रुतिकूल सजलजलदकर्थं कनिष्ठ (लम्पण) रघुनन्दके (एह) कथा बलिलेन ।

Eng.—Then the descendant of Raghu was addressed (in the following way) by his younger brother, who was charming pleasing to his eyes, favourable and always thought of and whose voice was equal to or resembling the cloud charged with water.

Jay.—अथेत्यादि । अथ चन्द्र दर्शनान्तरं रघुसुतं रामम् अभिरामः कामाभिभूत-
त्वात् अभिसुख्येन रम्यते इति । अनुजः कर्मीशान् आता वाचं वक्ष्यमाणां जगाद्-
नदितवान् । नयनमनीहरः प्रेक्षनीय इत्यर्थः । अत नयने मनश्चावर्जयन् नयन-
मनीहरः इति तुल्ययोगिता । न्यून्त्य लक्षणस्य अधिकेन सदाभिरमणीयगुणस्य
विवक्षया अभिरमणतुल्यक्रियायोगात् । स्वरः इव चित्तमवोऽपि तस्य चेतसि सदा
भ्रवतीति छिद्यम् । तथापि अवामशोखोऽप्रतिक्लृप्त इति विरोधः । स्वरस्तु वामशालः ।
सजलघनस्तनयितृनुना शब्देन तुल्यः घोषः यस्य । “संस्पृष्टिरिति वक्त्रलङ्कार योगात् ।
तथा चोक्तम्” पराभिभूता संस्पृष्टिर्लङ्कार योगतः । रचिता रत्नमालिव साचैव
कथ्यते यथा” ।

Malli.—अथेति । अथ राम शोकादनन्तरम् अभिरामं लोकाभिरामं रघुसुतं
रामं नयनानि मनसि च हरति रूपेण गुणैश्च इति नयन-मनीहरः स्वरः इव चित्ते
भवतीति चित्तभवक्षिप्तजः कामोऽप्यवामशीलः इति विरोधः क्षिप्ताशुवर्त्त इति अवि-
रोधात् विरोधाभासोऽलङ्कारः । सजलघनस्य स्तनयितृनुना स्तनितेन तुल्यघोषः इत्युपमा-
लङ्कारः । ‘स्तनयितृनुः पयोवाहो तदध्वनी मृत्परीगदोः’ इति विश्वः । अनुजो लक्ष्मणो
वाचं जगाद् । अथ विरोधोपमयोः संस्पृष्टिः ॥

CHARCIIA

1. नयनमनीहरः—नयने च मनसि इति नयनमनः समाहारः by the rule
“जातेरप्राणिनाम्” ॥ सत् हरति इति नयनमनः + ह + अच् कर्त्तरि ; adj. to
अनुजः ।

2. अभिरामः—adj to अनुजः ; अभिसुख्येन रमते इति अभि + रम् + वञ्
(कर्त्तरि निपातनात्) ; Malli reads अभिरामम् and makes it an adjec-
tive qualifying रघुसुतम् ।

3. स्वरः—उपमान, of अनुज ; कामदेवः ।

4. चित्तभवः—चित्ते भवति इति चित् + भू + अच् कर्त्तरि ; adj to, both
स्वर and अनुजः ।

5. अवामशीलः—adj to अनुजः । वामं प्रतिकूलं शीलं यस्य स वामशीलः बहु—; तस्मात् अन्य इति नञ् समासः ।

6. सजलघनस्तनयितुस्तुल्यघोषः—adj. to अनुजः । जलिनं सह वर्त्मानः यः सः इति सजलः ; बहु ; तादृशः घनः इति कर्मधा । तस्य स्तनयितुः शब्दः इति ६ तत् ; तेन तुल्यः इति ३ तत् ; तादृशः घोषः यस्य स इति बहु ; note स्तनयितुः means both मेघ and मेघध्वनि ।

7. अनुजः—subj. to जगाद ; अनुपस्थात् जायते इति अनु + जन् + ड ।

8. जगाद—गृह् + लिट् + शल् ।

Remark

The rhetoric occurring here are the following :—

(i) विरोधः—in चित्तभावोऽपि अवामशीलः । स च विरोधः “चित्तभवः” इत्यत्र श्लेषाऽनुप्राणितः । अपि च स्मर इव इत्यत्र उपमा च दृश्यते ।

(ii) सजलघनस्तनयितुस्तुल्यघोषः इत्यत्र उपमा ; cf. “समासश्च बहुव्रीहिः शशाङ्कवदनादिषु”—Dandin.

(iii) नयनमनोहरः—अत्र नयने मनश्च हरति इति हरणेन सह नयनयोः मनसश्च उभयोरेव सम्पर्कात् तुल्ययोगिता ।

Therefore here is स'सृष्टिः (commix-ture) of विरोध based on उपमा as well as श्लेष, and उपमा and तुल्ययोगिता ।

Note the diff of स'सृष्टि and सङ्गर as already said—

Thus Sahityadarpana says “मिथोनपेक्षया एतेषां स्थितिः स'सृष्टिः” । and “अङ्गजित्वा अलङ्कृतीनां तद्वर्देकाग्रयस्थितौ स'करस्त्रिविधः स्मृतः” ।

71. Lakshman urged his brother to destroy his enemies.

आशीः

पतिवधपरिलुप्तलोककेशीर्नयनजलोपहृताञ्जनौष्ठरागाः ।

क्रूर रिपुवनिता जह्वीहि शोकं क्व च शरणं जगताम्

भवान् क्व मोहः ॥ ७१ ॥

Prose.—রিপুবনিতা: পতিবধে পরিলুপ্তলোকীকীশী: নয়নজলাপঙ্কতাঙ্গনীষ্টরাগা: ক্রুর; শোক' জঙ্ঘীড়ি; জগতা' শরণ' ভবান্ ক্র নীড়: ক্র ।

Beng.—(হে মহারাজ !) শত্রুবধ করিয়া তাহাদের পরীগণকে আলুলায়িত কেশ করিয়া দেন ; তাহাদের নয়নজলে তাহাদের কঙ্কল ও ওষ্ঠরাগ' অপহৃত হউক ; শোক পরিত্যাগ করুন ; কোথায় বা জগতের শরণ আপনি আর কোথায়ই বা মোহ ! (আপনার মত লোকের সঙ্গে মোহের সামঞ্জস্য হয় না ।)

Eng.—Render the hair of the enemies' wives dishevelled by the destroying of their husbands, let the powder for their lips together with their collyrium be washed away by their tears ; give up grief ; there is certainly a great difference between you the protector of the world and the grief.

Jay.—পতীত্যাदि । পতিবধেন পরিলুপ্তা ভ্রষ্টা লীলা: কীশা: যাসা' রিপুবনিতানাং । নয়নজলেন অশ্রুণা অপঙ্কতম্ অঙ্গনম্ শীষ্টরাগস্ব' যাসা' তা: মন্দোদরীপ্রভতী: ক্রুর । শোক' জঙ্ঘীড়ি ইত্যাশ'সি । ক্র ভবান্ জগতা' শরণ' আশ্রয়: ক্র নীড় ইতি । আশীরিতি ইত্যস্ব' আশ'সনাৎ । তথা শীক্তম্ — আশীরিতি ন কীবাষিৎস্ব' কারতয়া মতা । শীত্বদস্যাবিরোধীকৌ প্রযোগো'সয়াশ্ব তদ যথা ॥ ইতি ॥

Malli.—পতীতি । ই আত্ম' রিপুবনিতা: পতিবধেন ভক্ত' মরণেন পরিলুপ্তা: লীলা কীশা যাসা' তা: [স্বাক্ষরাশ্রীপমজ' নাদস' যোগপধাত্ ইতি ভীপ্ (? ভীষ.)] নয়নজলৈ: ; অশ্রু' ভি: পরিহৃতানি পরিস্ফুটানি অঙ্গনানি শীষ্টরাগাশ্ব' যাসা' তা-স্বাদশী: ক্রুর । শোক' জঙ্ঘীড়িত্বজ [বিধৌ (ইচ্ছায়া' বা ?) লোট্] তথাহি জগতা' শরণ' তা' ভা' ভবান্ ' ক্র নীড়: ক্র ভবাৎ' শামিৎ' মনস্বান' মনুজম্ অথবা শত্রু' পৈত্ৰায়াং জগদ্বিপতি: শ্রাদ্ধাদিতি ভাষ: । অনেন বাক্যার্থ' ন শত্রু' বধ-কর্তব্যতা' সমর্থ' নাত্ন' নাক্ষা' ব' হ্রতুক' ক্ৰাণ্ডলিঙ্কম্ অলঙ্কার: ॥

CHARCHA

1. रिपुवनिताः—रिपूनां वनिताः इति ६ तत् । obj to कुरु ।
2. पतिवधपरिलुप्तलोकेशीः—adj to रिपुवनिताः । पतीनां वधः इति ६ तत् ; परि + लुप + क्त = परिलुप्तः सष्टः ; लोलः = चञ्चलः—दीलायमानः ; परिलुप्तश्चासौ लोलश्चेति कर्त्तृधा । पतिवधेन परिलुप्तलोलः (वा लोलाः) इति ६ तत् ; तादृशाः केशाः यासां ताः इति बहु । लौष् comes optionally by the rule—खाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ।
3. नयनजलोपहृताञ्जनौष्ठरागाः—adj to रिपुवनिताः । नयनयोज्ज्वलमिति ६ तत् ; तेन अपहृतः इति ३ तत् ; अप + हृ + क्त कर्मणि ; अञ्जनं च औष्ठरागश्च इति अञ्जनौष्ठरागम् समाहार by the rule—जातिरप्रतिष्ठायां । औष्ठस्य रागः इति ६ तत् ; रज्यते अनेन इति रागः—रन्ज + घञ् ; नयनजलोपहृतम् अञ्जनौष्ठरागं यासां ताः इति बहु ।
4. जह्नीहि—ह्रा ल्यागे + लोट ङि ; alternative forms जहिहि and जहाहि ।
5. जगताम्—सम्बन्धे षष्ठी ; त्रयाणाम् लोकानाम् इत्यर्थः ।
6. शरणम्—दाता ; complement of भवान् ।
7. सोऽहः—subj to भवति understood.

Remark.

The rhetoric occuring here is काव्यलिङ्गम् so says Malli. The sense of the sentence supports the desirability of uprooting the enemy and hence the sense of the sentence (वाक्यार्थः) is the हेतु (cause) of the duty of the killing of the foes and here is काव्यलिङ्गम् ; but the explanation of Malli on this point seems to be a farfetched one. Jay following Mss says that here is आशीः—which Dandin defines saying आशीर्नामभिलषिते

বস্তুব্যাশ'সন' যথা। Jay explains শোক' জহাতি ইতি আশ'সি (অহম্) অতএব ইতস্যা আশ'সনাৎ আশীঃ। Jay's view is more preferable.

But besides আশীঃ, here is also বিষমালঙ্কার: in ক্ব চ শরণ' জসতা' ভবান্ ক্ব চ সৌহঃ। Dandin makes no mention of বিষম but Sahityadarpan defines it saying—গুণী ক্রিয়ে বা ক্বিত্ সয়াতাম্ বিরুদ্ধে হেতু কার্য্যযোঃ। যদারম্ভসার্বফল্যমনর্থ'স্যা চ সম্ভবঃ। বিরূপযোঃ সংঘটনা সা চ তদ্বিশন' মতম্। Here is বিরূপযোঃ সংঘটনা। Compare the poems of Chandidas :—সুখের লাগিয়া এঘর বাঁধিনি অনেক পুড়িয়া গেল etc.

72. *Magnanimity if subject to weak-ness, becomes worthless.*

হেতুঃ

অধিগতমহিমা মনুষ্যলোকে,

বত সূতরামবলীদতি প্রমাদৌ।

গজপতিরুগ্মৈলশৃঙ্খলবর্ষা

গুরুবমজ্জতি পঙ্কভাঙ্ন দার ॥ ৩২ ॥

Prose.—মনুষ্যলোকে অধিগতমহিমা প্রমাদৌ বত সূতরাম অবলীদতি ; উরু-
শৈলশৃঙ্খলবর্ষা গুরু: গজপতি: পঙ্কভাঙ্ন অবমজ্জতি ন দার।

Beng.—(দেখুন!) মনুষ্য জগতে মহিমা-মণ্ডিত ব্যক্তিও প্রমাদ প্রাপ্ত হইয়া অবলাদ প্রাপ্ত হইয়া পড়েন; মহাপর্ব্বতের শিখরসদৃশ বপুধারী হস্তী পঙ্কনিমগ্ন হইয়া অবগন্ন হয় কিন্তু কাষ্ঠ কখনও হয় না।

Eng.—Also those who have attained greatness in this world, give way (godown) if they are reck-
less (nervous, or weakminded); the elephant with his body huge like

the peak of a mountain sinks down in the mud but the wood does not.

Jay.—अधिगतमहिनीत्यादि—मनुष्यलोके योऽधिगतमहिमा प्राप्ताधिपत्यः स प्रमादी शोकादिषु प्रमादवान् वत कष्टम् अवसीदति—न कार्यसमर्थः भवति । कुतः एतदित्याह गजपतिः उरुशैलशृङ्गप्रमाणम् वर्षम् वपुर्यस्य सः । पङ्कभाक् पङ्कं भजतीति [भजो णिः (३।२।६२)] पङ्कम् अवतीर्णः सन् अवमञ्जति अवसीदति । यस्मादसौ गुरुः न पुनर्दारु कष्टम् अस्मान्मुञ्च शोकम् । हितुरिति गजपतेर्हेतुहारेण निर्देशात् अयमर्थान्तरी द्रष्टव्यः ।

Malli.—अधीति । मनुष्यलोके अधिगतो महिमा येन स महान् तथा प्रमादौ मत्तोऽनवहितोऽवसीदतिनश्यति । तथाहि उरुशैलस्य शृङ्गम् शिखरम् इव वर्षम् वपुर्यस्य स गुरु दुर्भरो गजपतिर्महागजः पङ्कभाक् सन् मञ्जति दारु लघु काष्ठम् न मञ्जति । महतः एव प्रमादांप्रमादौ हानिहृदिकारौलघोः प्रमादेऽपि का हानिरप्रमादे वा का हृदिरित्यर्थः । अत्र महात्मानो जगत्पतेश्च वाक्यद्वये प्रमादौ पङ्कभागिति च विस्व प्रतिविस्वभावेन सामान्यधर्मो निर्देशात् दृष्टान्तालंकारः । “यत्र वाक्यद्वये विस्व प्रतिविस्वतयोच्यते । सामान्यधर्मो वाक्यद्वैः स दृष्टान्तो निगद्यते” ॥

CHARCHA

1. मनुष्यलोके—मनुष्याणां लोकः इति ६ तत् ; तस्मिन् इति अधिकरणे ७मी ।
2. अधिगतमहिमा—subj to अवसीदति ; अधि + गम् + क्त ; कर्मणि ; अधिगतः महिमा येन स इति बहु । महत् + इमन् = महिमा, महतो भावः इत्यर्थः ।
3. प्रमादौ—adj to अधिगत-महिमा ; प्रमादः अस्व अस्ति इति प्रमाद + इनि । प्र + मद् + घञ् = प्रमादः । or प्रमाद्यति इति प्र + मद् + घिनुण ।
4. वत—an अव्यय signifying खेद ; alas ! कष्टम् ।
5. सुतराम्—अव्यय ; नितराम् इत्यर्थः excessively.
6. अवसीदति—अव + सद + लट् + तिप् ।

7. उरुशैलशृंगवधर्मा—adj to गजपतिः । उरुः शैलः इति कर्मधा । तस्य शृंगम् इति ६ तत् । तस्य वधर्मः । तत् इव वधर्मं वपुः यस्य स इति वङ् ।
8. गुरः—टुभरः ; heavy, weighty : adj to गजपतिः ।
9. गजपतिः—गजानां पतिरिति ६ तत् ; subj to अवसज्जति ।
10. पंकभाक्—पंकं भजति इति पंक + भज + क्विः — by the rule “भजो क्विः” (३।२।६२) ; adj to गजपतिः । Compare “करिणी पंकमिवावसीदति ।
11. अवसज्जति—अव + सज्ज + क्णट् तिप् । verb to गजपतिः ।
12. दारु—subj to अवसज्जति understood ; (न अवसज्जति इति वाक्यम् अभ्याहार्यम्) ।

Remark.

The rhetoric occurring here gives rise to controversy. Malli says that here is दृष्टान्तः—defined by Sahityadarpan as दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनम् । Malli also quotes a definition which conveys the same idea. But in the case of अवसदनम् (अवसीदति) as well as in the case of अवसज्जनम् (अवसज्जति) the विम्बप्रतिविम्बभावः is open to question. Even if we follow the track of Malli, we are to say that here is no विम्बप्रतिविम्बभावः but एकस्य एव धर्मस्य पृथक् तया निर्द्देशः i. e. putting the same idea in different words. So here may be प्रतिवस्तूपमा which Sahityadarpan defines saying प्रतिवस्तूपमा वा स्यात् धर्मयोग्यस्यास्ययो-रैकोऽपि धर्मसामान्यो यत्र निर्द्दिश्यते पृथक् । Dandin also says :—वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य न्यसनात् तत् सधर्मनः साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूपमा यथा” । But the Malli's line of argument, seems to be out of place and hence here should be neither दृष्टान्त nor प्रतिवस्तूपमा । Here seems to

be अर्थान्तरन्यासः—the general statement in the first two lines being supported by the particular statement couched up in the last two lines. Here is thus अर्थान्तरन्यास of the विशेष सामान्यसमर्थनरूप type. Jay agrees ; further he states following Miss that here is also हेतुः—along with अर्थान्तरन्यासः। हेतु is defined by Dandin as हेतुश्च सूक्ष्मलेशौ च वाचाम् उत्तमभूषणम्। कारक-ज्ञापकौ हेतू तौ चानेकविधौ यथा। Here गजपति sinks down because he is heavy ; so here is also हेतुः। Thus Jay writes गजपते हेतु-द्वारेण निर्देशात् अयमर्थान्तरो द्रष्टव्यः। Hence let us say that here is अर्थान्तरन्यास based on हेतु।

73. *You know everything ; still I speak only out of affection.*

निपुणम्

बोद्धव्यं किमिव हि, यत् त्वया न बुद्धम्

किं वा ते निमिषितमप्यबुद्धिपूर्वम् ।

लब्ध्वा तव सुकृतैरनिष्टशङ्कौ

स्नेहौघो घटयति मां तथापि वक्तुम् ॥ ७३ ॥

Prose.—यत् त्वया न बुद्धम् बोद्धव्यम् (तत्) किमिव हि । निमिषितमपि अबुद्धिपूर्वम् किं वा ; तथापि सुकृतैर्लब्ध्वा तव स्नेहौघः मां वक्तुम् घटयति ।

Beng.—आपনি বাহা জানেন না একপ জ্ঞাতব্য বস্তু কি আছে ? আপনি যে চক্ষু মুদ্রিত করেন তাহাও (কদাপি) অজ্ঞানপূর্বক নহে । तथापि पुण्यबले उ९पन्न अनिष्ट आशङ्काकारी आपनार प्रति आमार स्नेह आमार बलिते प्रणेदित करितेछे ।

Eng.—Is there anything knowable that you do not know ; your very closing of the eyes is not without your knowledge ; yet I am urged to speak by my affection for you that owes its existence to my good deeds (merits) and that apprehends evil.

Jay.—बोद्धव्यमित्यादि—किमिव तद्बोद्धव्यम् ज्ञातव्यम् अस्ति नैव इत्यर्थः । यत्तथा न बुद्धं बुद्ध्या विज्ञेयम् तव किञ्चित् वेष्टितम् अपि नीपेक्षापूर्वकं यतो निमित्तमपि अच्छीः निमीलनमपि अबुद्धि पूर्वकं नैव इत्यर्थः । यद्येवम् किमित्यस्मान् उपदिशसीत्याह—लब्धात्मैति । तथापि सुकृतैर्नित्यात्मा लब्धजन्मा क्लृप्तैः क्लृप्तसमूहः । अनिष्टशङ्को अनिष्टशं कनशोलः । मां वक्तुम् वदति घटयति । निपुणमिति अर्थावगादत्वात् अस्य बोधात् ऽन्तर्भावः द्रष्टव्यः । भाविकात्वम् इत्यलंकारः उक्तः । तद्वत्त्वविषयत्वात् वृथक् प्रदर्शयिष्यति ॥

Malli.—बोद्धव्यमिति । हे भाव्यं यत्तथा न बुद्धम् बोद्धव्यम् तत् किमस्ति सर्वज्ञस्य ते न किञ्चित् अज्ञातम् असौत्यर्थः । किं च निमित्तमितम् निमित्तकर्मण्यवृद्धिपूर्वम् उपेक्षापूर्वकम् किं वा नैत्यर्थः । न कुत्रापि प्रमादस्वाप्सौत्यर्थः । तथापि सुकृतैर्नित्यपुण्यैर्लब्धात्मा लब्धस्वरूपो जातः इत्यर्थः । अनिष्टशंकी [प्रेम पश्यति भयानपदेपि (?) इति न्यायात्] अनर्थाशंकी तव त्वद्विषयः क्लृप्तैः क्लृप्तसमूहः मां वक्तुम् घटयति प्रेरयति इत्यर्थः । सर्वज्ञं प्रेक्षापूर्वकारिणि यत्तमया उक्तं तत् प्रेमनिवन्धनम् सिद्धसाधनमेवेतिभावः । प्रियतराख्यानरूपोऽयम् प्रेक्षोऽलंकारः । यथाहृदयङ्गी—प्रियः प्रियतराख्यानम् इति ॥

CHAROHA.

1. बुद्धम्—बुध् + क्त कर्मणि ; adj to यत् । Nom. त्वया ।
2. बोद्धव्यम्—बुध् + तव्य कर्मणि ; adj to तत् ।
3. निमित्तमितम्—नि + मिष + क्त भावे ; निमित्तः इत्यर्थः ।

4. अवृद्धिपूर्वम्—adj to निमित्तितम् । वृद्धिः पूर्वं वा पूर्वा यस्य तत् वृद्धि पूर्वम् ; alternative form वृद्धिपूर्वकम् by “शेषहिभावा” । तस्मात् अन्यत् इति नञ् समासः ।

5. सुकृतैः—हेतौ तृतीया ; शोभनं कृतम् इति प्रादि समासः ।

6. लब्धात्मा—adj to स्नेहोद्यः । लब्धः आत्मा येन स इति बहु ।

7. अनिष्टशङ्की—adj to स्नेहोद्यः । इष्टात् अन्यत् इति अनिष्टम् । नञ् समासः । तत् शङ्कते इति अनिष्ट + शङ् + णिन् । (कर्त्तरि णिनिः) ; cp. “स्नेहः पापशङ्की” in Sak. IV.

8. स्नेहोद्यः—subj to घटयति । स्नेहस्य ओद्यः समूहः इति ६ तत् ।

9. वक्तुम्—व्रू or वच् + तुम् ।

10. घटयति—घट + णिच् + लट् तिप् ; verb to स्नेहोद्यः ।

Remark.

The rhetoric occurring here is प्रेयः—so says Malli quoting the definition from Dandin. प्रेय seems to fit in well here, Jay says that here is निपुणम् which is no other then some form of उदात्तम् । Dandin however says—आशयस्य विभूते वा यन्महत्त्वम् तूत्तमम् । उदात्तम् नामतः प्राङ्मुखकारं मनोविषयः । And this def. of उदात्त does not apply here. Some suggests भाविकम् here ; but Jay refutes it saying that it is relative to some passage (or article), Dandin is in favour of Jay. of. तदभाषिकमिति प्राङ्मुखः प्रबन्ध-विषयं गुणम् । भावः कवेरभिप्रायः काव्येष्वासिद्धिः स स्थितः—Kavyadarsha. Bharat Mallik here gives the right solution, comp “नैपुण्येनोक्तत्वात् निपुण-नामालंकार इति प्राञ्चः । अस्य प्रेयस्यन्तर्भाव इति देवनाथः । उदात्तमध्यन्तर्भाव इति जयमङ्गला” ।

74. Then Ram goes to sleep the monkeys guarding
the quarters.

सौमित्रे रिति वचनं निशम्य रामो
जृम्भावान् भुजयुगलं विभज्य निद्रान् ।
अध्यष्टाच्छिशयिषया प्रवालतल्पम्
रक्षायै प्रतिदिशमादिशन् प्लवङ्गान् ॥ ७४ ॥

Prose.—सौमित्रे रिति वचनं निशम्य रामः जृम्भावान् भुजयुगलं विभज्य
निद्रान् रक्षायै प्रतिदिशम् प्लवङ्गान् आदिशन् शिशयिषया प्रधानतल्पम् अध्यष्टात् ।

Beng.—সৌমিত্রির এই বাক্য শুনিয়া রাম হাই তুলিয়া ঘুই হাত
ঘুই দিবে দিয়া, নিজানু হইয়া চারিদিক রক্ষার জন্য বানরদিগকে
আটদশ করিয়া শুইবার ইচ্ছার পল্লবের বিছানায় বসিগেল ।

Eng.—Hearing the statement of the son of Sumitra, Ram
yawned and stretching his hands on both sides, took to the
bed of fresh leaves for sleep ordering the monkeys to guard
all the quarters.

Jay.—सौमित्रेरित्यादि—इत्येवं सौमित्रेः लक्षणस्य वचनं निशम्य श्रुत्वा रामो
जृम्भावान् जातजृम्भकः जृम्भणं कृत्वा ['गुरीश्च कृत्वा' (३।३।१०३) इत्यकारः ।
टाप्] । निद्रान् निद्राम् गच्छन् । द्वा कुत्सायाम् गुतौ । इत्यस्मादादादिकस्य निपूर्वस्य
शतरि रूपम् । शिशयिषया शयितुम् इच्छया भुजयुगलं विभज्य एकं शिरः स्थाने न्यस्य
द्वितीयं शरीरस्योपरि प्रसार्य इत्यर्थः । विभुज्य इति पाठान्तरम् । तत्र त्रीङ्-भागे
वक्रौकृत्य इत्यर्थः । प्रवालतल्पम् पल्लवशयनीये अध्यष्टात् अर्धशतितवान् । [गातिस्था
(२।४।७७) इति सिचो लुक् । प्राक् सितात् (८।३।६३) इत्यादिना षत्वम्] । समुद्र
दिदृक्षया नियमपूर्वं सुखाप इत्यर्थः । रक्षायै रक्षानिमित्तम् प्लवङ्गानादिशन् निधी-

जयन् । प्रतिदिशम् [अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः (५।४।१०७) इति टच् । तत्र दिक् शब्दस्य पठितत्वात्] ।

इति श्रीजयभंगलाख्यया व्याख्याया समलङ्किते श्रीभट्टिकाव्ये

द्वितीय प्रसन्नकाण्डे लक्षणरूपे प्रथमः परिच्छेदः (वर्गः) तथा

लक्ष्यरूपेकथानके सीताभिज्ञानदर्शनं नाम दशमः सर्गः ।

Malli.—सौमित्रे रिति । रामः सौमित्रे रिति एतद्वचनम् निश्चयं जृम्भा जृम्भणम् अस्य अस्तीति जृम्भावान् जृम्भमाण इत्यर्थः । “गुरोश् हलः” इति स्त्रियामकार प्रत्ययः । भुजयुगलं विभुज्य यथास्थानम् वक्रौक्य निद्रान् निद्रास्वन् इत्यर्थः । रक्षायै रक्षणे निमित्ते प्रतिदिशम् दिशि दिशि । यथार्थं वीप्सायाम् अव्ययीभावः । [अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः इति समासान्तटच् प्रत्ययः] ब्रवंगान् वानरान् आदिशत् आज्ञापयामास । अथ शिशयिषया सुषुप्सया प्रवालतल्पम् कुसुमशयनम् अध्यस्तात् अविष्ठितवान् । [तिष्ठतेर्लृङि “गतिस्था—” इत्यादिना सिचो लुक् । प्राक् सितादङ्व्यवायेऽपि इति षत्वम् । टुत्वम्] ॥ ७४ ॥

इति श्रीपद्माक्षप्रमाणपारावारपारीय—श्रीभट्टानन्दोपाध्याय-

कौलाचल-मङ्गलनाथसूरिविरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने

सर्व-पथीनाख्यानं दशमः सर्गः ।

CHARCHA

1. सौमित्रेः—सम्बन्धे इच्छा । सुमित्रियाः अपत्यं पुमान् इति सुमित्रा + इज् (वाङ्मादि) ; तस्य ।
2. निश्चय—नि + शम् (दिवादि) + ल्यप् । श्रुत्वा ।
3. जृम्भावान्—जृम्भा अस्य अस्तीति जृम्भा + वतुप् ; जृम्भा = जृम्भ् + अ—by the rule गुरोश् हलः (३।३।१०३) ।
4. भुजयुगलम्—भुजयोर्युगलम् इति इ तत् ; obj to विभुज्य or विभुज्य ।
5. विभज—वि + भज् + ल्यप् ; if विभुज्य—then वि + भुज् + ल्यप् । See Jay. विभुज्य इति पाठान्तरम् । “क्रौञ्चं भारी वक्रौक्य इति तदर्थः” ।

6. निद्रान्—नि + द्रा (अदादि) + शत ; adj to रामः ।
7. रचायै—चतुर्थी by the rule तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्यम् ।
8. प्रतिदिशम्—दिशि दिशि इति अव्ययीभावः ; the suffix अ (टच्) is added to दिश् by the rule—अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ।
9. प्लवंगान्—obj to आदिशन् or आदिशत्—as Malli reads.
10. आदिशन्—आ + दिश् + शत ; adj to रामः ; if आदिशत् then आ + दिश् + लङ् द ।
11. शिशयिषया—कैतौ ३या ; शी + सन् + अ, स्त्रियाम् आप् = शिशयिषा ।
12. प्रवाल-तल्पम्—प्रवाल-रचितः तल्पः इति शाकपार्थिवादित्वात् समासः ; obj to अव्यष्टात् ।
13. अव्यष्टात्—अधि + स्था + लुङ् द । The सिच् that comes in लुङ् between the root and the termination disappears by the rule गतिस्थाङ्गपाभूयः सिच् परस्मैपदेषु ; the स of स्था is changed to ष by the rule प्राक् सितादङ् व्यवायेऽपि (पा३।६१) and the त is changed to ट by the sandhi rule ट्वाट् ।

